

(A TREATISE ON DRAMA)

DASHARŪPAKA

OR

DHĀNĀNJAYA

WITH A COMMENTARY CALLED *Avaloka* BY
Dhanika

EDITED TOGETHER WITH A COMMENTARY OF HIS OWN
CALLED *Prabha* BY

PANDIT SUDARSHANĀCHĀRYA SHĀSTRĪ
OF ELNARIS

Printed and Published by Manilal Itcharam Desai at
THE GUJARATI PRINTING PRESS,

FASSON BUILDING, CIRCLE, POST,
BOMBAY.

A. D 1914

Price Rs. 1-0-0

(A TREATISE ON DRAMA)

DASHARŪPAKA

OF

DHĀNĀNJAYA

WITH A COMMENTARY CALLED *Āvaloka* BY

Dhanika

EDITED TOGETHER WITH A COMMENTARY OF HIS OWN

CALLED *Prabha* BY

PANDIT SUDARSHANĀCHĀRYA SHĀSTRĪ

OF BENARES

Printed and Published by Manilal Itcharam Desai at
THE GUJARATI PRINTING PRESS,

RAJCOON BUILDINGS CIRCLE, FORT,

BOMBAY

A D 1914

Price Rs 1-0-0

॥ श्रीः ॥

विद्वद्वरधनिकविनिर्मितेन

अवलोकाल्यतिलकेन समलङ्कृतम्

विद्वद्वरनाट्यविद्याधुरन्धरधनञ्जयविरचितम्

दशरूपकम्

(नाट्यशास्त्रम्)

पञ्चनदीय (पञ्चाग्नी) पण्डितमुदर्शनाचार्यशास्त्रिप्रणीतया

प्रभार्यया व्याख्यया संवलितम्

टीका(प्रभा)कर्त्रेण च सशोधितम्

तद्वतन्

मुम्बईनगरे

'गुजराती' मुद्रणालयाधिपतिना मणिलालइच्छारामदेशाई-

समालयेन स्वकीयमुद्रणालये मुद्रयित्वा

प्रकाशितम्

मसवत् १९७०

ॐ

दिस्तसवत् १९१४.

मूल्यमेक रूप्यकम् ।

॥ श्रीः ॥

भूमिका

अये गीर्वाणवाग्वाट्टिललितालवालकल्पा अनल्पादर्शीत्यादिकमनीय-
गुणगणार्णवा विद्याविन्दवो विभूषितवमुन्वगः ।

एतत्सावलोऽरुदशरूपकपदार्थावगतौ कचिन् कचिन् क्लेशो भवति
छात्राणामित्यालोच्य महामहोपाध्याय सी आई ई त्रिद्यानिधिश्च ७
श्रीयुतगङ्गाधरशास्त्रिणा छात्रेण मया यथामति तत्तत्पदार्थमात्रस्फुटि-
करणार्थं दिप्पर्णासमकल्पेय प्रभाख्या व्याख्या सात्रलोकस्यैव दशरूप-
कस्य विरचितास्तीति मन्ये छात्राणा किंचिदुपयोगं स्यादेव ।

मूलपाठोऽपि यथामति सशोधित, अथापि प्राक्तनलिखितातिशुद्ध-
पुस्तकानुपलभ्या मूले कचिन् कचिन् सशयोपि न निरर्तते । विषयश्चाय
प्राधान्येन भरतसूत्रेऽस्ति, सर्गीतरत्नाकरादावपि किंचिदुपलभ्यते । उदा-
हृतपद्यत्राश्रयार्थान्नोक्त्वाद्याना चात्राधिकाराभावाद्भिस्तरर्भात्या चोदा-
हृतपद्यानि न मया व्याख्यातानि अथापि चतुर्थप्रकाशे “ हस्तैरन्त-
र्निहितवचनै ” “ व्यक्तिर्व्यञ्जनधातुना ” इतिपद्यद्वय केवलसर्गीत-
शास्त्रसम्बद्धत्वात् छात्राणा क्लेशर म्यादिति तदीयपदार्था सप्रमाण
प्रतिपादिता ।

सर्गीतप्रन्थपदार्थावगतौ च ममोक्तत्रागुह्यचण्टपैत्र कारणम् ।
सर्गीतत्रियाया च श्रीयुतनायकाऽमृतसेनमहाशयाना चरणट्टया कारणम्,
श्रीयुतामृतसेनमहाशयश्च जगत्प्रसिद्धश्रीतानसेनश्च १८७०विक्रम-
मन्वसरे प्रादुर्भूतो न केवल स्वसमानत्रयस्केष्वेव किं तु ट्टेऽपि समा-
नभूमि सप्राप्तो नायकपदवीमलम्बकार सितारवाद्यप्रार्थीण्ये चाद्वितीय
ग्वार्सान् स च १९५० विक्रमसन्सरे पौषट्टण्णाष्टम्या हर्षा गत ।

चलवीणेत्यपरपर्यायस्य सितारवाद्यस्य वादनपरिपाटी च पूर्वं सूत्र
 तुल्यैव नातिपरिष्कृता चासीत्, अत एवास्य वाद्यस्य महत्त्वमपि
 नासीत्, अमृतसेननायकानां पितृपात्रैः सुगृहीतनामधेयैः रहीमसेन
 नायकैरेव सा परिपाटी प्रथम परिष्कृतेति सर्गीतकोविदेषु प्रसिद्धमेव,
 उक्तं च तैस्तादृशपरिष्कारप्रतिपादनशरम्भे सर्गीतकोविदेभ्यः 'सुहृद्गुरो
 लोष्टमिन्म् (सितार) मया गृहीतमेतन्मन्ये दिव्यमणे (ध्रुवपदस्य)
 सदृश सपाद्य प्रदर्शयिष्यामि ' इति तथैव च कृतम्, सूत्रसदृशसितार-
 वादनविद्यायां रहीमसेननायकाभाष्यकारकल्पा अमृतसेननायकाश्च
 चार्तिशरकल्पा जाता इति नात्युक्तिपरिकल्पितं लपितम् । उक्तं
 नायकाभ्यामेकदा स्वसितारप्रणयार्थं ससदि सपौऽप्याहूताश्चिरं च तस्मै
 श्रावितं सितारवाद्यम् । एतेषां श्रीतानसेनमहोदयमारभ्य श्रीसुप्रसेन
 नायकनामप्रेयरहीमसेननायकजनरूपर्यन्तं ध्रुवपदगानविद्यैव वक्ष्य-
 म्परामलश्वशर रहीमसेननायकमारभ्य सितारवादनविद्या प्रचलिता
 सप्रति चैषा पौत्रो निहालसेननामधेयो वर्तते अद्वितीयकुशलध्वज-
 मितारविद्यायाम् । अमृतसेनमहाशयश्च रहीमसेननायकानां सौभाग्य-
 ज्ञानं पुत्र समुत्पन्नं यत् चतुर्दशपर्यन्तमेवाभ्यर्च्य कर्तिशोपावस्थापर्यन्तम्
 ७०० सप्तशतानि मुद्राणां मासिन्प्रेतन क्रमेण झञ्झरअलरजय-
 पुग्नेशेभ्योऽतिसमानेन समुपलभ्यमानम् । अन्यत्र चैषा गुरुररत्रीगङ्गाधर-
 शास्त्रिणा च जीवन्मृतान्तं व्युत्पादयिष्यामि । तदनन्तरं न सन्तु
 तादृशं सर्गीतचमत्कारो नैसर्गिकविनयादिपरिष्कारश्च क्वचिदपि दृ-
 श्यते इति महत्कष्टमिन्व्यग्मपिरेनाप्राऽप्रकृतेनेति विगमन् ।

“ न चात्रात्रीयं कर्तव्यं शोपट्टिपरं मनः ”

इति विज्ञापयति
 श्रीमनीयं पञ्चनदीयं
 मृदर्शनाचार्यशास्त्री
 फादी.

विषय	पृष्ठम्	विषय	पृष्ठम्
पर्युषामनलक्षणम्	२३	विरोधनलक्षणम्	३७
पुष्पलक्षणम्...	२३	प्ररोचनालक्षणम्	३८
उपन्यासलक्षणम्	२३	विचलनलक्षणम्	३९
वज्रलक्षणम्...	२४	आदानलक्षणम्	३९
वर्णसंहारलक्षणम्	२४	निर्वहणसधिलक्षणम्	४०
गर्भसधिलक्षणम्	२५	निर्वहणसध्यङ्गनामानि	४०
गर्भसध्यङ्गनामानि	२५	सधिलक्षणम्	४१
अमृताहरणलक्षणम्	२६	विमोघलक्षणम्	४१
मार्गलक्षणम्	२६	ग्रथनलक्षणम्	४२
रूपलक्षणम्	२६	निर्णयलक्षणम्	४२
उदाहरणलक्षणम्	२७	परिभाषणलक्षणम्	४२
क्षमलक्षणम्...	२७	प्रमादलक्षणम्	४३
समहलक्षणम्	२८	आनन्दलक्षणम्	४३
अनुमितिलक्षणम्	२८	समयलक्षणम्	४३
अधिरालक्षणम्	२९	कृत्रिलक्षणम्	४४
तोटरालक्षणम्	२९	भाषणलक्षणम्	४४
तोटरालक्षणान्तरम्	२९	पूर्णमासलक्षणम्	४५
उद्देशलक्षणम्	३०	उपगमनलक्षणम्	४५
संभ्रमलक्षणम्	३१	वाचस्पतिशालक्षणम्	४५
अविरोधलक्षणम्	३१	प्रशालिलक्षणम्	४५
असमर्गसधिलक्षणम्	३२	अङ्गप्रयोजनभेदकथनम्...	४६
असमर्गाङ्गनामानि	३२	अङ्गानां, पदप्रयोजननामानि	४६
असमर्गलक्षणम्	३३	पुनरिस्तुतिभाषणकथनम्	४६
संकेतलक्षणम्	३३	सूत्र्यलक्षणम्	४६
विश्रुतलक्षणम्	३४	द्वयधरलक्षणम्	४६
द्रव्यलक्षणम्	३४	गूढ्यप्रतिपादनप्रकारकथनम्	४७
नदिलक्षणम्	३५	विश्रुतलक्षणम्	४७
तुणिलक्षणम्	३५	विश्रुतसंश्लेषम्	४७
प्रसङ्गलक्षणम्	३६	प्रयोगकथनम्	४७
उपलक्षणम्	३६	नृत्तिलक्षणम्	४७
वस्तुलक्षणम्	३७	अहंत्वलक्षणम्	४७

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
अङ्गायतारलक्षणम्	४८	विलूपक	६२
पुनर्वस्तुत्रैविध्यरथनम्	४९	प्रतिनायक	६३
सवश्रायलक्षणम्	४९	सात्विका नायकगुणा	६३
स्वगतलक्षणम्	४९	शोभालक्षणम्	६३
नियतश्रायभेदरथनम्	४९	विलाम	६४
तनान्तिकलक्षणम्	५०	माधुर्यम्	६४
अपवारितलक्षणम्	५०	गाम्भीर्यम्	६४
आनाशभाषितलक्षणम्	५०	स्थैर्यम्	६४
द्वितीय प्रकाश ।			
नायकलक्षणम्	५२	तेज	६५
विनीत	५२	ललितम्	६५
मधुर	५२	औदार्यम्	६५
त्यागी	५२	नायिकाभेदा	६६
दक्ष	५२	स्वीयाभेदा	६६
प्रियवद	५२	मुग्धा तद्भेदाश्च	६७
रत्तलाङ्ग	५३	मध्या तद्भेदाश्च	६८
वाग्मी	५३	धीरामध्या	६८
रुढवश	५३	धीराधीरामध्या	६८
स्थिर	५३	अधीरामध्या	६८
नेतृभेदकथनम्	५४	प्रगल्भा तद्भेदाश्च	७०
ललित	५४	धीरप्रगल्भा	७०
शान्त	५४	अधीरप्रगल्भा	७०
धीरोदान	५५	धीराधीरप्रगल्भा	७०
धीरोद्धत	५५	मध्याप्रगल्भयोः प्रत्यरूपद्विविधत्वम्	७१
गृह्णारनायकभेदा	६०	परकीया	७२
दक्षिण	६०	साधारणस्त्री (वेश्या)	७३
शट	६०	साधारणस्त्रीव्यवहार	७३
भृष्ट	६१	वन्ध्याया काव्यनियम	७३
अनुकूल	६१	नायिकाभेदान्तराणि	७४
सहाया	६२	स्वार्थीनपतिका	७
वि	६२	वाभङ्गसत्रा	७६
		विरहोत्कण्ठिता	७६

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
खण्डिता ...	७६	नायकसहायाः ...	८७
कलहान्तरिता ...	७६	धर्मसहायाः ...	८८
विप्रलब्धा ...	७७	दण्डसहायाः ...	८८
प्रोषितभर्तृका ...	७७	अन्तःपुरसहायाः ...	८८
अभिमारिका ...	७७	नायकादीनां त्रैविध्यम् ...	८८
खण्डितादीनां चिन्तादियुक्तत्वम्	७८	वृत्तिसामान्यलक्षणम् ...	८८
नायिकासहायिन्यः ...	७९	कैशिकीवृत्तिः ...	८८
नायिकालङ्काराः ...	८०	नर्माष्टादशभेदाः ...	८९
शरीरजालङ्काराः ...	८०	नर्मरिक्तः ...	९१
सप्त भावा अपत्नजाः ...	८०	नर्मस्फोटः ...	९१
दश भावाः स्वभावजाः ...	८०	नर्मगर्मः ...	९१
भावः ...	८०	सात्वतीवृत्तिः ...	९२
हावः ...	८१	सात्वत्यङ्गानि ...	९२
हेला ...	८१	संलापकः ...	९२
शोभा ...	८२	उत्थापकः ...	९२
कान्तिः ...	८२	साक्षात्यः ...	९३
माधुर्यम् ...	८२	परिवर्तकः ...	९३
दीप्तिः ...	८३	आरभटीलक्षणम् ...	९३
प्रागरम्भम् ...	८३	आरभश्यङ्गानि ...	९३
औदार्यम् ...	८३	संक्षिप्तिका ...	९४
धैर्यम् ...	८४	संकेतः ...	९४
सीला ...	८४	यस्तूत्यापनम् ...	९४
विरामः ...	८४	अवपातः ...	९५
निश्चिन्निः ...	८५	वृत्त्युपसंहारः ...	९५
विभ्रमः ...	८५	वृत्तिनियमः ...	९५
किल्बिषितम् ...	८५	प्रवृत्तिः ...	९६
मोहापितम् ...	८६	संश्रुतादिपाठ्यनियमः ...	९६
कुम्भितम् ...	८६	आमन्त्रणप्रकारः ...	९६
विजोक्तः ...	८६		
खलितम् ...	८७	तृतीयः प्रकाशः	
विह्वलम् ...	८७	नाटकस्य प्रथमप्रतिपादनेष्टः	९८

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
नाटकेतिकर्तव्यता ...	९८	अङ्गलक्षणम् ...	११०
सूचननियमः ...	९९	अङ्गिरमपरिपोषणप्रकारः ...	१११
रङ्ग प्रमाद्य भारतीवृत्त्याश्रयणम्	९९	धेस्तुविच्छेदनिषेधः ...	१११
भारतीभेदनामानि ...	१००	रमतिरोधाननिषेधः ...	...
प्ररोचना ...	१००	मुख्यतया वीरसृङ्गारान्यतर-	
आमुखम् (प्रस्तावना)...	१००	रमाश्रयणम् ...	१११
आमुखाङ्गानि ...	१००	प्रत्यक्षाप्रदर्शनीयानि ...	१११
कथोद्घातः ...	१०१	नायकवधयूचननिषेधः ...	११२
प्रवृत्तकम् ...	१०१	आवश्यकं न त्याज्यम् ...	११२
प्रयोगातिशयः ...	१०२	अङ्के पात्रसंख्या ...	११२
वीर्यङ्गनामानि ...	१०२	अङ्कान्ते पात्रनिर्गमः ...	११२
उद्घात्यलक्षणभेदाः ...	१०२	नाटकेऽङ्कसंख्या ...	११२
अवलगितम् ...	१०३	प्रकरणेऽतिवृत्तनायका	११२
प्रपञ्चः ...	१०३	प्रकरणनायिका ...	११२
त्रिगतम् ...	१०४	नाटिकोद्देशः ...	११३
छलनम् ...	१०४	नाटिकेतिवृत्तनायका	११४
वाक्फेला ...	१०४	नाटिकानायिका ...	११४
अधिबलम् ...	१०५	नाटिकायां नायिकाप्राप्तिप्रकारः	११४
दण्डः ...	१०५	नाटिकायां वृत्तिनियमः ...	११५
अयस्यन्दितम् ...	१०६	माणलक्षणम् ...	११५
नालिका ...	१०६	लास्याङ्गानि ...	११५
अमलप्रापः ...	१०७	प्रहसनलक्षणम् ...	११६
ध्याहारः ...	१०७	शुद्धप्रहसनम् ...	११६
मूढयम् ...	१०८	विरुत्तसंकीर्णप्रहसने ...	११६
प्रस्तावनोत्तरं सूत्रधारनिर्गमनम्	१०८	प्रहसने हास्यरमः ...	११७
नाटकेतिवृत्तस्वरूपम् ...	१०८	द्विमलक्षणम् ...	११७
नायकस्य रसानुचिन्तं त्याज्यम्	१०९	ध्यायोगलक्षणम् ...	११७
अङ्गलक्षणसंधिविभागाः ...	१०९	समसंकारलक्षणम् ...	११८
पञ्जाकाप्रकरोपशोपः ...	१०९	वीथीलक्षणम् ...	११९
विष्कम्भकादिप्रयोगः ...	११०	अङ्गलक्षणम् ...	११९
विष्कम्भकनियमः ...	११०	शहाभूषणलक्षणम् ...	१२०

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
चतुर्थः प्रकाशः		विनोदः ...	१३५
रसनिरूपणम् ...	१२१	ब्रीडा ...	१३६
विभावलक्षणम् ...	१२१	अपस्मारः ...	१३६
आलम्बनविभावः ...	१२१	मोहः ...	१३६
उद्दीपनविभावः ...	१२१	मतिः ...	१३७
अनुभावः ...	१२२	आलस्यम् ...	१३७
भावः ...	१२४	आवेगः सभेदः ...	१३७
सात्विकभावलक्षणम् ...	१२४	वितर्कः ...	१३९
स्वभादिसात्विकभावानां		अवाहित्या ...	१४०
नामलक्षणे ...	१२५	व्याधिः ...	१४०
व्यभिचारिभावलक्षणम् ...	१२५	उन्मादः ...	१४०
व्यभिचारिभावनामानि ...	१२६	विपादः ...	१४१
निर्वेदः ...	१२६	औत्सुक्यम् ...	१४१
म्लानिः ...	१२७	चापलम् ...	१४१
शङ्का ...	१२७	स्थायी ...	१४२
श्रमः ...	१२८	विरोधपरिहारः ...	१४२
धृतिः ...	१२८	स्थायिनामानि ...	१४७
जडता ...	१२९	शान्तरसे शमस्थापिनि विप्र-	
दुःखे ...	१२९	तिपत्तिः ...	१४७
दैन्यम् ...	१३०	निर्वेदादेरस्थायित्वम् ...	१४९
औष्ण्यम् ...	१३०	माधादीनां काव्येन संबन्धः	१४९
चिन्ता ...	१३०	पूर्वपक्षिमुखेन व्यञ्जनाप्रति-	
श्रासः ...	१३१	पादनम् ...	१५१
अमूला ...	१३१	व्यञ्जनाखण्डनपूर्वकत्वमतौ-	
अमर्षः ...	१३२	पदादनम् ...	१५४
गर्वः ...	१३२	काव्येषु स्थाविभावस्यैव	
स्मृतिः ...	१३३	वाक्यार्थत्वम् ...	१५४
मरणम् ...	१३४	सामाजिकमात्रवृत्तित्वं रमस्य	१६०
भद्रः ...	१३४	रमास्वादप्रकारः ...	१६१
मृतम् ...	१३४	साधारण्यस्य रमहेतुत्वम् ...	१६१
निद्रा ...	१३५	रमास्वादप्रकारः ...	१६२

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
नटस्याऽव्याख्यादः ...	१६२	शापजप्रवासः ...	१७७
आस्वादस्य लक्षण भेदाश्च	१६२	मृते तु शोक एव न शृङ्गारः	१७७
विनासादीनां व्यवस्था ...	१६२	उत्ताडविधनाधिकानां	
हास्यादीनां शृङ्गारादिभ्य उ-		व्यवस्था... ..	१७८
त्पत्तिश्च... ..	१६२	सभोगशृङ्गारः ...	१७८
शान्तरसः	१६४	नायकवर्तव्यम् ...	१७९
त्रिभाषादिभी रसभावनम्	१६५	त्रिविधो वीरः ...	१७९
शृङ्गारलक्षणम् ...	१६६	त्रिविधो बीभत्सः ...	१८०
भावसख्या	१७०	त्रिविधो रौद्रः ...	१८१
शृङ्गारस्य भेदाः ...	१७०	त्रिविधो हास्यः ...	१८२
अयोगलक्षणम् ...	१७१	स्मितम्	१८३
अयोगस्य दशावस्थाः ...	१७१	हसितम्	१८३
अभिलाषलक्षणम् ...	१७१	विहसितम्	१८३
दर्शनशरणे ...	१७१	उपहसितम्	१८३
त्रिभयोगलक्षणभेदी ...	१७२	अपहसितम्	१८३
मानद्वैविध्यम् ...	१७२	अतिहसितम्	१८३
प्रणयमानः	१७३	उत्तममध्यमाधमेषु स्मितादी-	
श्रीणामीप्यमानद्वैविध्यम्	१७३	नां विभागः ...	१८३
मानापनोदनप्रकारः . .	१७४	हास्यव्यभिचारिणः ...	१८३
साम	१७५	अद्भुतरसलक्षणम् ...	१८३
भेदः	१७५	भयानकरसलक्षणम् ...	१८३
दानम्	१७५	करुणरसलक्षणम् ...	१८४
नतिः	१७५	प्रीतिरसलक्षणदीनमन्तर्भाव-	
सामादीनां कार्यासाधकत्वे उपेक्षा	१७५	गुरनम्	१८४
रससादिना कोरनात्वे रसान्तरत्वम्	१७५	भूषणादीनमन्तर्भावगुरनम्	१८५
त्रिविध प्रयत्नप्रयोग ...	१७६	उत्तमरस	१८६
संभ्रमप्रयत्नप्रयोगः .	१७७	प्रयत्नमन्ति	१८६

॥ श्रीः ॥

“मर्त्यैः सर्वत्रिष्टुवैर्विहिते क्व नाम
घन्धेऽस्ति दोषधिरह् शुचिरन्तनेऽपि”

॥ ध्याः ॥

॥ श्री. ॥

अथ

सावलोकम् दशरूपकम्

—ॐ नमो भगवते वासुदेवाय—

प्रथमः प्रश्नाश्च

। भगवते श्रीहृद्यपीवाय नमः ।

इह सदाचारं प्रमाणयद्भिरवित्तेन प्रकरणस्य समास्यर्थमिष्टयोः प्रवृत्ता-
भिमतदेवतयोर्नमस्कारः क्रियते श्लोकद्वयेन—

नमस्तस्मै गणेशाय यत्कण्ठः पुष्करायते ।

मदाभोगघनध्वानो नीलकण्ठस्य ताण्डवे ॥ १ ॥

यस्य कण्ठः पुष्करायते=मृदङ्गवदाचरति, मदाभोगेन घनध्वान.=
निविडध्वनिः, नीलकण्ठस्य=शिवस्य ताण्डवे=उद्धते नृत्ते, तस्मै गणे-

अथ

॥ सावलोकदशरूपकप्रभा ॥

॥ भगवते श्रीहृद्यपीवाय नमः ॥

आद्य विद्यानिदानं विधिविबुधवैर्येर्वन्द्यमानाङ्गिपद्यं

धाम्ना धामैन्दवानां दनुजभुजवृजा जन्मना छत्रं जितम् ।

प्रशालोकान्तर्भर्तिप्रतिवृत्तिममतिध्यान्तदन्त्येणसकं

वक्रं भक्तपचके हरिमिह तुरगप्रीवमुग्रं प्रपद्ये ॥

नत्वा श्रीमद्भयप्रीव व्याख्याविम्विनाशनम् ।

स्मृत्वा धीमत्वदाम्भोजं श्रीगङ्गापरशाधिनाम् ॥

सावलोकदशरूपकटीका संतनोमि शिशुचोपविधार्चम् ।

सा प्रभेतिनिजनामि समर्था स्वाद्गुरोर्भरणपन्नवृपाते. ॥

इह=प्रन्धारम्भे, सदाचारम्=शिष्टाचारम्, प्रमाणयद्भिः=प्रमाणं मन्यमा-
नैर्प्रन्थकृद्भिरित्यर्थं, प्रकरणस्य=प्रन्थस्य ।

पुष्करेति—“ पुष्करं परिहस्ताभ्रे याद्यभाण्डनुणे जले ” इत्यमरः । प्रवृत्ते
याद्यभाण्डमुखेन मृदङ्गवदादाचारार्थे क्वप्, मदाः=दानं परि-

शाय नमः । अत्र खण्डश्लेषाक्षिप्यनाणोपमाच्छायालङ्कारः-नीलकण्ठस्य= मयूरस्य ताण्डवे यथा मेघध्वनिः पुष्करायन इति प्रतीतेः ।

दशरूपानुकारेण यस्य माद्यन्ति भावकाः ।

नमः सर्वविदे तस्मै विष्णवे भरताय च ॥ २ ॥

एकत्र मत्स्यस्मृतिप्रतिमानामुद्देशेन, अन्यत्रानुवृत्तिरूपनाटकादिना यस्य भावकाः=ध्यातारो रसिकाश्च माद्यन्ति=हृष्यन्ति तस्मै विष्णवे-
ऽभिमताय प्रकृताय भगताय च नमः ।

श्रोतुः प्रवृत्तिनिमित्तं प्रदर्शयते—

कस्यचिदेव कदाचिद्दयया विषयं सरस्वती विदुषः ।

घटयति कमपि तमन्यो व्रजति जनो येन वैदग्धीम् ॥ ३ ॥

तं संविद्विषयं प्रकरणादिरूपं कदाचिदेव कस्यचिदेव कवेः सरस्वती योजयति येन प्रकरणादिना विषयेणान्यो जनो विदग्धो भवति ।

स्वप्रवृत्तिविषयं दर्शयति—

उद्धृत्योद्धृत्य सारं यमखिलनिगमान्नाय्यवेदं विरिञ्चि-

श्चक्रे यस्य प्रयोगं मुनिरपि भरतस्ताण्डवं नीलकण्ठः ।

शर्वाणी लास्यमस्य प्रतिपदमपरं लक्ष्म कः कर्तुमीष्टे

नाय्यानां किंतु किञ्चित्प्रगुणरचनया लक्षणं संक्षिपामि ॥ ४ ॥

यं नाय्यवेदं वेदेभ्यः साग्मादाय प्रक्षा कृतवान्, यत्नंयद्धमभिनयं

गृह्यन्मिति यावत्, आमोघः=वरिपूर्णता, निविडध्वनिः=गम्भीरवाच्यः कण्ठः ।
ताण्डवः—“महाभोगपनपान” इतिपदयत्रस्य “पनपानः” एतावद्भाग्य-
रक्षे मयूरगणेऽन्वयत् ताण्डश्लेषः, अत्र श्लेषे रिनोरमानिषत्त्वमभयानुपमायाः
श्लेषध्वनिमानवन्, उपमाच्छाया=अप्यशोरमेति यावत् । पलुतस्य गुणवदार्थ-
मेपण्ठेऽन्वयवार्थमुद्धृत्युगमत्वात्परत्वं यार्थमप एष धनो ध्वन्यन्तरगाहय-
ममरुदिति नमो त्वेवमनिवृत्तिः ॥ १ ॥

एकत्र=विष्णवे दशरूपानुकारेण तत्र तत्र तत्र तत्र तत्र तत्र तत्र तत्र तत्र तत्र तत्र । अन्यत्र=भरतगणे ।

घटयति इति विष्णवे, व्रजति इति भरतगणे ॥ २ ॥

प्रवृत्तिनिमित्तं—वैदग्धीमेव ताण्डवकवितु प्रवृत्तिनिमित्तं पञ्चमिति
यावत् ॥ १ ॥

भरतश्चकार करणाङ्गहारानकरोत्, हरस्ताण्डवमुद्धतं लास्यं सुकुमारं नृत्यं पार्वतीं कृतवती तस्य सामस्त्येन लक्षणं कर्तुं कः शक्तः, तदेकदेशस्य तु दशरूपस्य संक्षेपः क्रियत इत्यर्थः ।

विषयैक्यप्रसक्तं पौनरुक्त्यं परिहरति—

व्याकीर्णं मन्दबुद्धीनां जायते मतिविभ्रमः ।

तस्यार्थस्तत्पदैस्तेन संक्षिप्य क्रियतेऽञ्जसा ॥ ५ ॥

व्याकीर्णं=विक्षिप्ते विस्तीर्णं च रसशास्त्रे मन्दबुद्धीनां पुंसां मतिमोहो भवति, तेन तस्य नाट्यवेदस्यार्थस्तत्पदैरेव संक्षिप्य ऋजुवृत्त्या क्रियत इति ।

इदं प्रकरणं दशरूपज्ञानफलम् । दशरूपं किंफलमित्याह—

आनन्दनिस्यन्दिषु रूपकेषु व्युत्पत्तिमात्रं फलमल्पबुद्धिः ।

योऽपीतिहासादिवदाह साधुस्तस्मै नमः स्वादुपराद्धमुखाय ॥ ६ ॥

नत्र केचिन्—

“ धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणम् ॥ ”

इत्यादिना त्रिवर्गादिव्युत्पत्तिं काव्यफलत्वेनेच्छन्ति तन्निरासेन स्वसंवेद्यः परमानन्दरूपो रसास्वादो दशरूपाणां फलं न पुनरितिहासादिवत् त्रिवर्गादिव्युत्पत्तिमात्रमिति दर्शितम् । नम इति सोऽहुण्ठम् ।

“नाटयानां लक्षणं संक्षिपामि” इत्युक्तम्, किं पुनस्तन्नाट्यमित्याह—

अवस्थानुकृतिर्नाट्यम्,

काव्योपनिबद्धवीरोदात्ताद्यवस्थानुकारश्चतुर्विधाभिनयेन तादात्म्याप-

करणेति—“ हस्तापादगमावगो नृत्यस्य करणं भवेत् ” “ अङ्गहारोङ्गविशेषः ” इत्यादि सर्वं भरतसूत्रे द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

विषयैक्येति—“ यदेव ब्रह्मणोक्तं तस्यैव वक्ष्यमाणत्वात् पौनरुक्त्यं यदापत्तितं तत् परिहरतीत्यर्थः । व्याकीर्णं=मिश्रिते विभञ्जानुक्ते इति यावत् । तत्पदैः=भरतसूत्रोक्तपदैरेव । “ अञ्जसा ” इत्यस्यार्थः “ ऋजुवृत्त्या ” इति ॥ ५ ॥

इदं प्रकरणम्—अर्थं ग्रन्थं । दशरूपम्=नाटकादिकम् । साधु=नीरम इति यावत् । सोऽहुण्ठम्=समरिहासम्, उक्तमिति शेषः ॥ ६ ॥

अवस्थानुकारपदार्थमाह—तादात्म्यापत्तिरिति । तादात्म्यापत्तिः=रामादिरूप-ताप्रदर्शनमिति यावत् । चतुर्विधेति—तदुक्तम्—“ आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्यः

त्तिर्नाट्यम् ।

रूपं दृश्यतयोच्यते ।

तदेव नाट्यं दृश्यमानतया रूपमित्युच्यते नीलादिरूपवत् ।

रूपकं तत्समारोपाद्,

नटे रामाद्यवस्थागेपेण वर्तमानत्वाद्रूपकं गुराचन्द्रादिवद् इत्येकस्मि-
न्नर्थे प्रवर्तमानस्य शब्दत्रयस्य 'इन्द्रः पुरन्दरः शक्रः' इतिवत्प्रवृत्तिनिमित्त-
भेदो दर्शितः ।

दशधैव रसाश्रयम् ॥ ७ ॥

रसानाश्रित्य वर्तमानं दशप्रकारकम्, एवेत्यवधारणं शुद्धाभिप्रायेण-
नाटिकायाः संकीर्णत्वेन वक्ष्यमाणत्वान् ।

तानेव दशभेदानुद्दिशति—

नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः ।

व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति ॥ ८ ॥

ननु—

“ डोम्वी श्रीगादितं भाणो भार्गाप्रस्थानरासकाः ।

काव्यं च सप्त नृत्यस्य भेदाः स्युस्तेऽपि भाणवन् ॥ ”

इति रूपकान्तराणामपि भावादवधारणानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—

अन्यद्भावाश्रयं नृत्यम्,

सात्विकस्तया ॥ इति । भुजविधेयादिकृत आङ्गिकः, वेशरचनादिनिष्पाद्य आहार्यः
स्वेदस्नग्भादिरूपः सात्विकोऽभिनयः । उक्तं च—

“ स्वेदः स्नग्भोऽय रोमात्रः स्वरभङ्गोऽय वेपथुः ।

वैरर्ष्यमश्रु प्रलप्य इत्यष्टौ सात्विका मताः ॥ ” इति ।

समारोपादिनि— नटे रामादिरूपस्य समारोपान् तत्-रूपमेव रूपमित्यु-
च्यते इत्यर्थः । वर्तमानत्वात्-प्रवृत्तत्वात् । मुपेति—मुले चन्द्राचारोपेणालङ्कारनि-
शेयस्य यथा रूपवमिति नामधेयं तथेत्यर्थः । एकास्मिन्नर्थे—नाट्यप्रलक्षणेर्षे । शब्द-
प्रपत्य=नान्यरूपरूपकेति शब्दप्रपत्य । दर्शितः—अवस्थेत्यादिलक्षणत्रयेण दर्शितः ।

रमाभयमिति— रमाः आभयो यस्य तद् रमाभयं नाट्यम् । रमश्च शृङ्गारादि-
भेदेनश्रुविधो यश्नते । वर्तमानम्=प्रवर्तमानम् ॥ ७ ॥

भाषान्=मत्वात् । अन्धाराणानुपपत्तिः=दशधैवैव्यवधारणानुपपत्तिः ॥ ८ ॥

भाष आभयो यस्य तद् भाषाभयं नृत्यम्, भाषान्देन च वाक्यार्थभूतस्य

रसाश्रयान्नाट्याद्वावाश्रयं नृत्यमन्यदेव तत्र भावाश्रयमिति विषय-
भेदानृत्यमिति नृतेर्गात्रविक्षेपार्थत्वेनाङ्गिकवाहुल्यात्तत्कारिषु च नर्तक-
व्यपदेशाल्लोकेऽपि च 'अत्र प्रेक्षणीयकम्' इति व्यवहारान्नाटकादेरन्य-
नृत्यं तद्वेदत्वाच्चर्त्वादितादेरवधारणोपपत्तिः । नाटकादि च रसविषयम्,
रसस्य च पदार्थीभूतविभावादिकसंसर्गात्मकवाक्यार्थहेतुकत्वाद्वाक्यार्था-
भिनयात्मकत्वं रसाश्रयमित्यनेन दर्शितम् । नाट्यमिति च 'नट अव-
स्पन्दने' इति नटेः किञ्चिच्चलनार्थत्वात्सात्त्विकवाहुल्यम्, अत एव
तत्कारिषु नटव्यपदेशः । यथा च गात्रविक्षेपार्थत्वे समानेऽप्यनुकारा-
त्मकत्वेन नृत्तादन्यनृत्यं तथा वाक्यार्थाभिनयात्मकान्नाट्यात्पदार्थाभि-
नयात्मकमन्यदेव नृत्यमिति ।

प्रसङ्गानृत्यं व्युत्पादयति—

नृत्यं ताललयाश्रयम् ।

तालश्चञ्चल्युदादिः, लयो द्रुतादिः, तन्मात्रापेक्षोऽङ्गविक्षेपोऽभिनय-

रसस्य पदार्थीभूता सात्त्विकादयो ग्राह्याः । उक्तं च—

“ विभावेनोद्धृतो योर्यऽस्त्यनुभाषैश्च गम्यते

यागङ्गसत्त्वाभिनयैः स भाव इति सशितः ॥ ”

“ हस्तपादसमायोगो नृत्यस्य करण भवेत् ” इत्यादि ।

नृत्यनाट्ययोः परस्पर भेद व्युत्पादयितुं प्रथमं नृत्यस्य विषय व्युत्पत्तिं च
प्रदर्शयति—तत्रेति, तत्र=नृत्यनाट्ययोर्मध्ये । नृतेः=नृत्यघातोः । आङ्गिकवाहुल्या-
त्=आङ्गिकाभिनयबहुलत्वात् । तत्कारिषु=नृत्यकारिषु । अत्र=नृत्ये प्रेक्षणीयक-
म्=दर्शनीयमेव सर्वं भवति, न तु श्रवणीयम्—नृत्ये काव्यसंबन्धाभावादित्यर्थः ।
धीगदितादेस्तद्भेदत्वात्=नृत्यभेदत्वात् नाट्यस्य दशधैवेत्यवधारणोपपत्तिः ।
नाट्यस्य विषय व्युत्पत्तिं चाह—नाटकादीति, वाक्यार्थस्य पदार्थानां यः परस्परं
संसर्गस्तद्रूपत्वस्वाकाराद् रसस्य वाक्यार्थहेतुकस्य पदार्थीभूतविभावादिसंसर्गा-
त्मकवाक्यार्थाभिनयात्मकत्वम् “दशधैव रसाश्रयम्” इत्यनेन प्रदर्शितमित्यन्यथः ।
नृत्यस्य च पदार्थीभूतभावाभिनयात्मकत्वमिति नृत्यनाट्ययोर्विषयभेदः । नटेः=
नटघातोः । तत्कारिषु=सात्त्विककारिषु नाट्यकारिषु वा । यथेति—नृत्यनृत्ययोर्गात्र-
विक्षेपसाम्येऽपि नृतेऽनुकरणं न भवति नृत्ये च भवतीति नृत्यनृत्ययोर्विषय-
पर-भेदस्वार्थत्वन्वयः ।

नृत्यापेक्षया नृत्यस्य भेदावधारणार्थं नृत्यलक्षणमाह—नृत्यमिति । द्रुतादिदि-

शून्यो नृत्तमिति ।

अनन्तरोक्तं द्वितयं व्याचष्टे—

आद्यं पदार्थाभिनयो मार्गो देशी तथा परम् ॥ ९ ॥

नृत्यं पदार्थाभिनयात्मकं मार्ग इति प्रसिद्धम्, नृत्तं च देशीति ।
द्विविधस्यापि द्वैविध्यं दर्शयति—

मधुरोद्धतभेदेन तद्व्यं द्विविधं पुनः ।

लास्यताण्डवरूपेण नाटकाद्युपकारकम् ॥ १० ॥

सुकुमारं द्वयमपि लास्यम् उद्धतं द्वितयमपि ताण्डवमिति । प्रसङ्गो-
च्छस्योपयोगं दर्शयति—तच्च नाटकाद्युपकारकमिति, नृत्यस्य कचिदवा-
न्तरपदार्थाभिनयेन नृत्तस्य च शोभाहेतुत्वेन नाटकादाद्युपयोग इति ।

अनुकारात्मकत्वेन रूपाणामभेदात्किञ्चित्तो भेद इत्याशङ्क्याह—

वस्तु नेता रसस्तेषां भेदकः,

वस्तुभेदान्नायकभेदाद्रसभेदाद्रूपाणामन्योन्यं भेद इति ।

वस्तुभेदमाह—

वस्तु च द्विधा ।

कथमित्याह—

तत्राधिकारिकं मुख्यमङ्गं प्रामाणिकं विदुः ॥ ११ ॥

प्रधानभूतभाषिणारिकं यथा रामायणे रामसीतावृत्तान्तः, तदङ्गभूतं
प्रासङ्गिकं यथा तत्रैव विभीषणसुग्रीवादिवृत्तान्त इति ।

त्यत्रादिपदेन मध्यविलम्बितौ स्त्री ग्राह्यौ । तन्मात्रापेक्ष—ताललयमात्रापेक्ष ।
पदार्थाभूतभाषाभिनयात्मकत्वाद् नृत्यमभिनयश्च न भवतीत्यर्थः ।

देवैर्भूतत्वाद् नृत्यस्य मार्ग इति प्रसिद्धिः, तत्रदेशसंबद्धत्वाद् नृत्तस्य
देशीति प्रसिद्धिः । आद्यं नृत्यम्, परं नृत्तम् ॥ ९ ॥

द्विविधस्य—नृत्यनृत्तयोः इत्यर्थः । तद्द्वयम्—नृत्यं नृत्तं च । सुकुमारमिति
मधुरपदव्याख्या । द्वयम्—नृत्यं नृत्तं च । द्वितयम्—नृत्यं नृत्तं च । उच्यते इति शेषः ।
तद्य—द्विविधमपि नृत्यं नृत्तं च । नृत्यनृत्ताभ्यां नाट्योपकारप्रकारमाह—
नृत्यस्येति ॥ १० ॥

अनुकारः—अनुकरणम् । वस्तु—इति नृत्तं कथेति यावत् ॥ ११ ॥

निरुक्त्याऽऽधिकारिकं लक्षयति—

आधिकारः फलस्वाम्यमधिकारी च तत्प्रभुः ।

तन्निर्वर्त्यमभिव्यापि वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ॥ १२ ॥

फलेन स्वस्वामिसंबन्धोऽधिकारः फलस्वामी चाधिकारी तेनाधिकारेणा-
धिकारिणा वा निर्वृत्तम्=फलपर्यन्तता नीयमानमितिवृत्तमाधिकारिकम् ।

प्रासङ्गिकं व्याचष्टे—

प्रासङ्गिकं परार्यस्य स्यार्थो यस्य प्रसङ्गतः ।

यस्येतिवृत्तस्य परप्रयोजनस्य सतस्तद्व्यसङ्गात्त्वप्रयोजनसिद्धिस्तत्प्रास-
ङ्गिकमिति वृत्तं प्रसङ्गनिर्वृत्तेः ।

प्रासङ्गिकमपि पताकाप्रकरीभेदाद्विविधमित्याह—

सानुबन्धं पताकारूपं प्रकरी च प्रदेशभाक् ॥ १३ ॥

दूरं यदनुवर्तते प्रासङ्गिकं सा पताका सुग्रीवादिवृत्तान्तवत्—पताके-
चासाधारणनायकचिह्नवत्तदुपकारित्वात्, यदल्पं सा प्रकरी श्रमणादि-
वृत्तान्तवत् ।

पताकाप्रसङ्गेन पताकास्थानकं व्युत्पादयति—

प्रस्तुतागन्तुभावस्य वस्तुनोऽन्योक्तिसूचकम् ।

पताकास्थानकं तुल्यसंविधानविशेषणम् ॥ १४ ॥

प्राकरणिकस्य भाविनोऽर्थस्य सूचकं रूपं पताकावद्भवतीति पताका-
स्थानकं तच्च तुल्येतिवृत्ततया तुल्यविशेषणतया च द्विप्रकारम्—अन्योक्ति-

निरुक्त्या=व्युत्पत्त्या । तत्प्रभुः=फलप्रभुः फलस्वामी । निर्वृत्तम्=अपादि-
तम् । इतिवृत्तम्=कथा ॥ १२ ॥

प्रासङ्गिक वस्तु । तत्प्रसङ्गात्=प्रधानसंबन्धात् प्रधानद्वारेति यावत्, प्रसङ्ग-
निर्वृत्ते,=प्रधानप्रसङ्गेन जायमानत्वात् । सुग्रीवादीनिवृत्तात् श्रीरामादिप्रधानप्रसङ्गे-
नैव सुग्रीवादिप्रयोजनसिद्धिर्भवतीति सुग्रीवादीतिवृत्तं प्रासङ्गिकमिति भावः ।

अल्पम्=अल्पदेशे वर्तमानम् । यत् प्रासङ्गिकम् ॥ १३ ॥

प्रस्तुतेति—प्रस्तुतस्य=प्राकरणिकस्य आगन्तुकभावस्य=आगन्तुस्वरूपस्य भा-
विन इति यावत् वस्तुनः=इतिवृत्तस्य यद् अन्योक्त्या सूचनं भवति तत् पताकास्थान-
कमित्युच्यते पताकावत्सूचकत्वात्, तच्च पताकास्थानकं द्विविधं भवति—तुल्यसंवि-
धानम्=तुल्येतिवृत्ततयाऽन्योक्तिरूपेण सूचकम्, तुल्यविशेषणम्=तुल्यविशेषणतया

समासोक्तिभेदान् । यथा रत्नावल्याम्—

“यातोऽस्मि पद्मनयने समयो ममैष सुप्ता नयैव भवती प्रतिबोधनीया ।
प्रत्यायनामयमितीव सरोरुहिण्याः सूर्योऽस्तमस्तक्रुनिकिष्टकरः करोति ॥”

यथा च तुल्यविशेषणतया—

“उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-
दायासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वर्तामात्मनः ।

अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं

पश्यन्कोपविपाटलश्रुतिं मुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥”

एवमाधिकारिकद्विविधप्रासद्विक्रभेदाभिविधस्यापि त्रैविध्यमाह—

प्रख्यातोत्पाद्यमिश्रत्वभेदाब्रूधापि तत्रिधा ।

प्रख्यातमितिहासादेरुत्पाद्यं केविकल्पितम् ॥ १५ ॥

मिश्रं च संकरात्ताभ्यां दिव्यमर्त्यादिभेदतः ।

इति निगदव्याख्यातम् ।

समानोक्तिरूपेण सूचकं चेत्यन्वयः । अन्योक्तिरूपेण तुल्येतिवृत्तनया सूचकं पतारा-
स्थानकमुदाहरति—यातोऽस्मीति । प्रत्यायनाम्—आभासनाम् । अत्र कमलिनीसूर्यनृ-
त्तान्तेनाऽन्यनायिकानायकयोर्भाविनृत्तान्तोऽन्योक्तिरूपेण—अप्रस्तुतप्रशसया सूचितो
भवति “अप्रस्तुतप्रशसा स्यात् सा यत्र प्रस्तुताश्रया” इति । तुल्यविशेषणतया समा-
सोक्तिरूपेण सूचकं पताकास्थानकमुदाहरति—उद्दामेति, अत्र “उद्दामोत्कलिकाम्”
इत्यादीनां विशेषणानां एतानायिकापद्योस्तुल्यत्वात्प्रस्तावृत्तान्तेन समासोक्त्या
नायिकानृत्तान्तः सूचितो भवति “समानोक्तिः परिस्तुतिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य यत्”
इति ॥ १४ ॥

एवमेव त्रिधमाधिकारिकं वस्तुन पताराप्रकारीभेदाद् द्विविधं प्रास-
द्विकं वस्तुनमिति त्रिविधं जातं तस्य विविधस्यापि त्रैविध्यमाह—प्रख्यातेति ।
त्रिविधस्य त्रैविष्याद् नवविधत्वं सजातम् । इतिहासादिभ्यो यद्गीतं वस्तु प्रख्यात-
मित्युच्यते, केविकल्पितं चोत्पाद्यमित्युच्यते, ताभ्याम्—प्रख्यातोत्पाद्याभ्यां संकराद्
नाम यत्र किञ्चित् प्रख्यातं किञ्चिच्च केविकल्पितं तत् मिश्रमित्युच्यते इत्यन्वयः ।
तस्य नवविधस्यापि वस्तुनो दिव्यमर्त्यभेदाद् द्वैविध्यमाह—दिव्येति ।

तस्येतिवृत्तस्य किं फलमित्याह—

कार्यं त्रिवर्गस्तच्छुद्धमेकानेकानुबन्धि च ॥ १६ ॥

धर्मार्थिकामाः फलं तच्च शुद्धमेकैकमेकानुबन्धं द्वित्र्यनुबन्धं वा ।
तत्साधनं व्युत्पादयति—

स्वल्पोद्दिष्टस्तु तद्धेतुर्वीजं विस्तार्यनेकधा ।

स्तोकोद्दिष्टः कार्यसाधकः पुरस्तादनेकप्रकारं विस्तारी हेतुविशेषो बीज-
वर्द्धीजं यथा रत्नावल्या वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुरनुबुद्धद्वैवो यौ-
गन्धरायणव्यापारो विष्कम्भके न्यस्त —“ यौगन्धरायणः—रुः संदेहः
(‘द्वीपादन्यस्मात्—’ इति पठति)” इत्यादिना “ प्रारम्भेऽस्मिन्स्वामिनो
वृद्धिहेतौ ” इत्यन्तेन ।

यथा च वेणीसंहारे द्रौपदीकेशसंयमनहेतुर्भीमक्रोधोपचितयुधिष्ठिरो-
त्साहो बीजमिति । तच्च महाकार्यावान्तरकार्यहेतुभेदादनेकप्रकारमिति ।

अवान्तरबीजस्य संज्ञान्तरमाह—

अवान्तरार्थविच्छेदे विन्दुरच्छेदकारणम् ॥ १७ ॥

यथा रत्नावल्यामवान्तरप्रयोजनानङ्गपूजापरिसमाप्तौ कथार्थविच्छेदे
सत्यनन्तरकार्यहेतुः—“उदयनस्येन्दोरिवोद्धीक्षते । सागारिका—(श्रुत्वा)
कहं एसो सो उदयणारिन्दो जस्त अहं तादेण दिण्णा ।” इत्यादि ।
विन्दुः—जले तैलविन्दुवत्प्रसारित्वात् ।

कार्यम्=फलम् । तच्च फलं द्वनिच्छुद्धमेकैक नाम धर्मार्थनामेष्वेव
भवतीति तदेकानुबन्धम्, द्वयोः फलत्वे फलं द्वयनुबन्धं त्रयाणां फलत्वे फलं त्र्यनु-
बन्धम्—त्रिवर्गमित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

तत्साधनम्—उक्तफलसाधनं व्युत्पादयति=कथयति । स्वल्पोद्दिष्टः=स्वल्प-
तया निश्चितः प्रारम्भे स्वल्प इति यावत् । पुरस्तात्—अग्रे । तच्च=बीजम् ।
स्पष्टमन्यत् ।

अवान्तरेति—अवान्तरस्थानमाप्तौ सत्या प्रधानस्थानाया अविच्छेदकारणं
विन्दुरित्यर्थः । स चाऽवान्तरबीजमेव । जले तैलविन्दुवत् प्रसारित्वाद् विन्दु-
रित्युच्यते तदेतत् प्रवृत्तिनिमित्तम् ॥ १७ ॥

इदानीं पताकाद्यं प्रसङ्गाद्भुक्तमोक्तं क्रमार्थमुपसंहरन्नाह—

बीजविन्दुपताकाख्यप्रकरीकार्यलक्षणः ।

अर्थप्रकृतयः पञ्च ता एताः परिकीर्तिताः ॥ १८ ॥

अर्थप्रकृतयः=प्रयोजनसिद्धिहेतवः ।

अन्यदवस्थापञ्चकमाह—

अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ।

आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियतासिफलागमाः ॥ १९ ॥

ययोद्देशं लक्षणमाह—

औत्सुक्यमात्रमारम्भः फललाभाय भूयसे ।

इदमहं संपादयामीत्यध्यवसायमालमारम्भ इत्युच्यते यथा रत्नाव-
ल्याम्—“प्रारम्भेऽस्मिन्स्वामिनो वृद्धिहेतौ दैवे चेत्यं दत्तहस्तावल्याम् ।”
इत्यादिना सचिनायत्तसिद्धेर्वत्सराजस्य कार्यारम्भो यौगन्धरायणमुरेन
दर्शितः ।

अयं प्रयत्नः—

प्रयत्नस्तु तदभासौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः ॥ २० ॥

तस्य फलत्वाप्राप्त्यायुपाययोजनादिरूपश्चेष्टाविशेषः प्रयत्नः यथा रत्ना-
वल्यामालेख्याभिलेखनादिवत्सराजसमागमोपायः—“तंहावि णत्थि अण्णो
दंसणुवाओ त्ति जहातहा आलिहिअ जवासमीहिअं करिस्सम् ।” इत्या-
दिना प्रतिपादितः ।

प्राप्त्याशानमाह—

उपायापायशङ्कान्भ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसंभवः ।

उपायस्यापायशङ्कायाश्च भावादनिर्धारितैकान्ता फलप्राप्तिः प्राप्त्यागा ।
यथा रत्नावल्यां मृतीयेऽष्टे वेपपरिवर्ताभिसरणादौ समागमोपाये सति वा-

अरस्या इति—फलार्थिभिरारब्धस्य कार्यस्वारम्भावाः पञ्चावस्था भवन्ति ।

फलागमः=फलप्राप्तिः ॥ १८ ॥ १९ ॥

सचिनायत्तसिद्धेः=अमान्यार्थिना फलसिद्धिर्यस्य तस्य ॥ २० ॥

भागात्=मात्रम् । अनिर्धारितैकान्ता=नियतनिर्धारणरहिता ।

१ ‘ तपायि नास्वन्यो दर्शनोपाय इति यथातयाल्लिख्य यथासमीहितं
करिष्यामि ।’ इति पञ्चाया.

सवदत्तालक्षणापायशङ्कायाः—“एवं यदि अआलमादाली विअ आअच्छिअ अण्णदो ण णइस्सदि वासवदत्ता ।” इत्यादिना दर्शितत्वादनिर्योरितैकान्ता समागमप्राप्तिरुक्ता ।

नियताप्तिमाह—

अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिः स्रुनिश्चिता ॥ २१ ॥

अपायाभावादवधारितैकान्ता फलप्राप्तिर्नियताप्तिरिति । यथा रत्नावल्याम्—“विदूषकः—सांगारिका दुष्करं जीविस्सदि ” इत्युपक्रम्य “किं ण उपायं चिन्तेसि ।” इत्यनन्तरम् “राजा—वयस्य! देवीप्रसादनं मुक्त्वा नान्यमत्रोपायं पदयामि ।” इत्यनन्तराद्वार्थविन्दुनानेन देवीलक्षणापायस्य प्रसादनेन निवारणान्त्रियता फलप्राप्तिः सूचिता ।

फलयोगमाह—

समग्रफलसंपत्तिः फलयोगो यथोदितः ।

यथा रत्नावल्यां रत्नावलीलामचक्रवर्तिन्वावाप्तिरिति ।

संधिलक्षणमाह—

अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः ॥ २२ ॥

यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्च संघयः ।

अर्थप्रकृतीनां पञ्चानां यथासंख्येनावस्थाभिः पञ्चभिर्योगाद् यथासंख्येनैव वक्ष्यमाणा मुखाद्याः पञ्च संघयो जायन्ते ।

संधिसामान्यलक्षणमाह—

अन्तरैकार्थसंबन्धः संधिरेकान्वये सति ॥ २३ ॥

एकेन प्रयोजनेनान्वितानां यथांशानामान्तरैकप्रयोजनसंबन्धः संधिः ।

अत्रायः=अन्तरायो विप्र इति यावत् । अत्रधारितैकान्ता=नियमेन निश्चिता ॥ २१ ॥

फलयोगः=फलप्राप्तिः । संपत्तिः=प्राप्तिः ।

अर्थप्रकृतयो बीजाद्याः, अत्रस्या आरम्भाद्या उक्ताः ॥ २२ ॥ यथासंख्येन=व्ययासंख्यम् । यथा बीजारम्भाभ्यां मुष्मन्धिः, एयमप्येऽपि ।

अर्थप्रकृतीनामवस्थानां च परस्परं संबन्धोऽपि मुष्मन्धिकं संधिरित्युच्यते ।

अन्तरैकप्रयोजनसंबन्ध एव सामान्यतः संधीनां फलमपि ॥ २३ ॥

१ ‘एव वदत्तालक्षणापायशङ्कायाः न नेष्यति वागवदत्ता ।’ इति षष्ठायाः ।
२ ‘सांगारिका दुष्करं जीविष्यति ।’ इति षष्ठायाः । ३ ‘किं उपायं चिन्तेसि ।’ इति षष्ठायाः ।

के पुनस्ते संबन्धः—

मुखप्रतिमुखे गर्भः सावमशोपसंहृतिः ।

यथोद्देशं लक्षणमाह—

मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंभवा ॥ २४ ॥

अङ्गानि द्वादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात् ।

बीजानामुत्पत्तिरनेकप्रकारप्रयोजनस्य रसस्य च हेतुर्मुखसंघिरिति व्याख्येयं तेनात्रिवर्गफले प्रहसनादौ रसोत्पत्तिहेतोरेव बीजत्वमिति ।

अस्य च बीजारम्भार्थयुक्तानि द्वादशाङ्गानि भवन्ति तान्याह—

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ॥ २५ ॥

उक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना ।

उद्भेदभेदकरणान्यन्वर्थान्यथ लक्षणम् ॥ २६ ॥

एतेषां स्वसंज्ञाव्याख्यातानामपि सुसार्थं लक्षणं क्रियते—

बीजन्यास उपक्षेपः,

यथा रत्नावल्याम्—“ (नेत्र्ये)

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तान् ।

जानीय झटियति घटयति विधिरभिमतमभिमुत्पीभूतः ॥”

इत्यादिना यौगन्धगयणो वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुभूतमनुकूलदैवं स्वव्यापारं बीजत्वेनोपश्लिप्तवानित्युपक्षेपः ।

परिकरमाह—

तद्वाहुल्यं परिक्रिया ।

‘नानार्थरसमभवा’ इत्यर्थपदेन धर्मार्थकामलक्षण नानारूप प्रयोजनं ग्राह्यं तादृशार्थहेतुभूता रसहेतुभूता च या बीजस्य प्रथमार्थप्रकृतेस्त्यति = फलानुकूलता सा मुखमन्धिरित्यर्थः । एतद्व्याख्यायाः फलमाह—तेनेति, प्रहसनादौ त्रैवर्तिकं फलं निर्मात्रं न भवति इत्यादिमात्रफलत्वत्वादिति तादृशादस्यादिरमोत्यनिमाप्रहेतोरेव बीजत्वमुपपद्यते, यदि नानार्थरसेत्युभयहेतोरेव बीजत्वस्यापि प्रहसनादौ नानार्थलक्षणफलाभावात् केवलरसोत्पत्तिहेतोर्बीजत्वं न स्यादेवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

अस्य=मुखमन्धे । तानि=अङ्गानि ॥ २५ ॥

१ ‘संज्ञया’ इत्यपि पाठः.

यथा तत्रैव—“अन्यथा क सिद्धदेशप्रत्ययप्रार्थिताया सिंहलेधरदु-
हितु समुद्रे प्रवहणभङ्गमप्रोत्थिताया फल्कासादनम्” इत्यादिना “सर्वथा
सृष्टान्ति स्वामिनमभ्युदया ।” इत्यन्तेन वीजोत्पत्तेरेव ब्रह्मकरणात्पारिकर ।

परिन्यासमाह—

तन्निष्पत्तिः परिन्यासः,

यथा तत्रैव—

“प्रारम्भेऽस्मिन्स्वामिनो वृद्धिहेतौ दैवे चेत्य दत्तहस्तावलम्बे ।

सिद्धेर्भ्रान्तिर्नास्ति सत्य तथापि स्वेच्छाकारी भीत एवास्मि भर्तु ॥”

इत्यनेन यौगन्धरायण स्वव्यापारदैवयोर्निष्पत्तिमुक्तवानिति परिन्यास ।

विलोभनमाह—

गुणाख्यानं विलोभनम् ॥ २७ ॥

यथा रत्नाख्यम्—

“अस्तापास्तसमस्तभासि नभस पार प्रयाते रवा-

वास्थानी समये सम नृपजन सायतने सपतन् ।

सप्रत्येष सरोरहद्युतिमुप पादास्तमसेवितु

प्रीत्युत्कर्षितो दृशामुदयनस्येन्दोरिवोद्गीश्रते ॥”

इति वैतालिकमुदयेन चन्द्रतुल्यवत्सराजगुणवर्णनया सागरिकाय ।
समागमहेत्वतुरागरीजानुगुण्येनैव विलोभनाद्विलोभनमिति ।

यथा च वेणीसहारे—

“मन्थायस्तार्णवाम्भ-प्लुतबुद्धरवलन्मन्दग्ध्वानधीर

कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयधनधगान्योन्यसघट्टचण्ड ।

कृष्णाक्रोधाप्रदूत सुरकुलनिधनोत्पातनिर्घातनात्

केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसरो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥”

इत्यादिना “यशोदुन्दुभि ” इत्यन्तेन द्रौपद्या विलोभनाद्विलोभनमिति ।

अङ्गलक्षणानि तेषा समन्ययश्च स्पष्ट एव ।

तन्निष्पत्तिरिति—तस्याः परिनिष्पत्त्या निष्पत्तिः सिद्धिः ॥ २७ ॥

अथ युक्तिः—

संप्रधारणमर्थानां युक्तिः,

यथा रत्नावल्याम्—“मयापि चैनां देवीहस्ते सप्तदुमानं निक्षिपत्वा युक्त-
भेवानुष्ठितम् । कथितं च मया यथा वाभ्रव्यः कञ्चुकी सिंहलेश्वरामात्येन
वसुभूतिना सह कथंकथमपि समुद्रादुत्तीर्य कौशलोच्छित्तये गतस्य रुम-
ण्वतो घटितः ।” इत्यनेन सागरिकाया अन्तःपुरस्थाया वत्सराजस्य सुरेण
दर्शनादिप्रयोजनावधारणाद्वाभ्रव्यसिंहलेश्वरामात्ययोः स्वनायकसमागम-
हेतुप्रयोजनत्वेनावधारणाद्युक्तिरिति ।

अथ प्राप्तिः—

प्राप्तिः सुखागमः ।

यथा वेणीसंहारे—“चेटी—भट्टिणि ! परिक्वविदो विअ कुमारो ल-
क्खरियदि ।” इत्युपक्रमे ‘भीमः—

मभ्रामि कौरवशतं समरे न कोपा-

द्दुःशासनस्य हथिरं न विनाम्युरस्तः ।

संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु

संधिं दरोतु भरतां नृपतिः पणेन ॥

द्रौपदी—(श्रुत्वा सहर्यम्) नांध अस्तुदपुर्व्वं खु एदं वभ्रणं ता पुणो पुणो
भण ।” इत्यनेन भीमक्रोधनीजान्वयेनैव सुखप्राप्त्या द्रौपद्याः प्राप्तिरिति ।

यथा च रत्नावल्याम्—“सागरिका—(श्रुत्वा सहर्यं परिवृत्य ससृष्ट
पश्यन्ती) कैधं अरुं सो राजा उदयणो जस्त अहं त्वादेण दिण्णा ता
परप्पेसणदूसिदं मे जीविदं एदस्त दंसणेण धट्टुमदं संजादम् ।” इति
सागरिकायाः सुखागमात्प्राप्तिरिति ।

अथ समाधानम्—

वीजागमः समाधानम्,

“स्वनायकसमागमहेतुप्रयोजनत्वेनावधारणात्” इतिपाठध्विन्तनीयः ।

भीमेति—भीमक्रोधरूपवीजसम्बन्धेनैव द्रौपद्याः सुखप्राप्त्या प्राप्तिरित्यर्थः ।

१ ‘भट्टि ! परिक्वपि इव कुमारो ल्खयते ।’ इति श्लोकाः । २ ‘नाथ !
अभ्रुतदूरं रात्वेतद्वयम तत्पुन. पुनर्भन ।’ इति श्लोकाः । ३ ‘कथमय उ राजो-
दयनो यस्माहं तातेन दत्ता तत्संश्लेषणरूपितं मे जीवितमिगतस्य दर्शनेन बहुमत
संजातम् ।’ इति श्लोकाः ।

यथा रत्नावल्याम्—“वासवदत्ता—तेणं हि उअणेहि मे उवअरणाइं । सागरिका—भेट्टिणि एदं सख्वं सज्जम् । वासवदत्ता—(निरुप्यात्मगतम्) अहो पमादो परिअणस्स जस्स एव्व दंसणपहादो पअत्तेण ररुखीअदि तस्स ज्जेव कइं दिट्ठिगोअरं आअदा भोदु एव्वं दाव (प्रकाशम्) इअे सागरिए कीस तुमं अज्ज पराहीणे परिअणे मअणूसवे सारिकां मोत्तूण इहागदा ता तहिं ज्जेव गच्छ ।” इत्युपक्रमे “सागरिका—(स्वगतम्) ‘सारिका दाव मए सुसंगदाए हत्थे समप्पिदा पेक्खिट्ठं च मे कुतूहलं ता अलम्बित्ता आ पेक्खित्तस्सम् ।” इत्यनेन वासवदत्ताया रत्नावलीवत्सराजयोर्दर्शनप्रतीकारात्सारिकायाः सुसंगतार्पणेनालिक्षितप्रेक्षणेन च वत्सराजसमागमहेतोर्बीजस्योपादानात्समाधानमिति ।

यथा च वेणीसंहारे—“भीमः—भवतु पाञ्चालराजतनये श्रूयतामऽचिरेणैव कालेन

चञ्चद्भुजध्रमिनचण्डगदाभिघातसंचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणिरुत्तंसयिष्यति कचांस्तत्र देवि भीमः”
इत्यनेन वेणीसंहारहेतोः क्रोधबीजस्य पुनरुपादानात्समाधानम् ।
अथ विधानम्—

विधानं मुखदुःखकृत् ॥ २८ ॥

यथा मालतीमाधवे प्रथमेऽङ्के—“माधवः—

यान्त्या मुहुर्वालितकन्धरमाननं त-
दाशृत्तशृन्तशतपवनिभं वहन्त्या ।
दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पद्मलाक्ष्या
गाढं निर्यात इव मे हृदये कटाक्षः ॥

समाधानं नाम मुक्त्या व्यवस्थापनं तदेव बीजागम इत्युच्यते •पत्सराजस-
मागमहेतोर्बीजस्यौत्सुक्यरूपस्येत्यर्थः ।

१ ‘तेन ह्युपनय म उपकरणानि ।’ इति षष्ठाया. २ ‘भ्रि! एतन्मूर्ध सखम् ।’ इति षष्ठाया. ३ ‘अहो प्रमादः परिजनस्य यस्यैव दर्शनपयात्प्रपन्नेन रक्ष्यते तस्यैव कथं दृष्टिगोचरमागता भवतु एवं तावत् चेदं सागरिके । कथं स्वमप पराधोने परिजने मदनोन्मवे सारिकां मुक्त्वेहागता तस्मात्तत्रैव गच्छ ।’ इति षष्ठाया. ४ ‘सारिका तावन्मया सुसंगताया हस्ते समर्पिता प्रेषितुं च मे कुतूहलं तदलक्षिता प्रेषित्ये ।’ इति षष्ठाया ।

यद्विस्मयस्तिमितमस्तमितान्यभाद-

मानन्दमन्दममृतप्लवनादिवाभूत् ।

तत्संनिधौ तदधुना हृदयं मदीय-

मङ्गारचुम्बितमिव व्यथमानमास्ते ॥”

इत्यनेन मालत्यवलोकनस्यानुरागस्य समागमहेतोर्वाजानुगुण्येनैव माधव-
स्य सुखदुःखकारित्वाद्विधानमिति ।

यथा च वेणीसंहारे—“द्रौपदी—णाथ पुणोवि तुम्मेहिं अहं आअ-
च्छिअ समासासिदव्वा । भीमः—ननु पाञ्चालराजतनये किमद्याप्य-
लीकाश्वासनया ।

भूयः परिभवञ्चान्तिलज्जाविधुरिताननम् ।

अनिःशेषितकौरव्यं न पश्यासि वृकोदरम् ॥”

इति सङ्ग्रामस्य सुखदुःखहेतुत्वाद्विधानमिति ।

अथ परिभावना—

परिभावोऽद्भुतावेशः,

यथा रत्नावल्याम्—“सागरिका—(दृष्ट्वा सविस्मयम्) कंधं पचक्खो
ज्जेव अणङ्गो पूअं पडिच्छेदिता । अहंपि इध द्विद ज्जेव णं पूजइस्सम् ।”
इत्यनेन वत्सराजस्थानङ्गरूपतयापहवादनङ्गस्य च प्रत्यक्षस्य पूजाप्रहणस्य
लोकोत्तरत्वादद्भुतरसावेशः परिभावना ।

यथा च वेणीसंहारे—“द्रौपदी—किं दाणिं एसो पलअजलधरत्यणि-
दमंसलो रणे रणे समरदुन्दुभी ताडयदि ।” इति लोकोत्तरसमरदु-
न्दुभिष्वनेर्विस्मयरसावेशाद्द्रौपद्याः परिभावना ।

अथोद्देशः—

उद्देशो गूढभेदनम् ।

यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य मुमुमायुष्यपदेशगूढस्य वैनालिकवचसा
मालतीति—ममागमहेतुत्वं मालत्यवलोकनस्यानुरागस्य च विशेषं तयोरेव
च मुमुदुःखकारित्वमपि ॥ २८ ॥

१ ‘नाथ पुनरपि त्वयाहमागत्य ममाभारायितव्या ।’ इति ष्टाया. २ ‘व्य
प्रत्यक्ष एवानङ्गः पूजां प्रतिच्छेदिता । अहमपीहरिषतेवैर्न पूजयिष्यामि ।’ इति
ष्टाया. ३ ‘किमिदानीमेव प्रलयजलधरस्तनितमांसलः क्षणे क्षणे समरदु-
भिन्नाश्रिते ।’ इति ष्टाया ।

“अस्तापास्त” इत्यादिना “उदयनस्य” इत्यन्तेन वीजानुगुण्येनैवोद्रेदना-
दुद्रेदः ।

यथा च वेणीसंहारे—“आर्य किमिदानीमव्यवस्यति गुरुः ।” इत्युपक्रमे
“(नेगधे)

यत्सत्यप्रतभङ्गभीरुमनसा यत्रेन मन्दीकृतं
यद्विस्मर्तुमर्पाहितं शमवता शान्तिं कुलस्येच्छता ।

तद्द्यूतारणिसंभृतं नृपसुतावेशाम्बराकर्षणैः

क्रोधज्योतिरिदं महत्पुरुवने यौधिष्ठिरं जृम्भते ॥

भीम—(सदर्भम्) जृम्भता जृम्भता संप्रत्यप्रतिहतमार्यस्य क्रोध-
ज्योति । ” इत्यनेन छन्नस्य द्रौपदीकेशसंयमनहेतोर्युधिष्ठिरक्रोधस्योद्रेद-
नादुद्रेदः ।

अथ करणम्—

करणं प्रकृतारम्भः,

यथा रत्नावल्याम्—“णमो दे कुसुमाउह ता अमोहदंसणो मे भवि-
स्ससि त्ति । दिट्ठ जं पेक्खिदध्वं ता जाण ण कोवि मं पेक्खइ ता गमि-
स्सम् । ” इत्यनेनानन्तराङ्कप्रकृतनिर्विघ्नदर्शनारम्भणात्करणम् ।

यथा च वेणीसंहारे—“ तत्पाञ्चालि गच्छामो वयमिदानीं कुरुकुलश-
याय इति, सहदेवः—आर्य ! गच्छाम इदानीं गुरुजनानुज्ञाता विक्र-
मानुरूपमाचरितुम् । ” इत्यनेनानन्तराङ्कप्रस्तूयमानसङ्ग्रामारम्भणात्क-
रणमिति । सर्वत्र चेहोद्देशप्रतिनिर्देशवैपन्यं क्रियाक्रमस्याविवक्षि-
तत्वादिति ।

सर्वत्रेति—रह=उदाहृतवाक्येषु, उद्देशस्य=प्रथममथनस्य, प्रतिनिर्देशस्य=
पश्चात्कथनस्य च वैपन्यं व्युत्पन्नोक्ति यथा “विक्रमानुरूपमाचरितुम्” इति
प्रथम वक्तव्यमासीत् तत् पश्चादुक्तम्, “गच्छाम” इति पश्चाद्वक्तव्यमासीत् तत्
प्रथममुक्तमित्येवोद्देशप्रतिनिर्देशयोर्वैपन्यम्, एतादृशवैपन्ये हेतुमाह—क्रियान्तमस्येति,
क्रियाक्रमस्य विवक्षितत्वे तु “विक्रमानुरूपमाचरितुं गच्छाम.” इत्येवमेव वक्त-
व्यम्—गमनक्रियाया एव प्रधानत्वाद् विक्रमानुरूपान्वरणस्य विशेषणीभूतत्वात्
सर्वप्रधानस्यैवान्त्ये वक्तव्यत्वादित्यर्थः ।

१ ‘नमस्ते कुसुमायुध तदमोघदर्शनो मे भविष्यतीति । इष्ट यत्प्रेक्षितव्यं
तथावत्र कोऽपि मां प्रेक्षते तद्रमिष्यामि ।’ इति च्छाया ।

अथ भेदः—

भेदः प्रोत्साहना मता ॥ २९ ॥

यथा वेणीसंहारे—“ णाथ ! मा क्खु जण्णसेणीपरिभवुहीविदकोवा
अणपेक्खिदसरीरा परिकमिस्सथ जदो अप्पमत्तसंचरणीयाइं सुणीयन्ति
रिउजलाइं । भीम.—अयि सुक्खत्रिये !

अन्योन्यास्फालभिन्नद्विपरुधिरवसासान्द्रमस्तिष्कपङ्के

मग्नाना स्यन्दनानामुपरिकृतपदन्यासविक्रान्तपत्तौ ।

स्फीतासृक्पानगोष्ठारसदशिवशिवातूर्यनृत्यत्कवन्धे

सङ्घामैकार्णवान्त पयसि विचरितुं पण्डिताः पाण्डुपुत्राः ॥ ”

इत्यनेन विपण्णाया द्रौपद्या. मोधोत्साहवीजानुगुण्येनैव प्रोत्साहना-
द्भेद इति ।

एतानि च द्वादशमुद्राङ्गानि धीजारम्भद्योतनानि साक्षात्पारम्पर्येण
वा विधेयानि । एतेषामुपक्षेपपरिकरपरिन्यासयुक्त्युद्भेदसमाधानानामव-
श्यंभावितेति ।

अथ साङ्गं प्रतिमुखसंधिमाह—

लक्ष्यालक्ष्यतयोद्भेदस्तस्य प्रतिमुखं भवेत् ।

त्रिन्दुप्रयत्नानुगमादङ्गान्यस्य त्रयोदश ॥ ३० ॥

तस्य बीजस्य किंचिल्लक्ष्य. किंचिदलक्ष्य इवोद्भेद.=प्रकाशनं तत्प्रति-
मुखम् । यथा रत्नावल्या द्वितीयेऽङ्के वत्सराजसागरिकासमागमहेतोर-
नुरागबीजस्य प्रथमाङ्कोपक्षिप्तस्य सुसङ्गताविदूपकाभ्या ज्ञायमानतया

बीजारम्भेति—बीजारम्भयोर्घातकानि, साक्षाद्द्योतकत्वेन वा तदसंभवे पर-
स्परया द्योतकत्वेन वा विधेयानि—संवाद्यानीत्यर्थ । एतेषाम्—उक्तद्वादशाङ्गाना
मध्ये ॥ २९ ॥

द्वितीयं प्रतिमुखमन्धिमाह—लक्ष्यालक्ष्यतयेति ।

“तत्प्रतिमुखम्” इत्यत्रत्यं तत्परं यत्परसावाङ्गमिति यत्रेतिपरमप्याहृत्य
समन्वयः कर्तव्य —उक्तप्रकाशनं यत्र तत् प्रतिमुखमिति ।

१ ‘ नाथ ! मा क्खु याण्णसेणीपरिभवोहीपितकोवा अनपेक्षितसरीरा-
परिकमिष्यथ यत्रोत्प्रमत्तसंचरणीयानि धूयन्ते रिउजानि ।’ इति पद्याया ।

२ “ लक्ष्यलक्ष्य इवोद्भेद ” इति पाठान्तरम्

किंचिलक्ष्यस्य वासवदत्तया च चित्रफल्कवृत्तान्तेन किंचिदुन्नीयमानस्य
दृश्यादृश्यरूपतयोद्भेद. प्रतिमुखसधिरिति ।

श्रेणीसंहारेऽपि द्वितीयेऽङ्के भीष्मादिकथनेन किंचिलक्ष्यस्य कर्णाद्यज्जवा-
चाऽलक्ष्यस्य क्रोधवीजस्योद्भेदः ।

“सहभृत्यगणं स्वान्धवं सहमित्रं ससुतं सहानुजम् ।

स्वस्त्रेण निहन्ति सयुगे न चिरात्पाण्डुसुत मुयोधनम् ॥”

इत्यादिभिः

“दुःशासनस्य हृदयक्षतजाम्बुपाने

दुर्योधनस्य च यथा गदयोहभङ्गे ।

तेजस्विना समरमूर्धनि पाण्डवाना

ज्ञेया जयद्रथवधेऽपि तथा प्रतिज्ञा ॥”

इत्येवमादिभिश्चोद्भेदः प्रतिमुखसधिरिति ।

अस्य च पूर्वाङ्कोपक्षितनिन्दुरूपवीजप्रयत्नार्थानुगतानि त्रयोदशा-
ङ्गानि भवन्ति, तान्याह—

विलासः परिसर्पश्च विधूतं शमनर्मणी ।

नर्मद्युतिः प्रगमनं निरोधः पर्युपासनम् ॥ ३१ ॥

वज्रं पुष्पमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ।

यथोद्देश लक्षणमाह—

रत्यर्थेहा विलासः स्याद,

यथा रत्नावल्याम्—“सागरिका—हिअअ पसीद पसीद किं इमि-
णा आआसमेत्तफलेण दुल्हजणप्पत्थणाणुनन्धेण ।” इत्युपक्रमे “तहा-
वि आलेखगद त जणं कदुअ जयासमीहिदं करिस्सम्, तहावि तस्स

अस्य—प्रतिमुखसन्धे । मुखसन्धौ यदेव भीम भवति तदेव प्रतिमुखसन्धौ
विन्दुत्व प्राप्नोति प्रसारित्वादित्याशयेनोक्तम्—विन्दुरूपनीनेति । प्रयत्नश्चाऽवस्था,
तादृशार्थानुगतानि—सन्नञ्जानीत्यर्थं ॥ ३० ॥

रत्यर्थेहा=मुरतार्येच्छा विलास ।

१ ‘प्रगयणम्’ इत्यपि पाठ २ ‘रत्यर्थेहा’ इत्यपि पाठ ३ ‘हृदय,
प्रसीद प्रसीद किमनेनायासमात्रफलेन दुर्लभजनप्रार्थनानुबन्धेन ।’ इति पद्याया ।
४ ‘तथाप्यलेखगत त जन कृत्वा यथासमीहित करिष्यामि । तथापि तस्य
नास्त्यन्यो दर्शनोपाय इति ।’ इति पद्याया ।

णस्थि अण्णो वंसणोवावत्ति । ” इत्येतैर्वत्सराजसमागमरतिं चित्रादिज-
न्यामप्युद्दिश्य सागरिकायाञ्चैष्टाप्रयत्नोऽनुरागवीजानुगतो विलास इति ।

अथ परिसर्पः—

दृष्टनष्टानुसर्पणम् ॥ ३२ ॥

परिसर्पः,

यथा वेणीसंहारे—“ कञ्चुकी—योज्यमुद्यतेषु बलवत्सु, अथवा किं
बलवन्सु वासुदेवसहायेष्वरिष्वद्याप्यन्तःपुरसुरप्रमनुभवति, इदमपरमयथातथं
स्वामिनः—

आशस्त्रमहणादकुण्ठपरशोस्तस्यापि जेता मुने-
स्तापायास्य न पाण्डुसूनुभिरयं भीष्मः शौरैः शायितः ।

प्रीढानेकत्रनुर्धरारिविजयध्रान्तस्य चैकाकिनो
वालस्यायमरातिल्लनचनुपः प्रीतोऽभिमन्योर्वचात् ॥”

इत्यनेन भीष्मादिवधे दृष्टस्याभिमन्युवचान्नष्टस्य बलवतां पाण्डवानां
वासुदेवसहायानां सङ्ग्रामलक्षणविन्दुर्वोजप्रयत्नान्वयेन कञ्चुकिमुत्प्रे-
र्यजानुसर्पणं परिसर्प इति ।

यथा च रत्नावल्यां सारिकावचनचित्रदर्शनाभ्यां सागरिकानुरागवी-
जस्य दृष्टनष्टस्य “ कासौ कासौ ” इत्यादिना वत्सराजेनानुसरणात्प-
रिसर्प इति ।

अथ विधूतम्—

विधूतं स्यादरतिः,

यथा रत्नावल्याम्—“सागरिका—सहि अहिं मे संतापो वाधेदि ।
(मुमद्गता दीर्घिकातो नल्लिनीदलानि मृगालिनाश्चानीयास्या अङ्गे ददाति) साग-
रिका—(तानि क्षिपन्ती) सहि ! अवणेहि एदाइं किं अआरणे अ-
त्तार्णं आयासेसि णं भणामि—

दृष्टस्य नष्टस्य च बीजस्य यदनुसर्पणम्—अनुसरणमन्वेषणमिति यावत् तत्
परिसर्पः ॥ ३२ ॥

१ ‘ सति । अधिकं मे संतापो वाधते । ’ इति च्छाया. २ ‘ सति । अपन-
दैतानि स्मिन्कारण आत्मानमायागयति । ननु भणामि—

दुहहजणापुराभो लज्जा गरुई परव्वसो अप्पा ।

पिअसाहि विसमं पेम्मं मरणं सरणं णवर एकम् ॥ ”

इत्यनेन सागरिकाया बीजान्वयेन शीतोपचारविधूननाद्विधूतम् ।

यथा च वेर्णासंहारे भानुमत्या दुःस्वप्नदर्शनेन दुर्योधनस्यानिष्टशङ्कया पाण्डवविजयशङ्कया वा रतेर्विधूननमिति ।

अथ शमः—

तच्छमः शमः ।

तस्या अरतेरपशमः शमो यथा रत्नावल्याम्—“राजा—वयस्य ! अनया लिखितोऽहमिति यत्सत्यमात्मन्यपि मे बहुमानस्तत्कथं न पश्यामि । ” इति प्रक्रमे “ सागरिका—(आत्मगतम् ।) हिअं ! समस्सस मणोरहोवि दे एत्तिअं भूर्मि ण गदो । ” इति किञ्चिदरत्युपशमाच्छम इति ।

अथ नर्म—

परिहासवचो नर्म,

यथा रत्नावल्याम्—“ सुसङ्गता—संहि ! जस्स कए तुमं आअदा सो अअं पुरदो चिट्ठदि । सागरिका—(सायसम्) सुसङ्गदे ! कस्स कए अहं आअदा । सुसङ्गता—अइ अप्पसंकिदे ! णं चित्तफलअस्स ता गेण्ह एदम् । ” इत्यनेन बीजान्वितं परिहासवचनं नर्म ।

यथा च वेर्णासंहारे—“ (दुर्योधनभेटीहस्तादर्घपात्रमादाय देव्याः सम-पर्यति पुनः) भानुमति—(अर्घ दत्त्वा) हंला ! उवणोहि मे कुसुमाई जाव अवराणं पि देवाणं सवरिअं णिवत्तोमि । (हस्तौ प्रसारयति दुर्योधनः पुष्पाण्युपनयति भानुमत्यास्तत्पर्शजातकम्पाया हस्तात्पुष्पाणि पतन्ति) ” इत्यनेन नर्मणा दुःस्वप्नदर्शनोपशमार्थं देवतापूजाविभ्रकारिणा श्रीजोद्धाटनात्परिहासस्य प्रतिमुखाङ्गत्वं युक्तमिति ।

ननु नर्मणः कथं सन्ध्यङ्गत्व स्यादित्याशङ्क्याह—नर्मणिति, दु स्वप्नदर्शनस्यो-

दुर्लभजनानुरागो लज्जा पुर्वी परवश आत्मा ।

प्रियसखि विपन्न प्रेम मरण शरणं केवलमेकम् ॥ इति च्छाया ।

१ ‘ हृदय ! समाश्रयिहि मनोरथोऽपि त एतावतीं भूमिं न गतः । ’ इति च्छाया. २ ‘ सखि ! यस्य कृते त्वमागता सोऽयं पुरतरितश्चति ’ इति च्छाया. ३ ‘ सुसङ्गते । कस्य कृतेऽहमागता । ’ इति च्छाया. ४ अथि आत्मश-‘द्विते ! ननु चित्रफलकस्य । तद्गृहाणेतत् । ’ इति च्छाया. ५ ‘ हला उपनय मे कुसुमानि वाक्पदप्रेषामपि देवाना सपर्यां निवर्तयामि । ’ इति च्छाया ।

अय नर्मद्युतिः—

धृतिस्तज्जा द्युतिर्मता ॥ ३३ ॥

यथा रत्नावल्याम्—“ सुसङ्गता—सहि अदिणिट्टुरा दाणिं सि तुमम् जा एवं पि भट्टिणा हत्यावलम्बिदा कोवं ण मुञ्चसि । सागारिका— (सभ्रुभङ्गमीयदिहस्य) सुसङ्गदे ! दाणिं पि ण विरमसि । ” इत्यनेनानुरागर्णजोद्धाटनान्वयेन धृतिर्नर्मजा द्युतिरिति दर्शितामिति ॥

अय प्रगमनम्—

उत्तरा वावप्रगमनम्,

यथा रत्नावल्याम्—“ विदूषकः—भो वअस्स ! दिट्ठिआ वट्ठसे । राजा— (सकौतुभम्) वयस्य ! किमेतत् । विदूषकः—भो ! एदं कखु तं जं मए भणिदं तुमं एव्व आलिहिदो को अण्णो कुमुमाउहव्वदेसेण णिण्णवीअदि । ” इत्यादिना

“ परिच्युतस्तत्कुचकुम्भमध्यात्किं शोपमायासि मृणालहार ।

न सूक्ष्मतन्तोरपि सावकस्य वत्रावकाशो भवतः किमु स्यात् ॥ ” इत्यनेन राजविदूषकसागारिकासुसङ्गतानामन्योन्यवचनेनोत्तरोत्तरानुरागर्णजोद्धाटनाद्यप्रगमनमिति ।

अय निरोधः—

हितरोधो निरोधनम् ।

यथा रत्नावल्याम्—“ राजा—विद्मूर्ख !

प्राप्ता कथमपि देवात्कण्ठमनीतैव सा प्रकटरागा ।

रत्नावलीव फान्ता मम हस्ताङ्गशिता भवता ॥ ”

पशामार्थं या देयतापूजा सद्भिप्रकारिणापि नर्मणा बीजस्योद्धाटनात् तादृश-
नर्मणः परिहासरूपस्य सन्भ्यद्गत्वं युक्तमेवेत्यन्वयः । विन्यमिर्दं वाक्यम् ।

तज्जा—नर्मजन्वा धृतिरेव द्युतिः—नर्मद्युतिः ॥ ३३ ॥

उत्तरेति—बीजानुगतमुगतोत्तरवचने प्रगमने प्रगण वेत्यर्थः ।

१ सहि । अतिनिष्ठुरिदानीमसि त्वं येवमपि भर्त्रां हस्तावलम्बिता कोपं न मुवापि । इति ष्टाया. २ ‘ सुगतते । इदानीमपि न विरमसि । ’ इति ष्टाया. ३ ‘ प्रपयणम् ’ इत्यपि पाठः । ४ ‘ भो वयस्य । दिट्ठया कर्षसे । ’ इति ष्टाया. ५ ‘ भोः । एट्ठया उ उट्ठमया भणिदं त्वमेवाल्लिखितः । कोऽन्यः कुमुनाद्यु-
धम्परदेसेन निह्यते । ’ इति ष्टाया ।

इत्यनेन वत्सराजस्य सागरिकासमागमरूपाहितस्य वासवदत्ताप्रवेशसूच-
केन विदूषकत्रयस्य निरोधानिरोधनमिति ।

अथ पर्युपासनम्—

पर्युपास्तिरनुनयः,

यथा रत्नावल्याम्—“ राजा—

प्रसीदिति श्रूयामिदमसति कोपे न घटते

वरिष्याम्येवं नो पुनरिति भवेदभ्युपगम ।

न मे दोषोऽस्तीति त्वमिदमपि हि ज्ञास्यसि मृषा

किमेतस्मिन्वक्तु क्षममिति न वेद्मि प्रियतमे ॥ ”

इत्यनेन चित्रगतयोर्नायकयोर्दर्शनात्कुपिताया वासवदत्ताया अनुनयनं
नायकयोरनुरागोद्घाटान्वयेन पर्युपासनमिति ।

अथ पुष्पम्—

पुष्पं वाक्यं विशेषवत् ॥ ३४ ॥

यथा रत्नावल्याम्—“ (राजा सागरिका हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं नाटयति)
विदूषक—भो ! एसा अपुष्वा सिरी तए समासादिदा । राजा—
वयस्य ! सत्यम्

श्रीरेषा पाणिरप्यस्या. पारिजातस्य पल्लव ।

बुतोऽन्यथा स्रवत्येष स्वेदच्छन्नामृतद्रवम् ॥ ”

इत्यनेन नायकयो साक्षादन्योन्यदर्शनादिना सविशेषानुरागोद्घाटना-
त्पुष्पम् ।

अथोपन्यास —

उपन्यासस्तु सोपायम्,

उद्घाट = प्राकट्यम् । जन्वय = सन्ध । अत्र ‘उद्घाटनेन’ इतियुक्तं प्रति-
भाति । विशेषवत् = प्रशंसावत् प्रशंसाप्रतिपादकमितियावत् ।

श्री रेपेतिवाक्येन सागरिकाया श्रीत्वेन वर्णनादिदं वाक्यं विशेषवदिति पुष्पा-
ङ्गघटितम् ॥ ३४ ॥

“उपन्यासस्तु सोपायम्” इत्यत्र पूर्वोक्तम् “वाक्यम्” इतिपदमनुवर्तितव्यं

१ ‘ भो ! एसापूर्वा श्रीस्त्वया समासादिता ।’ इति वृत्ताया. २ ‘प्रसादन-
मुपन्यास’ इति पाठान्तरम् ।

यथा रत्नावल्याम्—“ सुसङ्गता—भेदा ! अले सङ्काए मए वि भ-
दृणो पसाएण कीलिदं एव्व ता किं कण्णाभअणेण अदो वि मे गरुओ
पसाओ जं कीस तए अहं एत्थ आलिहिअ त्ति छुविआ मे पिअसही
सागरिआ ता पसादीअदु । ” इत्यनेन सुसङ्गतावचसा सागरिका मया
लिखिता सागरिकया च त्वमिति सूचयता प्रसादोपन्यासेन बीजोद्दे-
दादुपन्यास इति ।

अथ वज्रम्—

वज्रं प्रत्यक्षनिष्ठुरम् ।

यथा रत्नावल्याम्—“ वासवदत्ता—(फलक निर्दिश्य) अज्जउत्त !
एसावि जा तुह समीवि एदं किं वसन्तअस्स विष्णाणम् । ” पुनः “ अ-
ज्जउत्त ! ममावि एदं चित्तकम्म पेअणन्तीए सीसवेअणा समुप्पण्णा ! ”
इत्यनेन वासवदत्तया वत्सराजस्य सागरिकानुरागोद्देदनात्प्रत्यक्षनिष्ठुरा-
भिवानं वज्रमिति ।

अथ वर्णसंहारः—

चातुर्वर्ण्योपगमनं वर्णसंहार इष्यते ॥ ३५ ॥

यथा वीरचरिते तृतीयेऽङ्के—

“ परिपदियमृषीणामेप वृद्धो युवाजिन्

सह नृपतिरमात्यैल्लोमपादञ्च वृद्धः ।

अयमविरतयज्ञो प्रह्लावादी पुराणः

प्रमुरपि जनमानामदृष्टो याचकास्ते ॥ ”

तथा च सोपायम्—हेतुप्रदर्शकम् (सहेतुप्रम्) वाक्यमुपन्यास इत्यर्थो यथाश्रो-
दाहारेण प्रसादनहेतुत्वेन सागरिकाप्रतिवृत्तितिरूपनेन सागरिकाकोपो निर्दिष्ट इति ।

“ वज्रं प्रत्यक्षनिष्ठुरम् ” इत्यत्रापि “ वाक्यम् ” इत्यनुवर्तित्वम् तथा च प्रत्यक्ष-
निष्ठुरं वाक्यं वज्रमित्यर्थं ।

चातुर्वर्ण्येति—चतुर्णां वर्णानामुपगमनं समागम एकत्रीभाव इति यावत् ।

१ ‘ गर्त ! अले शङ्का मयापि भर्तुं प्रसादेन कीदृशमेव तार्किक वर्णान्तरेण
अतोपि मे मुग्ध प्रसादो मत्पथं त्ववाद्यन्नास्तिचितेति प्रथिता मे द्विपगरी
सागरिका तन्मयाप्यताम् । ’ इति श्लोकाया । २ ‘ आर्यपुत्र ! एषापि वा तव समीपे
एतोऽह एगन्तश्च विदामम् । ’ इति श्लोकाया । ३ ‘ आर्यपुत्र ! ममाप्येतद्विषयवर्जं
पश्यन्त्याः क्षीयवेदना समुत्पन्ना । ’ इति श्लोकाया ।

इत्यनेन ऋषिक्षत्रियामात्यादीनां संगतानां वर्णानां वचसा रामविजयाशंसिनः परशुरामदुर्णयस्याद्रोहयाच्याद्गारेणोद्भेदनाद्वर्णसंहार इति ।

एतानि च त्रयोदश प्रतिमुद्राङ्गानि मुखसंध्युपक्षिप्तविन्दुलक्षणावान्तरवीजमहार्थीजप्रयत्नानुगतानि विधेयानि । एतेषां च मध्ये परिसर्पप्रशमवञ्चोपन्यासपुष्पाणां प्राधान्यम्, इतरेषां यथासंभवं प्रयोग इति ।

अथ गर्भसंधिमाह—

गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्यान्वेपणं मुहुः ।

द्वादशाङ्गः पताका स्यान्न वा स्यात्प्राप्तिसंभवः ॥ ३६ ॥

प्रतिमुखसंधौ लक्ष्यालक्ष्यरूपतया स्तोत्रोद्भिन्नस्य बीजस्य सविज्ञेपोद्भेदपूर्वकः सान्तरायो लाभः पुनर्विच्छेदः पुनः प्राप्तिः पुनर्विच्छेदः पुनश्च तस्यैवान्वेपणं चारंवारं सोऽनिर्धारितैकान्तफलप्राप्त्याशात्मको गर्भसंधिरिति । तत्र चौत्सर्गिकत्वेन प्राप्तायाः पताकायाः अनियमं दर्शयति— ‘पताका स्यान्न वा’ इत्यनेन । प्राप्तिसंभवस्तु स्यादेवेति दर्शयति— ‘स्यात्’ इति । यथा रत्नावल्या तृतीयेऽङ्के वत्सराजस्य वासनदत्तालक्षणापायेन तद्वेपपरिग्रहसागरिकाभिसरणोपायेन च विदूषकवचसा सागरिकाप्राप्त्याशाः प्रथमं पुनर्वासनदत्तया विच्छेदः पुनः प्राप्तिः पुनर्विच्छेदः पुनरपायतिवारणोपायान्वेषणम् “नास्ति देवीप्रसादनं मुक्त्वाऽन्य उपायः” इत्यनेन दर्शितमिति ।

स च द्वादशाङ्गो भवति । तान्युदिशति—

अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः ।

संग्रहश्चानुमानं च तोटकाधिवले तथा ॥ ३७ ॥

उद्देशसंभ्रमाक्षेपाः, लक्षणं च प्रणीयते— ।

अद्रोहस्य शोधशान्तेर्वाचना=वाचनम् ॥ ३५ ॥

गर्भसन्धि व्युत्पादयति—गर्भ इति । गर्भः=गर्भसन्धिः । उक्तानामर्थप्रवृत्तीनामवस्थाना च यथाक्रमं सयोगेन सन्धयो जायन्ते इत्युक्तत्वाद् अर्थप्रवृत्तेः पताकायाः अवस्थारूपप्राप्त्याशायाश्च सयोगेन गर्भसन्धिना भवितव्यमपि गर्भसन्धौ पताकायाः सत्त्वनिपमो नास्तीत्याह—“पताका स्यान्न वा” इति । प्राप्तिसंभवः=प्राप्त्याशा तथा त्वस्य भवितव्यमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

सः=गर्भसन्धिः । तानि=द्विद्वानि ॥ ३७ ॥

यथोद्देशं लक्षणमाह—

अभूताहरणं छद्म,

यथा रत्नावल्याम्—“ साधु रे अमञ्च वसन्तञ्च साधु अदिसइदो तए
अमञ्चो जोगन्धराअणो इमाए संभिविगहचिन्ताए । ” इत्यादिना प्रवे-
शनेन गृहीतवासवदत्तावेपायाः सागरिकाया वत्सराजाभिसरणं छद्म
विदूषकसुसङ्गताकृतकाञ्चनमालानुवादद्वारेण दर्शितमित्यभूताहरणम् ।
अथ मार्गः—

मार्गस्तत्त्वार्थकीर्तनम् ॥ ३८ ॥

यथा रत्नावल्याम्—“ विदूषकः—दिट्ठिआ वट्टसि समीहिद्वम्भिक-
काए कञ्जसिद्धीए । राजा—वयस्य कुशलं प्रियायाः । विदूषकः—अइ-
रेण सअं जेव्व पेक्खिअ जाणिहिसि । राजा—दर्शनमपि भविष्यति ।
विदूषकः—(सगर्वम्) कीस ण भविस्सदि जस्स दे उवहसिदविहप्फादि-
बुद्धिविहवो अहं अमञ्चो । राजा—तथापि कथमिति श्रोतुमिच्छामि ।
विदूषकः—(कर्णे कथयति) एव्वम् । ” इत्यनेन यथा विदूषकेण साग-
रिकासमागमः सूचितः तदैव निश्चितरूपो राज्ञे निवेदित इति तत्त्वार्थ-
कथनान्मार्ग इति ।

अथ रूपम्—

रूपं वितर्कवद्वाक्यम्,

यथा रत्नावल्याम्—“ राजा—अहो किमपि कामिजनस्य स्वगृहि-
णीसमागमपरिभाविनोऽभिनवं जनं प्रति पक्षपातस्तथाहि—

प्रणयविदादां दृष्टिं वक्के ददाति न शाङ्किता

घटयानि घनं कण्ठाश्लेषे रसाञ्ज पयोधरौ ।

छन्देति—यच्छप्रना सवादितं भवति तच्छन्देत्पुच्यते तस्यात्राऽभूताहरण-
मिति संज्ञा ॥ ३८ ॥

१ ‘साधु रे अमञ्च वसन्तञ्च साधु अदिसइदो तए अमञ्चो जोगन्धराअणो इमाए संभिविगहचिन्तया ।’ इति ष्टाया. २ ‘दिट्ठिआ वट्टसि समीहिताभ्यधिकया कार्यसिद्धया ।’ इति ष्टाया. ३ अचिरेण त्वयमेव प्रेक्ष्य हास्यमि ।’ इति ष्टाया. ४ ‘कणे न भविष्यति यस्य त उपदसितवृहस्पतिबुद्धिविमवोऽदममात्यः ।’ इति ष्टाया. ५ ‘एवम्’ इति ष्टाया ।

वदति बहुशो गच्छामीति प्रयत्नधृताप्यहो

रमयतितरां संकेतस्या तथापि हि कामिनी ॥

कथं चिरयति वसन्तकः किं नु खलु विदितः स्यादयं वृत्तान्तो देव्याः।”
इत्यनेन रत्नावलीसमागमप्राप्त्याशानुगुण्येनैव देवीशङ्कायाश्च वितर्का-
द्रूपमिति ॥

अथोदाहरणम्—

सोत्कर्षं स्यादुदाहृतिः ।

यथा रत्नावल्याम्—“विदूषकः—(सहर्यम्) ही ही भोः, कौसर्म्बी-
रजलाहेणावि ण तादिसो वअस्सस्स परितोसो असि यादिसो मम सआ-
सादो पिअवअणं सुणिअ भविस्सदि त्ति त्केमि ।” इत्यनेन रत्नावलीप्राप्ति-
वार्तापि कौशार्म्बीराज्यलाभादतिरिच्यन् इत्युत्कर्षाभिधानादुदाहृतिरिति ।

अथ क्रमः—

क्रमः संचिन्त्यमानाप्तिः,

यथा रत्नावल्याम्—“ राजा—उपननप्रियासमागमोत्सवस्यापि मे
किमिदमत्यर्थमुत्ताम्यति चेतः, अयना—

तीर्थः स्मरसंतापो न तथादौ वाधते ययासन्ने ।

तपति प्राश्रुपि सुतरामभ्यर्णुंजलागमो दिवसः ॥

विदूषकः—(आकर्ष्य) भौदि सागरिए ! एसो पिअवअस्सो तुमं जेव
उरिसिअ लक्कणाणिअभरं मन्तेदि । ता निवेदेमि से तुहागमणम् ।”
इत्यनेन यत्सराजस्य सागरिकासमागममभिलषत एव भ्रान्तसागरिकाप्रा-
प्तिरिति क्रमः ।

“सोत्कर्षं स्यादुदाहृतिः” इत्यत्र “वाक्यम्” इतिरदमनुवर्तित्थं तथा च
सोत्कर्षं वाक्यमुदाहृतिः—उदाहरणमित्यर्थः ।

क्रम इति—संचिन्त्यमानस्वार्थस्याप्ति—प्रप्तिः क्रम इत्युच्यते । भ्रान्त इति—
तत्र वासनदसैव सागरिकात्वेन गृहीतेति भ्रान्तस्योदयनस्य भ्रान्त्या वा
सागरिकाप्तिः ।

१ ‘ही ही भोः कौशार्म्बीराज्यलाभेनापि न तादसो वयस्यस्य परितोव
आमीन् यासतो मम सआशातिअवचनं धुत्वा भविष्यतीति तर्कयामि ।’ इति
व्याया. २ ‘भवति सागरिके ! एव त्रियवयस्यस्वामेवोदितोक्कणादिभरं मन्त्रयति
तमिवेदयामि तस्मै तवागमनम्’ इति व्याया ।

अथ क्रमान्तरं मतभेदेन—

भावज्ञानमयापरे ॥ ३९ ॥

यथा रत्नावल्याम्—“राजा—(उपसृत्य) प्रिये सागरिके !

शीतांशुर्मुसमुत्पले तव दृशौ पद्मानुकारौ करौ

रम्भागर्भनिभं तवोरुयुगलं याहू मृणालोपमौ ।

इत्याह्लादकरासिलाङ्घ्रि रभसान्निःशङ्कमालिङ्गय मा-

मद्भानि त्वमनङ्गतापविधुराण्येहोहि निर्वापय ॥”

इत्यादिना “ इह तदप्यस्त्येन विम्बाभरे ” इत्यन्तेन वासवदत्ताया वत्सरा-
जभावस्य ज्ञातत्वात्क्रमान्तरमिति ।

अथ संग्रहः—

संग्रहः सामदानोक्तिः,

यथा रत्नावल्याम्—“ साधु वयस्य ! साधु इदं ते पारितोषिकं क-
टकं ददामि । ” इत्याभ्यां सामदानाभ्यां विदूषकस्य सागरिकासमागम-
कारिणः संग्रहात्संग्रह इति ।

अथानुमानम्—

अभ्यूहो लिङ्गतोऽनुमा ।

यथा रत्नावल्याम्—“ राजा—धिहू मूर्ख ! त्वत्कृत एवायमापति-
तोऽस्मात्समनर्थः । कुतः—

समारूढा प्रीतिः प्रणयवहुमानात्प्रतिदिनं

व्यलोकं वीक्ष्येदं कृत्नमकृतपूर्वं एतु मया ।

प्रिया मुञ्चत्यद्य स्फुटमसहना जीवितमसौ

प्रष्टुष्टस्य प्रेम्णः स्तलितमविपहं हि भवति ॥

विदूषक—भो वयस्य ! वासवदत्ता किं कर्तुस्सदि त्ति न जानामि
सागरिका उण दुष्करं जीविस्सदि त्ति तर्कामि ।” इत्यत्र प्रष्टुष्टप्रेमस्तल-
नेन सागरिकानुसाराजन्येन वासवदत्ताया मरणाभ्यूहनमनुमानमिति ॥

मत्तान्तरेण क्रममाह—भायहानेति, “क्रमान्तरम्” इत्यत्र ‘वच.’ इत्येव पाठो
सुचः ॥ ३९ ॥

अभ्यूह—तर्कः । अनुमा=अनुमानम् । लिङ्गत=हेतुना । अथ राजकृतो
वासवदत्तामरणाम्यूह, विदूषककृतश्च सागरिकामरणाभ्यूह इति विवेकः ।

१ * भो वयस्य । वागवदत्ता किं करिष्यतीति न जानामि सागरिका पुनर्दुष्करं
जीविष्यतीति तर्कयामि ।” इति षट्पद्या ।

अधाधिवलम्—

अधिवलमभिसंधिः,

यथा रत्नावल्याम्—“काञ्चनमाला—भेट्टिणि ! इअं सा चित्तसालिआ । ता वसन्तअस्स सण्णं करेमि (छोटिआ ददाति) ” इत्यादिना वासवदत्ताकाञ्चनमालाभ्या सागरिकामुसङ्गतावेभाभ्या राजविदूषक्योरभिसंधीयमानत्वादाधिवलमिति ।

अथ तोटकम्—

संरब्धं तोटकं वचः ॥ ४० ॥

यथा रत्नावल्याम्—“ वासवदत्ता—(उपसृत्य) अज्जउत्त ! जुत्तमिणं सरिसमिणम् । (पुन सरोपम्) अज्जउत्त उट्टेहि किं अज्जवि आहिआहिण् सेवादुक्खमणुभरीअदि, काञ्चनमाले ! एदेण ज्जेव पासेन वन्विअ आपोहि एणं दुट्टवळणम् एदं पि दुट्टकण्णअं अग्गदो करेहि । ” इत्यनेन वासवदत्तासंरब्धवचसा सागरिकासमागमान्तरायभूतेनाऽनियतप्राप्तिकारणं तोटकमुक्तम् ।

यथा च वेणीसहारे—

“ प्रयत्नपरिवोचित. स्तुतिभिरद्य शेषे निशाम् ”

इत्यादिना

“ धृतायुधो यात्रदहं तावदन्यै निमायुधै । ”

इत्यन्तेनान्योन्यं कर्णाश्वत्थाम्नोः संरब्धवचसा सेनाभेदकारिणा पाण्डवविजयप्राप्त्याशान्वितं तोटकमिति ।

ग्रन्थान्तरे तु—

तोटकस्यान्यथाभावं द्रुवतेऽधिवलं युधाः ।

अभिसन्धि = सगमः । अभिसंधीयमानत्वात् = सगम्यमानत्वात्, सागरिकारिपथकाभिप्रायप्राप्तित्वाद्वा ।

सरब्धम् = नोधयुक्तम् ।

अनियतप्राप्तिकारणम्—नियतप्राप्त्यभावप्रयोनकम् ॥ ४० ॥

ग्रन्थान्तरोक्तमधिवलस्य तोटकस्य च लक्षणमाह—तोटरस्येति, अन्यथाभागे

१ ' मर्ति ! इयं सा चित्तसालिका तद्वसन्तवस्य सण करेमि । ' इति च्छाया.
२ ' आर्येणु ! दुनमिद सट्टमिदम् । आर्येणु उट्टिह् रिन्नाएव्वभिनात्वा से-
वादुक्खमणुभूयते, काञ्चनमाले ! एतेनैव पासेन वड्डानेन दुट्टमाग्गन् एतामपि
दुट्टकण्वकामप्रत. उट्ट । ' इति च्छाया ।

यथा रत्नावल्याम्—“राजा—देवि एवमपि प्रत्यक्षदृष्टव्यलीकः किं विधापयामि—

आताम्रतामपनयामि विलक्ष एव
लाक्षाकृतां चरणयोस्तव देवि मूर्ध्ना ।
कोपोपरागजनितां तु सुरेन्दुविन्धे
द्वर्तु क्षमो यदि परं करुणा मयि स्यात् ॥”

संख्यवचनं यत्तु तोटकं तदुदाहृतम् ॥ ४१ ॥

यथा रत्नावल्याम्—“राजा—प्रिये वासवदत्ते ! प्रसीद प्रसीद । वासवदत्ता—(अश्रुणि धारयन्ती) अञ्जउत्त ! मा एवं भण अण्णस-
ङ्कन्ताइं खु एदाइं अक्खराइं त्ति ।”

यथा च वेणीसंहारे—“राजा—अये सुन्दरक ! कच्चित्खुशलमङ्ग-
राजस्य । पुरुषः—कुसलं सरारमेत्तकेण । राजा—किं तस्य फिरी-
दिना ह्ता धारेयाः, क्षत्तः सारथिः, भमो वा रथः । पुरुषः—देवे !
ण भग्गो रहो भग्गो से मणोरहो । राजा—(सप्तमम्) कयम् ।”
इत्येवमादिना संख्यवचसा तोटकमिति ।

अथेद्वेगः—

उद्वेगोऽरिक्ता भीतिः,

यथा रत्नावल्याम्—“सागरिका—(आत्मगतम्) केहं अक्किदुप्पणे-
हिं अत्तणो इच्छाप मरिडं पि ण पारीअदि ।” इत्यनेन वासवदत्तातः
सागरिकाया भयमित्युद्वेगः । यो हि यस्यापकारी स तस्यारिः ।

यथा च वेणीसंहारे—“सूतः—(ध्रुत्वा समयम्) कयमासन्न एवासौ
कौरवराजपुत्रमहावनोत्पातमारुतो मारुतिरनुपलब्धसंज्ञश्च महाराज,
वैरित्यं तथा च संख्यवचनस्य तोटकत्वे विनयवचनस्याधिबलत्वं वक्तव्यमित्यर्थः
अत्र संख्यवचनम्=उद्वेगवचनम् ॥ ४१ ॥

ननु सागरिकाया वासवदत्ता कयमारिः स्यादित्याशङ्क्याह—यो हीति । वासव-
दत्ता च सागरिकाया अपकारिणी—वत्सराजसमागमविप्रकारिणीत्यात् ।

१ आर्यपुत्र मेव भण । अन्यसकान्तानि खल्वेतान्यक्षराणीति ।’ इति ष्टाया ।
२ ‘कुसलं शरीरमात्रकेण ।’ इति ष्टाया । ३ ‘देव न भमो रथः । भमोऽस्य मनो-
रथः ।’ इति ष्टाया । ४ ‘कयमकृतपुण्यैरात्मन इच्छया मर्तुमपि न पार्यते ।’
इति ष्टाया ।

भवतु दूरमपहरामि त्यन्दनम् । कदाचिदयमनार्यो दुःशासन इवास्मिन्न-
प्यनार्यमाचरिष्यति ।” इत्यरिच्छता भीतिरुद्वेगः ।

अथ संभ्रमः—

शङ्कश्रासौ च संभ्रमः ।

यथा राजावल्याम्—“विदूषकः—(पश्यन्) कां उण एसा । (ससंभ्र-
मम्) कथं देवी वासवदत्ता अत्ताणं वावादेदि । राजा—(ससंभ्रममुपसर्पन्)
कासौ कासौ ।” इत्यनेन वासवदत्ताबुद्धिगृहीतायाः सागरिकाया मर-
णशङ्कया संभ्रम इति ।

यथा च वेणीसंहारे—“ (नेपथ्ये कलकलः) अश्वत्थामा—(ससंभ्रमम्)
मातुल ! मातुल ! कष्टम् । एष भ्रातुः प्रतिज्ञाभङ्गभीरुः किरीटी समं
शरवर्षैर्दुर्योधनगर्भेयावभिद्रवति । सर्वथा पीतं शोणितं दुःशासनस्य भीमे-
न ।” इति शङ्का । तथा “ (प्रविश्य संभ्रान्तः सप्रहारः) सूतः—त्रायतां
त्रायतां कुमारः । ” इति त्रासः । इत्येताभ्या त्रासशङ्काभ्यां दुःशासन-
द्रोणवधसूचकाभ्यां पाण्डवविजयप्राप्त्याशान्वितः संभ्रम इति ।

अथाक्षेपः—

गर्भवीजसमुद्भेदादाक्षेपः परिकीर्तितः ॥ ४२ ॥

यथा राजावल्याम्—“ राजा—वयस्य देवीप्रसादनं मुक्त्वा नान्यमत्रोपायं
पश्यामि । ” पुनः क्रमान्तरे “सर्वथा देवीप्रसादनं प्रति निश्चयत्याशीभूताः
स्मः ।” पुनः “ताकिमिह स्थितेन देवीमेव गत्वा प्रसादयामि ।” इत्यनेन
देवीप्रसादायत्ता सागरिकासमागमासिद्धिरिति गर्भवीजोद्भेदादाक्षेपः ।

यथा च वेणीसंहारे—“सुन्दरकः—अंहवा किमेत्य देव्यं उआल-
हामि तस्स क्खु एदं णिच्चमच्छिदविदुरवअणवीअस्स परिभूदापिदामह-
हिदोवेसङ्करस्स सउणिप्पोच्छाहणारूढमूलस्स कूडविससाहिणो पथा-

शङ्केति—कचिच्छङ्कायाः कचिद् त्रासस्य कचिच्च द्वयोरेव संभ्रमत्वं विज्ञेयम् ।

त्रासः=भयम् ॥ ४२ ॥

१ ‘का पुत्रेया ! कथं देवी वासवदत्तात्मानं व्यापादयति । इति च्छाया ।

२ ‘अथवा किमत्र देवमुपासामि तस्य खल्वेतन्निर्भस्मितविदुरवचनधीजस्य
परिभूतपितामहादितोपदेशाङ्कुरस्य शङ्कानिरोत्साहनाद्दृढमूलस्य कूटविपशाखिनो-
पाद्यालीवेशप्रहण्डमुमस्य फलं परिणमति ।’ इति च्छाया ।

लीकेसगाहणकुसुमस्स फलं परिणमेदि ।” इत्यनेन धीजमेव फलोन्मुख-
तयाक्षिप्यत इत्याक्षेपः ।

एतानि द्वादश गर्भाङ्गानि प्रात्याशाप्रदर्शकत्वेनोपनिबन्धनीयानि ।
एषां च मध्येऽभूताहरणमार्गतोदकाधिवलाक्षेपाणां प्राधान्यम् इतरेषां
यथासंभवं प्रयोग इति साङ्गो गर्भसंधिरुक्तः ।

अथावमर्शः—

क्रोधेनावमृशेद्यत्र व्यसनाद्वा विलोभनात् ।

गर्भनिर्भिन्नबीजार्यः सौऽवमर्श इति स्मृतः ॥ ४३ ॥

अवमर्शनमवमर्शः पर्यालोचनं तच्च क्रोधेन वा व्यसनाद्वा विलोभ-
नेन वा ‘ भवितव्यमनेनार्थेन ’ इत्यवधारितैकान्तफलप्राप्त्यवसायात्मा
गर्भसंध्युद्भिन्नबीजार्यसंबन्धो विमर्शोऽवमर्शः, यथा रत्नावल्यां चतुर्थे-
ऽङ्केऽग्निविद्रवपर्यन्तो वासवदत्ताप्रसक्तया निरपायरत्नावलीप्राप्त्यवसा-
यात्मा विमर्शो दर्शितः । यथा च वेणीसंहारे दुर्योधनरुधिराक्तभीमसे-
नागमपर्यन्तः—

“ तीर्णे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानले निवृते

कर्णाशीविषभोगिनि प्रक्षमिते शल्येऽपि याते दिवम् ।

भीमेन प्रियसाहसेन रभसादल्पावशेषे जये

सर्वे जीवितसंशयं वयममी वाचा समारोपिताः ॥”

इत्यत्र “स्वल्पावशेषे जये” इत्यादिभिर्विजयप्रत्यर्थिसमस्तभीष्मादिमहा-
रथवधादवधारितैकान्तविजयावमर्शनादवमर्शनं दर्शितमित्यवमर्शसंविः ।

तस्याङ्गसंग्रहमाह—

तत्रापवादसंफेटी विद्रवद्रवशक्तयः ।

द्युतिः प्रसङ्गश्छलनं व्यवसायो विरोधनम् ॥ ४४ ॥

अवमर्शमन्धि व्युत्पादयति—क्रोधेनेति ।

फलप्राप्त्यवसायः=फलप्राप्तियिचकाप्यवसाय आत्मा स्वरूपम् यस्य सः ।
अप्यवसायो निधयः । गर्भसन्धापुद्भिन्नस्य बीजलक्षणापर्यन्त संबन्धो यत्र सः ।
विजयप्रत्यर्थी=शत्रुः ॥ ४३ ॥

तत्र=अवमर्शसन्धौ । त्रयोदशाह्वानात्पर्यः ॥ ४४ ॥

प्ररोचना विचलनमादानं च त्रयोदश ।

यथोद्देशं लक्षणमाह—

दोषप्रख्यापवादः स्यात्,

यथा रत्नावल्याम्—“ सुसङ्गता—सा खु तवस्तिर्णी भट्टिणीए उज्जइणि णीआदित्ति पवादं करिअ उवत्थिदे अद्धरत्ते ण जाणीअदि कहिंपि णीदेत्ति । विदूषकः—(सोद्रेगम्) अंदिणिग्धिणं क्खु कदं देवीए । ” पुनः—“ भो वअस्य ! मा खु अण्णथा संभावेहि सा खु देवीए उज्जइणी पेसिदा अदो अप्पिअं त्ति कहिदम् । राजा—अहो निरनुरोधा मयि देवी । ” इत्यनेन वासवदत्तादोषप्रख्यापनादपवादः ।

यथा च वेणीसंहारे—“ युधिष्ठिरः—पाञ्चालक ! कच्चिदासादिता तस्य दुरात्मनः कौरवापसदस्य पदवी ? पाञ्चालकः—न केवलं पदवी स एव दुरात्मा देवीकेशपाशस्पर्शपातकप्रधानहेतुरुपलब्धः । ” इति दुर्योधनस्य दोषप्रख्यापनादपवाद इति ।

अथ संफेटः—

संफेटो रोपभाषणम् ।

यथा वेणीसंहारे—“ भोः कौरवराज ! कृतं धन्धुनाशदर्शनमन्युना, मैवं विवादं कृथाः—पर्याप्ताः पाण्डवाः समरायाऽहमऽसहाय इति ।

पञ्चाना मन्यसेऽस्माकं यं सुयोधं सुयोधन ।

दंशितस्यान्तशस्त्रस्य तेन तेऽस्तु रणोत्सवः ॥

इत्थं श्रुत्वाऽसूयात्मिका निक्षिप्य कुमारयोर्दृष्टिमुक्त्वान्धार्तराष्ट्र—

कर्णदुःशासनवधात्तुल्यावेव युवां मम ।

अप्रियोऽपि प्रियो योद्धुं त्वमेव प्रियसाहसः ॥

इत्युत्थाय च परस्परत्रोधाभिक्षेपपरुषवाकलहप्रस्तावितघोरसङ्ग्रामौ—”

निरनुरोधा—प्रतिकूला । प्रतिकूलत्वमेव वामदत्तादोषः ।

इत्यमिति—इत्थं श्रुत्वा कुमारयोरसूयात्मिका दृष्टिं निक्षिप्य धार्तराष्ट्र उक्तवानित्यन्वयः ।

१ “ सा खलु तपस्विनी भट्टिन्योऽभयिनी नीयत इति प्रवाद कृत्वोपरिस्थितेऽर्धरात्रे न शयते कुत्रापि नीतेति । ” इति च्छाया. “ अतिनिर्धुणं खलु कृत देव्या । ” इति च्छाया. ३ भो वयस्य ! मा खचन्यथा सभावय सा खलु देव्योऽभयिन्या प्रेषिता अतोऽप्रियमिति वधितम् ” इति च्छाया ।

इत्यनेन भीमदुर्योधनयोरन्योन्यरोपसंभाषणाद्विजयव्रीजान्वयेन सं-
पेट इति ।

अथ विद्रवः—

विद्रवो वधवन्धादिः,

यथा छलितरामे—

“येनावृत्य मुखानि साम पठतामत्यन्तभायासितं
वाल्ये येन हृताक्षसूत्रबलयप्रत्यर्पणैः क्रीडितम् ।
युष्माकं हृदयं स एष विशिष्यैरापूरितांसस्थलो
मूर्च्छार्थघोरतमःप्रवेशविषशो वध्ना लवो नीयते ॥”

यथा च रत्नावल्याम्—

“हर्म्याणां हेमशृङ्गाश्रियमित्र शिखरैरर्चिषामादधानः
सान्द्रोद्यानद्रुमाप्रग्लपनपिशुनितात्यन्ततीव्राभितापः ।

कुर्वन्त्रौडामहीघ्रे सजलजलधरश्यामलं धूमपातै-

रेष प्रोपार्तयोपिज्जन इह सहसैवोत्थितोऽन्तःपुरेऽग्निः ॥”

इत्यादि, पुनः । “वासवदत्ता—अज्जउत्त ! ण व्खु अहं अत्तणो कार-
णादो भणामि एसा मए णिग्घिणहिअआए संजदा सागरिआ विवज्जदि ।”
इत्यनेन सागरिकावधनन्धामिभिर्विद्रव इति ।

अथ द्रवः—

द्रवो गुरुतिरस्कृतिः ॥ ४५ ॥

यथोत्तरचरिते—

“वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं वर्तते
सुन्दरीदमनेऽप्यरण्यशसो लोके महान्तो हि ते ।
यानि त्रीण्यकुतोमुग्यान्यपि पदान्यासन्तरायोधने
यद्वा कौशलमिन्द्रसुनुदमने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥”

इत्यनेन लवो रामस्य गुरोस्तिरस्कारं कृतवानिति द्रवः ।

यथा च वेणीसंहारे—“युधिष्ठिरः—भगवन् कृष्णाप्रज सुभद्राभ्रातः!

“द्रवो गुरुतिरस्कृतिः” इत्यत्र तिरस्कार उपालम्भादिरूपोऽपि विशेषो यथा
भीमलभद्रविरये ॥ ४५ ॥

१ “आर्यपुत्र ! न राष्यहमात्मनः कारणाद्गणामि एषा मया निर्युगहृदयया
संवद्रा सागरिद्या विरजते ।” इति श्लोकात् ।

ज्ञातिप्रीतिर्मनसि न कृता क्षत्रियाणां न धर्मो
रुढं सख्यं तदपि गणितं नानुजस्त्यार्जुनेन ।

तुल्यः कामं भवतु भवतः शिष्ययोः स्नेहबन्धः

कोऽयं पन्था यदसि विगुणो मन्दभाग्ये मर्यात्थम् ॥ ”

इत्यादिना धलभद्रं गुरुं युधिष्ठिरस्तिरस्कृतवानिति द्रवः ।

अथ शक्तिः—

विरोधशमनं शक्तिः,

यथा रत्नावल्याम्—“ राजा—

सव्याजैः शपथैः प्रियेण वचसा चित्तानुत्त्याधिकं

वैलक्ष्येण परेण पादपतनैर्वाक्यैः सखीनां मुहुः ।

प्रत्यासत्तिमुपागता नहि तथा देवी रुदस्या यथा

प्रक्षाल्यैव तयैव धाम्पसलिलैः कोपोऽपनीतः स्वयम् ॥ ”

इत्यनेन सागारिकालाभविरोधिवासवदत्ताकोपोपशमनाच्छक्तिः ।

यथा चोत्तरचरिते लवः प्राह—

“विरोधो विश्रान्तः प्रसरति रसो निर्वृतिघ्न-

स्तदौद्धत्य कापि व्रजति विनयः प्रह्वयति माम् ।

इदित्यस्मिन्दृष्टे किमपि परवानस्मि यदि वा

महार्घस्तीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥ ”

अथ श्रुतिः—

तर्जनोद्वेजने श्रुतिः ।

यथा वेणीसंहारे—“ एतच्च वचनमुपश्रुत्य रामानुजस्य सकलनिकु-
ञ्जपूरिताशातिरिक्तमुद्गान्तसलिलचरशतसंकुलं त्रासोद्भूतनक्रमाहमालो-
ड्य सरःसलिलं भैरवं च गर्जित्वा कुमारवृकोदरेणाभिहितम्—

जन्मेन्दोरमले कुले व्यपदिशस्यद्यापि धत्से गदां

मां दुःशासनकोष्णशोणितसुरार्क्षीवं रिपुं भापसे ।

दर्पान्धो मधुकैटभद्विपि हरावप्युद्धतं चेष्टसे

मषासान्नृपशो विहाय समरं पट्टेऽधुना लीयसे ॥ ”

इत्यादिना “त्यक्त्वोत्थितः सरभसम्” इत्यनेन दुर्वचनजलावलोडनाभ्यां
दुर्योधनतर्जनोद्वेजनकारिभ्यां पाण्डवविजयानुद्बलदुर्योधनोत्थापनहेतुभ्यां
भीमस्य श्रुतिरुक्ता ।

अथ प्रसङ्गः—

गुरुकीर्तनं प्रसङ्गः,

यथा रत्नावल्याम्—“ देव यासौ सिंहलेधरेण स्वदुहिता रत्नावली नामायुष्मती वासवदत्तां दग्धामुपश्रुत्य देवाय पूर्वप्रार्थिता सती प्रतिदत्ता । ” इत्यनेन रत्नावल्या लम्बानुशूलाभिजनप्रकाशिना प्रसङ्गाद्गुरुकीर्तनेन प्रसङ्गः ।

तथा मृच्छकटिकायाम्—“ चाण्डालकः—एष सागलदत्तस्य सुभो अज्जविणअदत्तस्य णत्तु चालुदत्तो वावादिदुं वज्झट्टाणं णीअदि एदेण किल्ल गणिआ वसन्तसेणा सुवण्णलोभेण वावादिद. त्ति । ”

चारुदत्तः—

मत्प्रशतपरिपूतं गोत्रमुद्गासितं यत्

सदसि निविडचैत्यप्रह्वयोपैः पुरस्तात् ।

मम निधनदशायां वर्तमानस्य पापै-

स्तदसदृशमनुष्यैर्दुष्यते घोषणायाम् ॥ ”

इत्यनेन चारुदत्तवधाभ्युदयानुमूलं प्रसङ्गाद्गुरुकीर्तनमिति प्रसङ्गः ।

अथ छलनम्—

छलनं चावमाननम् ॥ ४६ ॥

यथा रत्नावल्याम्—राजा—अहो निरनुरोधा मयि देवी । ” इत्यनेन वासवदत्तयेष्टासंपादनाद्बत्सराजस्यावमाननाच्छलनम् । यथा च रामाभ्युदये सीतायाः तरित्यागेनाऽवमाननाच्छलनमिति ।

“गुरुकीर्तनं प्रसङ्गः” इत्यत्र ‘प्रसङ्गो गुरुकीर्तनम् इत्येव पाठो युक्तो वृत्तानुसृत्यार्थम् । गुरुणां मातापित्रादीनाम् ।

“अहो निरनुरोधा मयि देवि” इत्यत्र वत्सराजेन स्वविषयकं वासवदत्ताकर्तृकमवमाननमुक्तम्, “इष्टाऽसंपादनात्” इत्यस्य ‘पूर्वोक्तसागरिकाया अन्यत्र प्रेषणेनाऽनिष्टसंपादनादित्यर्थः—इष्टासंपादनमात्रेण छलनादेरसम्भवात् ॥ ४६ ॥

१ “एष सागरदत्तस्य सुत आर्यविनयदत्तस्य नत्ता चारुदत्तो ध्यापादयितु मत्प्रदानं नीयते एतेन किल्ल गणिआ वसन्तसेना सुवर्णलोभेन ध्यापादितेति । ” इति चट्टाया ।

अथ व्यवसाय —

व्यवसायः स्वशक्त्युक्तिः,

यथा रत्नावल्याम्—“ पेन्द्रजालिकः—

किं धरणीए मिअङ्को आआसे महिहरो जले जलणो ।

मज्झण्हम्मि पओसो दाविञ्चउ देहि आणत्तिम् ॥

अहवा किं बहुणा जम्पिण—

मज्झ पडण्णा एसा भणांमि हिअण्ण ज महसि वट्टुम् ।

त ते दावेमि फुडं गुरुणो मन्तप्पहावेण ॥ ”

इत्यनेनैन्द्रजालिको मिथ्यामिस्रभ्रमोत्थापनेन वत्सराजस्य हृदयस्थ-
सागरिकादर्शनानुभूला स्वशक्तिमाविष्कृतवान् ।

यथा च वेणीसहारे—

“ नून तेनाद्य वीरेण प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा ।

बध्यते केशपाशस्ते स चास्याकर्षणे क्षम ॥ ”

इत्यनेन युधिष्ठिर रत्नदण्डशक्तिमाविष्करोति ।

अथ विरोधनम्—

संरब्धानां विरोधनम् ।

यथा वेणीसहारे—“ राजा—रे रे मरुत्तनय किमेवं घृद्धस्य राज्ञः
पुरतो निन्दितव्यमात्मकर्म ऋगसे । अपि च—

कृष्टा केशेषु भार्या तव तव च पशोस्तस्य राज्ञस्तयोर्वा

प्रत्यक्ष भूपतीना मम भुवनपतेराज्ञया शृतदासी ।

“संरब्धानां विरोधनम्” इत्यत्र “स्वशक्त्युक्ति” इत्यनुवर्तितव्यं तथा च
संरब्धानां बद्धवैराणां स्वशक्त्युक्तिर्विरोधनमित्यर्थः । विरोधाभावे स्वशक्त्युक्तिस्तु
व्यवसाय एव ।

१ ‘ किं धरण्या मृगाक आकाशे महीधरो जले ज्वलन ।

मध्याहे प्रदोषो दर्शयता देहाशसिम् ॥

अथवा किं बहुना जल्पितेन ।

मम प्रतिज्ञेया भणांमि हृदयेन यद्वाञ्छसि द्रष्टुम् ।

तत्ते दर्शयामि स्फुटं गुरोर्मन्त्रप्रभावेण ॥’ इति छाया ।

२ ‘ सरम्भोक्ति ’ इत्यपि पाठः ।

अस्मिन्वैरानुबन्धे तव किमपकृतं तैर्हता ये नरेन्द्रा
वाहोर्वीर्यातिसारद्रविणगुरुमदं मामजित्वैव दर्पः ॥

(भीमः क्रोधं नाटयति) अर्जुनः—आर्य प्रसीद किमत्र क्रोधेन
अप्रियाणि करोत्येव वाचा शक्तो न कर्मणा ।
हतभ्रातृशतो दुःखी प्रलापैरस्य का व्यथा ॥

भीमः—अरे भरतकुलकलङ्क !

अद्यैव किं न विसृजेयमहं भवन्तं
दुःशासनानुगमनाय कदुप्रलापिन ।
विभ्रं गुरु न कुरुतो यदि मत्कराप्र-
निभिद्यमानरणितास्थिनि ते शरीरे ॥

अन्यच्च मूढ !

शोकं स्त्रीवन्नयनसलिलैर्यत्परित्याजितोऽसि
भ्रातुर्वभ्रःस्थलविदलने यच्च साक्षीकृतोऽसि ।
आसीदेतत्तव कुनृपतेः कारणं जीवितस्य
क्रुद्धे युष्मत्कुलकमलिनीकुञ्जरे भीमसेने ॥

राजा—दुरात्मन् भरतकुलापसद पाण्डवपदो ! नाहं भवानिव विक-
त्यनाप्रगल्भः । किं तु—

द्रक्ष्यन्ति न चिरात्सुप्तं वान्धवास्त्वां रणाङ्गने ।
मद्गदाभिन्नवक्षोऽस्थिवेणिकाभङ्गभीषणम् ॥”

इत्यादिना संरब्धयोर्भौमदुर्योधनयोः स्वशक्त्युक्तिर्विरोधनमिति ।

अथ प्ररोचना—

सिद्धामन्त्रणतो भाविदर्शिका स्यात्प्ररोचना ॥ ४७ ॥

यथा वेणीसंहारे—“पाञ्चालकः—अहं च देवेन चक्रपाणिना ”

इत्युपक्रम्य “ कृतं संदेहेन—

पूर्यन्तां सलिलेन रत्नकलशा राज्याभिषेकाय ते
कृष्णाऽज्यन्तचिरोद्भित्ते च कवरीबन्धे करोतु क्षणम् ।

संरब्धयोः=बद्धवैरयोः ।

सिद्धेति—कस्यचित् सिद्धपुरुषस्य भागिनः कार्यस्य ‘मिद्धमेवेदम्’ इत्यादि-
रूपेण सिद्धत्वेनामन्त्रणात्=कथनाद् यद् भाविकार्यस्य सिद्धत्वेन प्रदर्शनं सा
प्ररोचनेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

रामे शातकुठारभासुरकरे क्षत्रद्रुमोच्छेदिनि

क्रोधान्धे च वृकोदरे परिपतत्याज्ञौ कुतः संशयः ॥”

इत्यादिना “मङ्गलानि कर्तुमाज्ञापयति देवो युधिष्ठिरः” इत्यन्तेन द्रौपदी-
केशसंयमनयुधिष्ठिरराज्याभिषेकयोर्भाविनोरपि सिद्धत्वेन दर्शिका प्ररो-
चनेति ।

अथ विचलनम्—

विकत्थना विचलनम्,

यथा वेणीसंहारे—“भीमः—तात ! अम्य !

सरुलरिपुजयाशा यत्र वद्धा सुतैस्ते

तृणमिव परिभूतो यस्य गवेंण लोकः ।

रणशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य

प्रणमति पिनरौ वां मध्यमः पाण्डवोऽयम् ॥

अपि च तात !

चूर्णिताशेषशौरव्यः क्षीणो दुःशासनाऽसृजा ।

भङ्गा सुयोधनस्योर्वोर्भीमोऽयं शिरसाश्वति ॥”

इत्यन्तेन विजयत्रीजानुगतस्वगुणाविष्करणाद्विचलनमिति ।

यथा च रत्नावल्याम्—“यौगन्धरायणः—

देव्या मद्वचनाद्यथाभ्युपगतः पत्युर्वियोगस्तदा

सा देवस्य कलत्रसंपटनया दुःसंतं मया स्थापिता ।

तस्याः प्रीतिमयं करिष्यति जगत्स्वामित्वलाभः प्रभोः

सत्यं दर्शयितुं तथापि वदनं शक्नोमि नो लज्जया ॥”

इत्यनेनान्यपरेणापि यौगन्धरायणेन ‘मया जगत्स्वामित्वानुसन्धी क-
न्यालाभो वत्सराजस्य कृतः ।’ इति स्वगुणानुकर्तृनाद्विचलनमिति ।

अथादानम्—

आदानं कार्यसंग्रहः ।

यथा वेणीसंहारे—“भीमः—ननु भोः समन्तपञ्चसंचारिणः !

विकत्थना=आत्मस्वाया । विचलनम्=च्युतिः । वेणीसंहारिकोत्सुका अम-

स्वाधामंसादनमित्यर्थः ।

कार्यसंग्रहः=दारोपमेहः ।

रक्षो नाहं न भूतं रिपुरुधिरजलाप्राविताङ्गः प्रकामं
निस्तीर्णोरुप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधनः क्षत्रियोऽस्मि ।

भो भो राजन्यवीराः समरशिरिशिरसादग्धशेषा, कृतं
वस्त्रासेनानेन लीनैर्हतकरितुरगान्तार्हितैरास्यते यत् ॥”

इत्यनेन समस्तरिपुवधकार्यस्य संगृहीतत्वादादानम् ।

यथा च रत्नावल्याम्—“सागरिका—(दिशोऽवलोक्य) दिट्टिआ
समन्तादो पज्जलिदो भज्जवं हुअवहो अज्ज करिस्सदि दुक्खावसाणम् ॥”
इत्यनेनान्यपरेणापि दुःखावसानकार्यस्य संप्रहादादानम् । यथा च—
“जगत्स्वामित्वलाभ. प्रभोः ” इति दर्शितमेवम् । इत्येतानि त्रयोदशा-
वमर्शाङ्गानि तत्रैतेषामपवादशक्तिव्यवसायप्ररोचनादानानि प्रधानानीति ।

अथ निर्वहणसंधि.—

बीजवन्तो मुस्ताद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ॥ ४८ ॥

ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते, यत्र निर्वहणं हि तत् ।

यथा वेणीसंहारे—“कञ्चुकी—(उपसृत्य सदर्पम्) महाराज !
वर्धसे वर्धसे अयं रत्तु कुमारभीमसेन सुयोधनक्षतजारणीकृतसकल-
शरीरो दुर्लक्षव्यक्तिः । ” इत्यादिना द्रौपदीकेशसंयमनादिमुरससंध्यादि-
बीजाना निजनिजस्थानोपक्षिप्तानामेकार्थतया योजनम् ।

यथा च रत्नावल्यां सागरिकारत्नावलीवसुभूतिवाभ्रव्यादीनामर्थानां
मुरससंध्यादिषु प्रकीर्णानां वत्सराजैरुकार्यार्थत्वम् “वसुभूति.—(साग-
रिका निर्वर्ण्योपवार्य) वाभ्रव्य सुसदृशीयं राजपुत्र्या । ” इत्यादिना दर्शि-
तमिति निर्वहणसंधिः ।

अथ तद्द्वानि—

संधिर्विबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ॥ ४९ ॥

संगृहीतत्वात्—उपमंहेतत्वात् ।

निर्वहणसंधि व्युत्पादयति—बीजवन्त इत्यादिना । बीजवन्त = बीजमंबद्धा
मुस्ताद्यर्था = मुखसन्ध्यादिषु निक्षिप्ता अर्था यत्रैकार्थ्यम् = ऐकार्थ्यमाधनत्वमुपनीयन्ते
म निर्वहणसन्धिपरित्यज्य ॥ ४८ ॥

१ ‘दिष्ट्या समन्तात्प्रज्वलितो भगवान्हुतवहोऽत्र करिष्यति तु खावमानम् ।
इति च्यावा ।

प्रसादानन्दसमयाः कृतिभाषोपगूहनाः ।

पूर्वभावोपसंहारौ प्रशस्तिश्च चतुर्दश ॥ ५० ॥

यथोद्देशं लक्षणमाह—

संधिर्वीजोपगमनम्,

यथा रत्नावल्याम्—“वसुभूतिः—श्राध्रव्य ! सुमदृशीयं राजपुत्र्या ।
शाम्नव्यः—ममाप्येवमेव प्रतिभाति ।” इत्यनेन नायिकात्रीजोपगमा-
त्मंधिरिति ।

यथा च वेणीसंहारे—“भीमः—भवति यज्ञोद्दिंसंभवे ! स्मरति
भवती यत्तन्मयोक्तम्—

चञ्चद्भुजध्रमितचण्डगदाभिघात-

संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।

स्त्यानावधद्वघनशोणितशोणपाणि-

रुत्तंमयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः ॥”

इत्यनेन मुरजोपश्लिप्तस्य वीजभ्य पुनरुपगमात्संधिगिति ।

अथ विरोधः—

विरोधः कार्यमार्गणम् ।

यथा रत्नावल्याम्—“वसुभूतिः—(निरूप्य) देव कुन इयं कन्यका ?
राजा—देवी जानाति । वासवदत्ता—अञ्जउत्त ! एसा सागरगदो पावि-
अत्ति भणिअ अमच्च जोगन्धराअणेण मम हत्थे णिहिंदा अदो जेव सा-
गरिअत्ति सहावीअदि । राजा—(आत्मगतम्) यौगन्धरायणेन न्यम्ता,
कथमसौ ममानिवेद्य करिष्यति ।” इत्यनेन रत्नावलीलक्षणकार्यान्वेषणा-
द्विवोधः ।

यथा च वेणीसंहारे—“भीमः—मुञ्चतु मुञ्चतु मामार्यः क्षणमेकम् ।
युधिष्ठिरः—किमपरमवशिष्टम् ? भीमः—सुमहदवशिष्टम्, संवमयाभि
तावदनेन दुःशासनशोणितोक्षितेन पाणिना पाञ्चान्या दुःशामनावहृष्टं
केशहस्तम् । युधिष्ठिरः—गच्छतु भवान् . अनुभवतु तपस्विनी वेणीसं-

धीजस्योपगमनम्=उद्गावर्त मन्धिनामकमङ्गम् । उपगमान्=उद्गावनम् ।

मार्गणम्=अन्वेषणम् ।

१ “आर्यपुत्र । एसा सागराद्याप्तेति भणित्वमान्दर्यामंधरायणेन मम हत्थे
निहिता भत एसा सागरिकेति उच्यते ।” इति १८८५ ।

हारम् ।” इत्यनेन केशसंयमनकार्यस्यान्वेष्ट्याद्विद्योव इति ।

अथ प्रथमम्—

प्रथमं तदुपक्षेपः,

यथा रत्नावल्याम्—“यौगन्धरायणः—देव ! क्षम्यतां यदेवस्यानिवेद्य मयैतच्छतम् ।” इत्यनेन यत्नराजस्य रत्नावलीप्रापणकार्योपक्षेपाद्व्यथनम् ।

यथा च वेणीसंहारे—“भीमः—पाञ्चालि न खलु मयि जीयति संहर्तव्या दुःशासनविलुलिता वेणिरात्मपाणिना । तिष्ठतु तिष्ठतु । स्वयमेवाहं संहरामि ।” इत्यनेन द्रौपदीकेशसंयमनकार्यस्योपक्षेपाद्व्यथनम् ।

अथ निर्णयः—

ऽनुभूताख्या तु निर्णयः ॥ ५१ ॥

यथा रत्नावल्याम्—“यौगन्धरायणः—(कृताञ्जलिः) देव श्रूयताम्— इयं सिंहलेश्वरदुहिता सिद्धदेवेनोपदिष्टा—योऽस्याः पार्णिं प्रहीष्यति स सार्वभौमो राजा भविष्यति तत्प्रत्ययादस्माभिः स्वाम्यर्थे बहुशः प्रार्थ्यमानापि सिंहलेश्वरेण देव्या वासवदत्तायाश्चित्तप्लेदं परिहरता यदा न दत्ता तदा लावणिके देवी दग्धेति प्रसिद्धिमुत्पाद्य तदन्तिकं वाध्रव्यः प्रहितः ।” इत्यनेन यौगन्धरायणः स्वानुभूतमर्थं ख्यापितवानिति निर्णयः ।

यथा च वेणीसंहारे—“भीमः—देव देव अजातशत्रो काद्यापि दुर्योधनहतकः मया हि तस्य दुरात्मनः—

भूमौ क्षिप्वा शरीरं निहितमिदमसृक्चन्दनाभं निजाङ्गे
लक्ष्मीरार्ये निषिक्त्वा चतुरुदधिपयःसीमया सार्धमुर्व्या ।

भृत्या मित्राणि योधाः कुरुकुलमारिषं दग्धमेतद्रणामौ
नामैकं यद्गवीपि क्षितिप तदधुना धातैराष्टस्य शेषम् ॥”

इत्यनेन स्वानुभूतार्थकथनान्निर्णय इति ।

अथ परिभाषणम्—

परिभाषा मियो जल्पः,

यथा रत्नावल्याम्—“रत्नावली—(आत्मगतम्) केआवराहा तत् तस्य कार्यस्योपक्षेप उपसहार ।

अनुभूताख्येति—अनुभूतस्य विचारितस्य सवादितस्य वा कार्यस्थाख्या कथन-
मुपवर्णनमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

१ “कृतापराधां देव्या न शत्रोमि मुख दर्शयितुम् ।” इति पद्याया ।

देवीए ण सक्कुणोमि मुहं दंसिदुम् । चासवदत्ता—(साम्बं पुनर्वाट्ट प्रसार्य)
 गंहि अयि निधुरे । इदानीं पि बन्धुसिणेहं दसेही । (अपचार्य) अज्ज-
 उत्त । लज्जामि क्वबु अहं इमिणा णिससत्तणेण ता लहुं अबणेहि से
 बन्धणम् । राजा—यथाह देवी । (बन्धनमपनयति) चासवदत्ता—
 (वसुभूति निर्दिश्य) अज्ज । अमच्चजोगन्धरायणेण दुज्जणीक्कदाह्मि ज्ञेण
 जानन्तेण वि णाचक्खिदम् ।” इत्यनेनान्योन्यवचनात्परिभाषणम् ।

यथा च वेणीसंहारे—“ भीमः—रृष्ट्रा येनासि गह्ना सदमि नृप-
 शुना तेन दुःशासनेन ।” इत्यादिना “कासौ भानुमती योपहसति पाण्ड-
 वदारान् ।” इत्यन्तेन भाषणात्परिभाषणम् ।

अथ प्रसादः—

प्रसादः पर्युपासनम् ।

यथा रत्नावल्याम्—“ देव ! धम्यताम् ।” इत्यादि दर्शितम् ।

यथा च वेणीसंहारे—“ भीमः—(द्रौपदीमुपसृत्य) देवि पाञ्चाल-
 राजतनये ! दिष्टया वर्षसे रिपुबुलक्षयेन ।” इत्यनेन द्रौपद्या भीमसेने-
 नाराधितत्वात्प्रसाद इति ।

अथानन्दः—

आनन्दो वाञ्छितावाप्तिः,

यथा रत्नावल्याम्—“ राजा—यथाह देवी (रत्नावलीं श्लाति) ”

यथा च वेणीसंहारे—“ द्रौपदी—गोध विभुमरिदक्षि एदं वावारं
 णाधस्स प्पसादेण पुणो सिक्खिस्सम् (केशान्बध्नाति) ” इत्याभ्या प्रार्थि-
 त्तरत्नावलीप्राप्तिकेशसंयमनयोर्वत्सरजद्रौपदीभ्या प्राप्तत्वादानन्दः ।

अथ समयः—

समयो दुःखनिर्गमः ॥ ५२ ॥

यथा रत्नावल्याम्—“ चासवदत्ता—(रत्नावलीमालिङ्ग्य) संम-
 पर्युपासनम्—प्रसादनम् ॥ ५२ ॥

१ “ एहि अयि निधुरे । इदानीमपि बन्धुव्रेह दर्शय । आर्यपुत्र ! लजे
 खत्वहमनेन नृशसत्वेन तद्रूपपनयास्या बन्धनम् ।” इति श्लाया, २ “ आर्य !
 अमात्ययोर्गन्धरायणेन दुर्जनीकृतास्मि येन जानतापि नाचक्षितम् ।” इति श्लाया,
 ३ “ ताथ ! विस्मृतास्स्येत न्यापार नाथस्स प्रसादेन पुन चिक्षिष्यामि ।”
 इति श्लाया, ४ “ समाधसिद्धि समाधसिद्धि भगिनिक्के ।” इति श्लाया ।

स्सस-समस्सस वहिणिण ।” इत्यनेन भगिन्योरन्योन्यसमागमेन दुःख-
निर्गमात्समयः ।

यथा च वेणीसंहारे—“ भगवन् कुतस्तस्य विजयादन्यद् यस्य भग-
वान्पुराणपुपः स्वयमेव नारायणो मङ्गलान्याशास्ते ।

कृतगुरुमहदादिक्षोभसंभूतमूर्तिं

गुणिनमुदयनाशस्थानहेतुं प्रजानाम् ।

अजममरमचिन्त्यं चिन्तयित्वापि न त्वां

भवति जगति दुःखी किं पुनर्देव हृष्टा ॥”

इत्यनेन युधिष्ठिरदुःखापगमं दर्शयति ।

अथ कृतिः—

कृतिर्लब्धार्थशमनम्,

यथा रत्नावल्याम्—“ राजा—को देव्याः प्रसादं न बहु मन्यते ।
चासवदत्ता—अज्जउत्त ! दूरे से मादुउलं ता तथा करेसु जथा वन्धु-
अणं न सुगरेदि । ” इत्यन्योन्यवनसा लब्धायां रत्नावल्यां राज्ञः मुक्ति-
ष्टय उपशमनात्कृतिरिति ।

यथा च वेणीसंहारे—“कृष्णः—एते खलु भगवन्तो व्यासवाल्मीकि”
इत्यादिना “ अभिषेकमारब्धवन्तास्तिष्ठति ।” इत्यनेन (इत्यन्तेन) प्राप्त-
राज्यस्याभिषेकमङ्गलैः स्थिरीकरणं कृतिः ।

अथ भाषणम्—

मानाद्याप्तिश्च भाषणम् ।

लब्धार्थस्योपशमनमपि कृतिर्यथा प्रदर्शितरत्नावल्याम्, लब्धार्थस्य स्थिरीक-
रणमपि कृतिर्यथा प्रदर्शितवेणीसंहारे ।

मुक्तिष्टये=मक्षेपेण—राज्ञः=वत्सराजस्य (राजममवेतायाः) रत्नावलीविषयक-
स्नेहवृत्तेः सपादनेन लब्धाया रत्नावल्या उपशमनात् कृतिः, लब्धार्थेन शमनं
लब्धार्थशमनमित्यर्थे तु लब्धया रत्नावल्या राज्ञ उपशमनं तदप्युक्तवचने रत्ना-
वल्या स्नेहवृत्तिसंपादनेनैव तादृशस्नेहवृत्तिमपादनस्य राजानुकूलत्वादित्यर्थः ।
किं वा राज्ञः रत्नावल्या मुक्तिष्टये=सयोजनाय यदुक्तवचनैरुपशमनं कृतं तस्मा-
दुपशमनादत्र कृतिरुच्यते इत्यर्थः ।

१ “ आर्यपुत्र द्वेष्ट्या मातृकुलं तत्तथा उरुष्व यथा बन्धुजनं न स्मरति ।”
इति च्छाया ।

यथा रत्नावल्याम्—“राजा—अतःपरमपि प्रियमस्ति ?

यातो विक्रमश्राहुरात्मसमता प्राप्तेयमुर्वीतले

सार सागरिका ससागरमहीप्राप्त्येकहेतु प्रिया ।

देवी प्रीतिमुपागता च भगिनीलाभाजिता कोशला

कि नास्ति त्वयि सत्यमात्यवृषभे यस्मै करोमि स्पृहाम् ॥”

इत्यनेन कामार्थमानादिलाभाद्भाषणमिति ।

अथ पूर्वभावोपगूहने—

कार्यदृष्ट्यद्भुतप्राप्ती पूर्वभावोपगूहने ॥ ५३ ॥

कार्यदर्शन पूर्वभाव यथा रत्नावल्याम्—“यौगन्धरायण—एव
विज्ञाय भगिन्या सप्रति करणीये देवी प्रमाणम् । वासवदत्ता—कुंड
ज्जेव किं न भणोसि षडिवाणहि से रणमाल ति ।” इत्यनेन ‘वत्सरा-
जाय रत्नावली दीयताम्’ इति कार्यस्य यौगन्धरायणाभिप्रायानुप्रवि-
ष्टस्य वासवदत्तया दर्शनात्पूर्वभाव इति ।

अद्भुतप्राप्तिरूपगूहन यथा वेणीसंहारे—“(नेपथ्ये) महासमरानल-
दग्धशेषाय स्वस्ति भवते राजन्यलोकाय ।

त्रोधान्यैर्यस्य मोक्षात्क्षतनरपतिभि पाण्डुपुत्रै कृतानि

प्रत्याश मुक्केशनान्यनुदिनमधुना पार्थिवान्त पुराणि ।

कृष्णाया केशपाश वुपितयमसखो धूमकेतु कुरूणा

दिष्ट्या बद्ध प्रजाना विरमतु निधन स्वस्ति राजन्यकेभ्य ॥

युधिष्ठिर—देवि ! एष ते मूर्धजाना सहारोऽभिनन्दितो नभस्तलचा-
रिणा सिद्धजनेन ।” इत्येतेनाद्भुतार्थप्राप्तिरूपगूहनमिति । लब्धार्थशमना-
त्कृतिरपि भवति ।

अथ काव्यसंहार—

धराप्तिः काव्यसंहारः,

यथा—“किं ते भूय प्रियमुपकरोमि ।” इत्यनेन काव्यार्थसहरणा-
त्काव्यसंहार इति ।

अथ प्रशस्ति—

प्रशस्तिः शुभशंसनम् ।

अद्भुताथप्राप्तिरिति—अद्भुतार्थस्य—नेपथ्ये प्राप्तिरित्यर्थे ॥ ५३ ॥

१ एतन्मेव किं न भणति प्रतिपाद्यत्वे रजमात्रमिति । इति ष्टाया ।

यथा वेणीसंहारे—“प्राततरश्चेद्भवान् तदिदमेवमस्तु—

अकृपणमतिः कामं जीव्याज्जनः पुरुषायुषं

भवतु भगवद्भक्तिर्द्वैतं विना पुरुषोत्तमे ।

कलितभुवनो विद्वद्बन्धुर्गुणेषु विशेषवित्

मततसुश्रुती भूयाद्भूपः प्रसाधितमण्डलः ॥”

इति शुभशंसनात्प्रशस्तिः । इत्येतानि चतुर्दश निर्वहणाङ्गानि । एवं चतुः-
पद्यङ्गसमन्विताः पञ्चसंभयः प्रतिपादिताः ।

पद्प्रकारं चाङ्गानां प्रयोजनमित्याह—

उक्ताङ्गानां चतुःपष्टिः षोढा चैषां प्रयोजनम् ॥ ५४ ॥

कानि पुनस्तानि पद्प्रयोजनानि—

इष्टस्यार्थस्य रचना गोप्यगुप्तिः प्रकाशनम् ।

रागः प्रयोगस्याश्रयं वृत्तान्तस्यानुपक्षयः ॥ ५५ ॥

विवक्षितार्थनिबन्धनं गोप्यार्थगोपनं प्रकाश्यार्थप्रकाशनमभिनेयराग-
वृद्धिश्चमत्कारित्वं च काव्यस्येतिवृत्तस्य विस्तर इत्यङ्गैः पद्प्रयोजनानि
संपाद्यन्त इति ।

पुनर्वस्तुविभागमाह—

द्वेषा विभागः कर्तव्यः सर्वस्यापीह वस्तुनः ।

सूच्यमेव भवेत्किञ्चिद्दृश्यश्रव्यमथापरम् ॥ ५६ ॥

कादृक्सूच्यं कीदृग्दृश्यश्रव्यमित्याह—

नीरसोऽनुचितस्तत्र संसूच्यो वस्तुविस्तरः ।

दृश्यस्तु मधुरोदात्तरसभावनिरन्तरः ॥ ५७ ॥

उत्तेति—उत्ताना सन्व्यङ्गाना चतुःपष्टिः सख्या, एषामङ्गाना षोढा प्रयो-
जनम् किं वा चतुःपष्टिसख्यानामुक्ताङ्गानामेषां च षोढा प्रयोजनमित्यन्वयः ॥ ५४

इष्टेति—इष्टस्य=विवक्षितस्यार्थस्य रचना-निबन्धनम्, प्रयोगस्य=अभिनेय-
स्येति विषयत्वं पठ्यर्थस्तथा च नाटकादिप्रयोगविषयका द्रष्टृणां रागवृद्धिः=प्री-
तिवृद्धिरित्यर्थः । प्रयोगस्याश्रयम्=चमत्कारित्वम् । वृत्तान्तस्य=इतिवृत्तस्याऽनु-
पक्षयः=विस्तर इत्यन्वयः ॥ ५५ ॥

दृश्य इति—मधुर=विषापकर्षी, उदात्त=उदार, रसभावनिरन्तरः=रसभाव-
पूर्णश्च वस्तुविस्तरो दृश्यः ॥ ५७ ॥

सूच्यस्य प्रतिपादनप्रकारमाह—

अर्थोपक्षेपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् ।

विष्कम्भचूलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशकैः ॥ ५८ ॥

तत्र विष्कम्भ—

वृत्तवर्तिप्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥ ५९ ॥

अतीताना भाविना च कथावयवाना ज्ञापको मध्यमेन मध्यमाभ्या
चा पात्राभ्या प्रयोजितो विष्कम्भक इति ।

स द्विविध—शुद्ध संकीर्णश्चेत्याह—

एकानेककृतः शुद्धः संकीर्णो नीचमध्यमैः ।

एकेन द्वाभ्या वा मध्यमपात्राभ्या शुद्धो भवति, मध्यमाधमपात्रैर्यु-
गापत्रयोजित संकीर्ण इति ।

अथ प्रवेशक—

तद्देवानुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ॥ ६० ॥

प्रवेशोऽङ्कद्वयस्यान्तः शेषार्थस्योपसूचकः ।

तद्देवेति भूतभविष्यदर्थज्ञापकत्वमतिदिश्यते, अनुदात्तोक्त्या नीचेन
नीचैर्वा पात्रै प्रयोजित इति विष्कम्भलक्षणापवाद, अङ्कद्वयस्यान्त इति
प्रथमाङ्के प्रतिषेध इति ।

अथ चूलिका—

अन्तर्जवनिकासंस्थैश्चूलिकार्थस्य सूचना ॥ ६१ ॥

नेपथ्यपात्रेणार्थसूचनं चूलिका यद्योत्तरचरिते द्वितीयाङ्कस्यादौ—

अर्थेति—अर्थस्य—इति नृत्तस्थोपक्षेपकै—सूचनेर्विष्कम्भकादिभि पञ्चभि सूच्यं
चस्तु प्रतिपादयेत्—सूचयेदिति ॥ ५८ ॥

संक्षेपार्थं=संक्षेपोऽर्थस्य=सूच्येति नृत्तस्य यस्मिन् स, संक्षेपेण वस्तुसूचक
इत्यर्थं ॥ ५९ ॥

अनुदात्तोक्त्या=प्राकृतभाषया ॥ ६० ॥ अपवाद=बाध । अन्त=मन्त्रे ।
शेषार्थस्य=अप्रदर्शनीयस्य वृत्तस्य ।

अन्त इति—जवनिकान्त स्थिते पात्रैर्वाऽर्थस्य सूचना सा चूलिका ॥ ६१ ॥

“(नेपथ्ये) स्यागर्तं तपोधनायाः (ततः प्रविशति तपोधना)” इति नेपथ्य-
पात्रेण वासन्तिकयाऽऽत्रेयीसूचनाच्चूलिका ।

यथा वा वीरचरिते चतुर्थाङ्कस्यादौ—“(नेपथ्ये) भो भो वैमा-
निकाः ! प्रवर्त्यन्तां प्रवर्त्यन्तां मङ्गलानि—

कृशाश्वान्तेवासी जयति भगवान्कौशिकमुनिः

सहस्रांशोर्विभो जगति विजयि क्षत्रमधुना ।

विनेता क्षणारेर्जगदभयदानप्रतधरः

शरण्यो लोकानां दिनकरकुलेन्दुर्विजयते ॥”

इत्यत्र नेपथ्यपात्रैर्द्वैवैः ‘रामेण परशुरामो जितः’ इति सूचनाच्चूलिका ।

अथाङ्कास्यम्—

अङ्कान्तपात्रैरङ्कास्यं छिन्नाङ्कस्यार्थसूचनात् ।

अङ्कान्त एव पात्रमङ्कान्तपात्रं तेन विष्टिष्टस्योत्तराङ्कमुत्सस्य सूचनं
तद्वशेनोत्तराङ्कावतारोऽङ्कास्यमिति यथा वीरचरिते द्वितीयाङ्कान्ते—
“(प्रवित्य) सुमन्त्रः—भगवन्तौ वसिष्ठविश्वामित्रौ भवतः सभार्गवानाह-
यतः । इतरे—क भगवन्तौ । सुमन्त्रः—महाराजदशरथम्यान्तिके ।
इतरे—तदनुरोधात्तत्रैव गच्छामः” इत्यङ्कसमाप्तौ “(ततः प्रविशन्नुपविष्ट-
वमिष्ठविश्वामित्ररघुरामाः) इत्यत्र पूर्वाङ्कान्त एव प्रविष्टेन सुमन्त्रपात्रेण
शतानन्दजनककथार्थविच्छेदे उत्तराङ्कमुत्ससूचनादङ्कास्यामिति ।

अथाङ्कावतारः—

अङ्कावतारस्त्वङ्कान्ते पातोऽङ्कस्याविभागतः ॥ ६२ ॥

एभिः संसूचयेत्सूच्यं दृश्यमङ्कैः प्रदर्शयेत् ।

यत्र प्रविष्टपात्रेण सूचिश्चेत् पूर्वाङ्काविच्छिन्नार्थतयैसाङ्कान्तरमापतति
प्रवेशकविश्वम्भकादिशून्यं मोऽङ्कावतारः यथा मालविकाग्निमित्रे प्रथमा-

छिन्नस्य=विशिष्टस्याङ्कस्य योऽर्धमन्वृणनात्, तद्वशेन=अङ्कास्यवशेनोत्तराङ्का-
वतारो भवतीत्यङ्कस्याऽऽस्यमित्यङ्कास्यमित्युच्यते इत्यर्थः ।

अङ्कावतारं लक्षयति—अङ्कावतार इति, लक्षणं स्वयम् । शिवम्भकप्रवेशक-
चूचिणाऽङ्कावतारमभाष एव यस्ततोऽङ्कावतार इत्यपि यस्तु शक्यते, तथापि-
माङ्ककारभगवन्तं पूर्वाङ्कान्तरेण केनचित् पात्रेण कर्तव्यमिति विशेषः, सर्व-
थाङ्कावतारमिति विशेषे द्रष्टव्यम् । आगत्यति=आगत्यते ।

ज्ञान्ते—विदूषकः— तेणं हि दुवेवि देवीए पेक्खागेहं गदुअ सङ्गीदो-
वअरणं करिअ तत्थभवदो दूदं विसज्जेथ अथवा मुदङ्गसदो जेव णं
उत्थावयिस्सदि ।” इत्युपक्रमे मृदङ्गशब्दश्रवणादनन्तरं सर्वाण्येव पात्राणि
प्रथमाङ्कप्रक्रान्तपात्रसंक्रान्तिदर्शनं द्वितीयाङ्कादावारभन्त इति प्रथमा-
ङ्कार्थाविच्छेदेनैव द्वितीयाङ्कस्यावतरणादङ्कावतार इति ।

पुनस्त्रिधा वस्तुविभागमाह—

नाट्यधर्ममपेक्ष्यैतत्पुनर्वस्तु त्रिधेष्यते ॥ ६३ ॥

केन प्रकारेण त्रैधं तदाह—

सर्वेषां नियतस्यैव श्राव्यमश्राव्यमेव च ।

तत्र ।

सर्वश्राव्यं प्रकारं स्यादश्राव्यं स्वगतं मतम् ॥ ६४ ॥

सर्वश्राव्यं यद्वस्तु तत्प्रकाशमित्युच्यते । यत्तु सर्वस्याश्राव्यं तत्स्वगत-
मितिशब्दाभिधेयम् ।

नियतश्राव्यमाह—

द्विधान्यन्नाट्यधर्मरूपं जनान्तमपवारितम् ।

अन्यत्तु=नियतश्राव्यं द्विप्रकारं जनान्तिकापवारितभेदेन ।

प्रथमाङ्केति—मालविकाग्निमित्रस्य प्रथमाङ्के प्रक्रान्तयोः=उक्तयोः प्रविष्टयोर्वा
पात्रयोर्हरदत्तगणदासयोः संक्रान्तेः=शिष्यशिक्षाक्रमस्य दर्शनं द्वितीयाङ्कारम्भे सर्वा-
ण्येव पात्राण्यारभन्ते इत्यन्वयः । एतच्च तत्र प्रथमाङ्कान्तनिर्दिष्टे “ श्लिष्टा क्रिया
कस्यचिदात्मसंस्था संक्रान्तिरन्वस्य विशेषयुक्ता” इतिपद्ये द्रष्टव्यम् ॥ ६२ ॥

नाट्यधर्मम्=नाट्यशास्त्रमर्यादा । यस्य वस्तुनः सर्वेभ्यः प्रदर्शनेन प्रयोजनं न
भवति रसव्याधातो वा भवति तत् सर्वेभ्यो न प्रदर्शनीयमित्यादिर्नाट्यधर्मो
विशेषः ॥ ६३ ॥

सर्वेषामिति—किञ्चित् सर्वेषां श्राव्यम्, किञ्चिन्नियतस्य नाम पस्यचिदेव
श्राव्यम्, किञ्चिदश्राव्यमित्येवं त्रैविध्यमित्यन्वयः ॥ ६४ ॥

द्विधेति—नाट्यधर्ममिति न जनान्तिकापवारितयोः सज्ञा—उक्तप्रकाशादीनामपि
नाट्यधर्मत्वात् किं तु परिचायकमात्रम् ॥ ६५ ॥

१ ‘ तेन हि द्वावपि देव्याः प्रेक्षागेहं गत्वा सगीतकोपकरणं कृत्वा तत्रभवतो
दूतं विसर्जयतम्, अथवा मृदङ्गशब्द एवैवमुत्पापयिष्यति । ’ इति च्छाया ।

तत्र जनान्तिकमाह—

त्रिपताकाकरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् ॥ ६५ ॥

अन्योन्यामन्वर्गं यत्स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ।

यस्य न श्राव्यं तस्यान्तर ऊर्ध्वसर्वाङ्गुलं वक्रानामिकत्रिपताकालक्षणं
करं कृत्वान्येन सह यन्मन्व्यते तज्जनान्तिकमिति ।

अथापवारितम्—

रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परावृत्त्यापवारितम् ॥ ६६ ॥

परावृत्त्यान्यस्य रहस्यकथनमपवारितमिति ।

नाट्यधर्मप्रसङ्गादाकाशभाषितमाह—

किं ब्रवीध्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत् ।

श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत्स्यादाकाशभाषितम् ॥ ६७ ॥

स्पष्टार्थः ।

अन्यान्यपि नाट्यधर्माणि प्रथमरूपादीनि कैश्चिदुहाहृतानि तेषाम-
भारतीयत्वान्नाममालाप्रसिद्धानां केषांचिद्देशभाषात्मकत्वान्नाट्यधर्मत्वा-
भावादृक्षणं नोक्तमित्युपसंहरति—

इत्याद्यशेषमिह वस्तुविभेदजातं

रामायणादि च विभाव्य बृहत्कथां च ।

आसूत्रयेत्तदनु नेतृरसानुगुण्या-

चित्रां कथामुचितचारुवचःप्रपञ्चैः ॥ ६८ ॥

इति धनञ्जयकृतदशरूपकस्य प्रथमः प्रकाशः समाप्तः ।

वस्तुविभेदजातम्—वस्तु=वर्णनीयं तरय विभेदजातं नाम भेदाः ।
रामायणादि बृहत्कथा च गुणाद्वनिर्मितां विभाव्य आलोच्य । तदनु=एत-
दुत्तरम् । नेत्रिति—नेता वक्ष्यमाणलक्षणः रसाश्च तेषामानुगुण्याचित्राम्=
चित्ररूपां कथाम्=आख्यायिकाम् । चारुणि यानि वचांसि तेषां प्रपञ्चै-

परावृत्त्य=मुत्तमन्यदिशि कृत्वा ॥ ६६ ॥

किमिति—उदेतदाकाशभाषितोदाहरणदर्शनेन स्पष्टं भविष्यति ॥ ६७ ॥

तेषाम्=नायकस्य रमानां चानुगुण्यात्=आनुरूप्यात् । स्पष्टमन्यत्=सर्वम् ॥ ६८ ॥

॥ इति सायलोकदशरूपकप्रथमप्रकाशस्य प्रभाष्याख्याख्या समाप्ता ॥

विस्तरैरासूत्रयेदनुप्रथयेन् । तत्र बृहत्कथामूलं मुद्राराक्षसम्—

“ चाणक्यनाम्ना तेनाथ शरुटालगृहे रहः ।

कृत्यां विधाय सहसा सपुत्रो निहतो नृपः ॥

योगानन्दयशःशेषे पूर्वतन्त्रसुतस्ततः ।

चन्द्रगुप्तः कृतो राजा चाणक्येन महौजसा ॥”

इति बृहत्कथायां सूचितम्, श्रीरामायणोक्तं रामकथादि क्षेयम् ॥

॥ इति श्रीविष्णुमूर्धनिकस्य कृतौ दशरूपवल्लोके

प्रथमः प्रकाशः समाप्तः ॥

अथ

द्वितीयः प्रकाशः ।

रूपकाणामन्योन्यं भेदसिद्धये वस्तुभेदं प्रतिपाद्येदानीं नायकभेद प्र-
तिपाद्यते—

नेता विनीतो मधुरस्त्पागी दक्षः प्रियंवदः ।

रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी रूढवंशः स्थिरो युवा ॥ १ ॥

बुद्धचुत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः ।

शूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रचञ्चुश्च धार्मिकः ॥ २ ॥

नेता नायको विनयादिगुणसपन्नो भवतीति ।

तत्र विनीतो यथा वीरचरिते—

“यद्ब्रह्मवादिभिरुपासितवन्द्यपादे विद्यातपोत्रतनिधौ तपता वरिष्ठे ।
दैवात्कृतस्त्वयि मया विनयापचारस्तत्र प्रसीद भगवन्नयमञ्जलिस्ते ॥”
मधुर-प्रियदर्शन यथा तत्रैव—

“राम राम नयनाभिरामतामाशयस्य सदृशीं समुद्रहन् ।

अप्रतर्क्यगुणरामणीयक सर्वथैव हृदयंगमोऽसि मे ॥”

त्यागी=सर्वस्वदायकः यथा—

“त्वच कर्णं शिविर्मासं जीवं जीमूतवाहन ।

ददौ दर्धीचिरस्थीनि नास्त्यदेयं महात्मनाम् ॥”

दक्ष -क्षिप्रकारी यथा वीरचरिते—

“स्फूर्जद्भ्रसहस्रनिर्मितमिव प्रादुर्भवत्यप्रतो

रामस्य त्रिपुरान्तकृदिविपदा तेजोभिरिद्ध घनु ।

शुण्डारः कलभेन यद्ददचले वत्सेन दोर्दण्डक-

स्तस्मिन्नाहित एव गर्जितगुण कृष्ट च भ्रमं च तन् ॥”

प्रियवद-प्रियभापी यथा तत्रैव—

“उत्पत्तिर्जमदप्रित स भगवान्देव पिनाकी गुरु-

र्वीर्यं यत्तु न तद्विरा पथि ननु व्यक्त हि तत्कर्मभि ।

द्वितीये प्रकाशे प्रथमं नायकसामान्यलक्षणमाह—नेतेति ।

सर्वस्वदायक =व्यायोग्यं सर्वस्वदायक सर्वस्वदानममर्थं इत्यर्थं, न तु सर्वदा
सर्वस्वै सर्वस्वदायक ।

त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः

सत्यप्रहृतपोनिधेर्मगवतः किं वा न लोकोत्तरम् ॥”

उत्तलोकः यथा तत्रैव—

“त्रय्यास्त्राता यस्तत्रायं तनूज-

सेनाद्यैः स्वामिनस्ते प्रसादान् ।

राजन्वन्तो रामभद्रेण राज्ञा

लब्धक्षेमाः पूर्णकामाश्चरामः ॥”

एवं शौचादिष्वप्युदाहार्यम् । तत्र शौचं नाम मनोनेर्मत्यादिना कामा-
यनभिभूतत्वम्, यथा रघौ—

“का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वो मदभ्यागमकारणं ते ।

आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुत्प्रवृत्ति ॥”

वाग्मी यथा हनुमन्नाटके—

“वाहोर्वलं न विदितं न च कार्मुकस्य

त्रैयम्बकस्य तनिमा तत् एव दोषः ।

तद्यापलं परशुराम मम क्षमस्व

डिम्भस्य दुर्विलसितानि मुदे गुरुणाम् ॥”

रूढवंशो यथा—

“ये चत्वारो दिनकरकुलक्षत्रसंतानमहो-

मालाम्लानस्तत्ररुमधुषा जहिरे राजपुत्राः ।

रामस्तेषामचरमभरताडकाकालरात्रि-

प्रत्यूपोऽयं मुचरितकथाकन्दलीमूलकन्दः ॥”

त्रिगुरो वाह्मनः क्रियाभिरचञ्चलः यथा धीरचरिते—

“त्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमान् ।

न स्वेव दूषयिष्यामि शास्त्रमहमहाग्रतम् ॥”

रक्तो लोरो यस्मिन् स रत्नलोकः । वाग्मीन्याश्चन्द्रः ।

राम इत्यत्र—

यसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि न मन्वजा हंस । इति गतेऽन्यथा ।

दृग्दृष्टौ प्रेमगुणो समातरदो षोचिद् यथा दातारथो यथार्थाः ॥

इति मे विभावनीयम् ।

यथा वा भर्तृहरिशतके—

“प्रारभ्यते न खलु विन्नभयेन नीचैः
 प्रारभ्य विन्नविहता विरमन्ति मध्याः ।
 विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः
 प्रारब्धमुत्तमगुणास्त्वमिवोद्ब्रहन्ति ॥”

युवा प्रसिद्धः । बुद्धिर्ज्ञानम् । गृहीतविशेषकरी तु प्रज्ञा यथा माल-
 विकामिमित्रे—

“ यद्यत्प्रयोगविषये भाविकमुपदिश्यते मया तस्यै ।
 तत्तद्विशेषकरणान् प्रत्युपदिशतीव मे बाला ॥”

स्पष्टमन्यत् ।

नेतृविशेषानाह—

भेदैश्चतुर्धा ललितशान्तोदात्तोद्भूतैरयम् ।

यथोद्देशं लक्षणमाह—

निश्चिन्तो धीरललितः कलासक्तः सुखी मृदुः ॥ ३ ॥

सचिवादिविहितयोगक्षेमत्वाच्चिन्तारहितः अत एव गीतादिकलाविश्रो
 भोगप्रवणश्च शृङ्गारप्रधानत्वाच्च सुकुमारसत्त्वाचारो मृदुरिति ललितः
 यथा रत्नावल्याम्—

“ राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो भगः
 सम्यन्पालनलालिताः प्रशमिताशेषोपसर्गाः प्रजाः ।
 प्रद्योतस्य सुता वसन्तसमयस्त्वं चेति नाम्ना धूर्तिं
 कामः काममुपैत्वयं मम पुनर्मन्ये महानुत्सवः ॥”

अथ शान्तः—

सामान्यगुणयुक्तस्तु धीरशान्तो द्विजादिकः ।

भाविकम्—भावाश्रयं नृत्यमित्यर्थः । तस्यै—मात्प्रविकायै ॥ २ ॥

भेदैरिति—अयम्—नायको ललितशान्तोदात्तोद्भूतैर्भेदैश्चतुर्धा भवतीत्यन्वयः ।
 ललितादिपदेभ्यः पूर्वं धीरत्वद् सयोज्यं तेन धीरललितो धीरशान्तो धीरो-
 दात्तो धीरोद्भूत इति च सज्ञा जायते ।

अप्राप्तस्य प्राप्तिर्योगः, प्राप्तस्य परिरक्षणं क्षेम । अत एव—चिन्तारहितत्वादेव ।
 सुकुमारौ=कोमलौ चित्तव्यवहारौ यस्य स सुकुमारसत्त्वाचारः ॥ ३ ॥

विनयादिनेतृसामान्यगुणयोगी धीग्शान्तो द्विजादिक इति विप्रवणि-
कसचिवादीनां प्रररणनेतृणामुपलक्षणम्, विवक्षितं चैतन् तेन नैश्चिन्त्या-
दिगुणसंभवेऽपि विप्रादीनां शान्तैरेव न लालित्यं यथा मालतीमाधव-मृ-
च्छकटिकादौ माधवचारदत्तादिः ।

“ तत उदयगिरेरिवैक एव

स्फुरितगुणश्रुतिमुन्दरः कलावान् ।

इह जगति महोत्सवस्य हेतु-

नयनप्रतामुदियाय बालचन्द्रः ॥”

इत्यादि । यथा वा—

“ मत्प्रकृतपरिपूर्यं गोत्रमुद्रासितं यन्

सदसि नित्रिडचैत्यप्रद्वयोपै. पुरस्तान् ।

मम निधनदशायां वर्तमानस्य पाप-

स्तदसदृशमनुर्थैर्युज्यते घोषणायाम् ” (इत्यादि)

अथ धीरोदात्त —

महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकल्पनः ॥ ४ ॥

स्थिरो निगूढाहङ्कारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ।

महासत्त्वः=शोकत्रोवाद्यन्तभिभूतान्त.सत्त्व, अविकल्पनः=अनात्महा-
यन, निगूढाहङ्कारः=विनयच्छत्रावलेपः । दृढव्रतः=अर्द्धाकृतनिर्वाहको
धीरोदात्तः यथा नागानन्दे—“ जीमूतगहनः—

शिरामुसैः स्यन्दत एव रक्षन्वापि देहे मम मासमस्ति ।

वृत्तिं न परयामि तत्रैव तावत्किं भक्षणात्त्वं विरतो गच्छन् ॥”

यथा च रामं प्रति—

“ आहृतस्याभिप्रेकाय विमृष्टस्य वनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य स्वन्पोऽव्यापारविभ्रम ॥ ”

द्विजादिक इतीति—द्विजादिक इत्यत्रदिपदे विप्रादीनमुपलक्षणं संसृष्ट-
मित्यर्थ । प्रररणनेतृणामुपलक्षणम् इति नान्यत्र द्विर्भेदो
वाच्य । एतन्=धरमन्त्रं विप्रादीनं विधिभित्तिर्यं किं वा एतन्=वि-
द्विप्रररणनापदान्मादिपदेनेत्यर्थं विरगितमेव तेन च निरुधनेन वि-
प्रादीनां धीरान्तयमेव निरामर्त्यान्त्यर्थं । “सदृशम्” इत्यत्र “सदृश” इति शेषः ।

यच्च केषाचित्स्थैर्यादीनां सामान्यगुणानामपि विशेषलक्षणे क्वचित्सं-
कीर्तनं तत्तेषां तत्राधिक्यप्रतिपादनार्थम् ।

ननु च कथं जीमूतवाहनादिर्नागानन्दादायुदात्त इत्युच्यते ? औदात्त्यं
हि नाम सर्वोत्कर्षेण वृत्तिः तच्च विजिगीपुत्व एवोपपद्यते जीमूतवाहनस्तु
निर्जिगीपुतयैव कविना प्रतिपादितः यथा—

“ तिष्ठन्भाति पितुः पुरो भुवि यथा सिंहासने किं तथा
यत्संवाहयतः सुरं हि चरणौ तातस्य किं राज्यतः ।
किं भुक्ते भुवनत्रये धृतिरसौ भुक्तोज्झिते या गुरो-
रायासः खलु राज्यमुञ्जितगुरोस्तत्रास्ति कश्चिद्गुणः ॥”

इत्यनेन ।

“ पित्रोर्विधातुं शुश्रूषा त्यक्त्वैश्वर्यं क्रमागतम् ।
वनं यान्यहमप्येष यथा जीमूतवाहनः ॥ ”

इत्यनेन च, अतोऽस्यात्यन्तशमप्रधानत्वात्परमकारुणिकत्वाच्च वीतरागव-
च्छान्तता । अन्यच्चात्रायुक्तं यत्तथाभूतं राज्यसुरादावै निरभिलापं नायक-
मुपादायान्तरा तथाभूतमलयवत्यनुरागोपवर्णनम् । यच्चोक्तम्—‘सामान्य-
गुणयोगी द्विजादिर्धीरशान्तः’ इति तदपि पारिभाषिकत्वाद्वास्तवमित्यभे-

यच्चेति—स्थैर्यादयो हि सामान्यतो नायकमात्रस्य गुणा अथापि यत्तेषा
स्थैर्यादीना सामान्यगुणाना विशेषलक्षणे=धीरोदात्तादिनायकविशेषलक्षणे सकीर्त-
नम्=कथनं तत् तेषाम्=स्थैर्यादीनां तत्र=धीरोदात्तादावाधिक्यप्रतिपादनार्थं
मित्यर्थं—यथा धीरोदात्तस्य स्थैर्यलोपो कदापि न भवतीति ।

शङ्कते—नन्विति । नागानन्दादौ यो जीमूतवाहनादिः स उदात्त इति कथमु-
च्यते इत्यन्वयः । सर्वोत्कर्षेण वृत्तिः—सर्वेभ्यः स्वोत्कर्षसंपादनम् (वृत्तिः=वर्तन
स्थितिः) तच्च=औदात्त्यं च (उदात्तत्वं च) । अस्य=जीमूतवाहनस्य । अत्र=
नागानन्दे । अयुक्तमिति—राज्यसुरादावपि निरभिलापस्य जीमूतवाहनस्य मल-
यवत्यनुरागोपवर्णनप्राप्ता स्त्रीमुखामिलाया सर्गयाऽयुक्तेत्यर्थः । उक्तप्रकारेण जीमू-
तवाहनादेरुदात्तत्वाभावे प्राप्ते निर्जिगीपुतया यत् शान्तत्वं प्राप्तं तत्रोक्तशान्तलक्ष-
णत्रिपयकं शङ्कान्तरमुद्घाटयति—यच्चोक्तमिति, धीरशान्तस्य निरभिलापित्वेन
“नेता विनीतः” इत्यादिपूर्वोक्तदक्षत्वादिसामान्यगुणयोगोऽपि न समवर्तीति
सामान्यगुणयोगित्वं पारिभाषिकमेवेति प्राप्तं पारिभाषिकत्वाद् अवास्तवम्=मि-
थ्याभूतमेव तेन च सामान्यगुणयोगित्वं विशेषणम् अमेदकम्=नायकान्तरेभ्यः

दकम् । अतो वस्तुस्थित्या बुद्ध-युधिष्ठिर-जीमूतवाहनादिव्यवहाराः शान्त-
तामाविर्भावयन्ति ।

अत्रोच्यते—यत्तावदुक्तं सर्वोत्कर्षेण वृत्तिरौदात्त्यमिति न तर्जीमूत-
वाहनादौ परिहीयते—न ह्येकरूपैव विजिगीषुता य केनापि शौर्यत्या-
गदयादिनाऽन्यानतिशेते स विजिगीषु, न य परापरकारेणार्थप्रहादि-
प्रवृत्तः, तथात्वे च मार्गदूषकादेरपि धीरोदात्तत्वप्रसक्तिः । रामादेरपि
जगत्पालनीयमिति दुष्टनिग्रहे प्रवृत्तस्य नान्तरीयकत्वेन भूम्यादिलाभ ।
जीमूतवाहनादिस्तु प्राणैरपि परार्थसंपादनाद्विश्वमप्यातिशेत् इत्युदात्ततमः ।
यद्योक्तम्—“ तिष्ठन्भाति ” इत्यादिना विषयसुखपराह्मुत्पत्तेति तन्
सत्यम्—कार्पण्यहेतुषु स्वसुखतृष्णासु निरभिलाषा एव जिगीषवः,
तदुक्तम्—

“स्वसुखनिरभिलाष खिद्यसे लोभहेतोः

प्रतिदिनमथवा ते वृत्तिरेवंविधैव ।

अनुभवति हि मूर्धा पादपस्तीत्रमुष्णं

शमयति परिताप छायायोपाश्रितानाम् ॥” इत्यादिना ।

मलयवत्यनुरागोपवर्णनं त्वऽशान्तरसाश्रयं शान्तनायकता प्रत्युत्
न्निषेधति । शान्तत्वं चानहङ्कृतत्वं तच्च विप्रादेरौचित्यप्राप्तमिति वस्तु
स्थित्या विप्रादेः शान्तता न स्वपरिभाषामात्रेण । बुद्धजीमूतवाहनयोस्तु

शान्तस्य व्यावर्तक न सम्भवति—शान्तस्य विशेषणान्तरं च नास्तीति द्विजादि-
कस्य सर्वस्यैव किं वा सर्वेषामेव धीरोदात्तादिनायकानां शान्तत्वं प्राप्तमित्यर्थः ।
प्रवृत्तशङ्कामुपसहरति—अत इति, यतो जीमूतवाहनादेरुक्तप्रकारेणोदात्तत्वं न
सम्भवति अतः, किं वा शान्तरसानुगुण्यादित्यर्थः ।

उत्तरमाह—अत्रोच्यते इत्यादिना ।

तथात्वे—परापरकारेणार्थप्रहादिप्रवृत्तस्य विजिगीषुत्वे मार्गदूषकादेः—मार्गे लुण्ठ-
नपरस्व्यापि धीरोदात्तत्वं स्याद् न चैतदिष्टमित्यर्थः । नान्तरीयकत्वेन—अनुग्रहा-
दितिवास्तु दुष्टनृत्तिनिग्रहप्रवृत्तस्य अनुग्रहात् भूम्यादिलाभसंभवादित्यर्थः ।

जीमूतवाहनस्य प्रतिपादिता शान्तनायकता निराचष्टे—मलयवतीति । “अग-
न्तरसाभयम्” इति मलयवत्यनुरागोपवर्णनविशेषणं तस्य च ‘शान्तरसप्रतिवृत्तम्’
इत्यर्थः । शान्तत्वस्योक्तं पारिभाषिकत्वं पराचष्टेति—शान्ताप्यमिति । भेद इति—

कारुणिकत्वाविशेषेऽपि सकामनिष्कामकरुणत्वादिधर्मत्वाद्भेदः । अतो जीमूतवाहनादर्धैरोदात्तत्वमिति ।

अथ धीरोद्धत —

दर्पमात्सर्यभूयिष्ठो मायाञ्जपरायणः ॥ ५ ॥

धीरोद्धतस्त्वहङ्कारी चलश्चण्डो विकत्यनः ।

दर्प = शौर्यादिभद्र, मात्सर्यम् = असहनता, मन्त्रत्रलेनाविद्यमानवस्तु-प्रकाशनम् = माया, छद्म-वश्वनामात्रम्, चल = अनवस्थितश्चण्ड = रौद्र, स्वगुणशसी-विकृत्यनो धीरोद्धतो भवति यथा जामदग्न्य-—“धैलासो-द्धारसारत्रिभुवनविजय-—” इत्यादि । यथा च रावण —“त्रैलोक्यैश्वर्यलक्ष्मीहृत्हरणसहा वाहवो रावणस्य ।” इत्यादि ।

धीरललितादिशब्दाश्च यथोक्तगुणसमारोपितावस्थाभिधायिनः, वत्स-वृषभमहोक्षादिवन्न जात्या कश्चिदवस्थितरूपो ललितादिरस्ति, तदा हि महाकविप्रबन्धेषु विरुद्धानेरुपाभिधानमसंगतमेव स्यात्—जातेरनपा-

बुद्धो निष्कामकारुणिको जीमूतवाहनस्तु स्रामकारुणिक इति धर्माद्भेद । “धीरो-दात्तत्वम्” इत्यत्र सिद्धमिति शेष ॥ ५ ॥

यथोक्तेति—धीरललितादिलक्षणोक्ता ये निश्चिन्तत्वादयो गुणास्तै समारोपिता या धीरललितत्वाद्यवस्थास्तद्बोधका धीरललितादिशब्दा सन्ति तस्माद् यथा वत्सावस्थानन्तरमेव वृषभावस्था तदनन्तरमेव च महोभावस्येति वत्सस्य वत्सत्वमेव नियत न वृषभत्वमुपपद्यते तथा प्रकृते नियमो नास्ति किं त्वेकस्यापि महापुरुषस्य तत्तद्गुणसंबन्धेन तत्तन्नायकत्वमुपपद्यते इत्यर्थ । तदा हि—यदि ललितत्वादिक नियतं स्याद् नाम यदि ललितत्वशान्तत्वादिक परस्पर व्यधि करणमेव स्यात्तदा ह्येकस्य नायकस्य परस्परविकल्पात् ललितत्वशान्तत्वादिरू-पेणाऽभिधानम्—प्रतिपादनमसंगतमेव स्यादित्यर्थ । उक्ते हेतुमाह—जातेरिति, यदि ललितत्वादिकं जाति स्यात्तदा जातेरनपायित्वात् विनाशासभवाद् ललिते ललितत्वसत्त्वात् तद्विरुद्ध शान्तत्व न स्यादेवेति न ललितादिशब्दा जातिवाचिन किं तु गुणवाचिनस्तथा च तत्तद्गुणविवक्षया तत्तन्नायकत्वमेकस्याप्युपपद्यते यथा एक एव नायक प्रियासमीपे ललित युद्धादिषु धीर गुणादिसमीपे च शान्त इति ।

किं वा वत्सवृभेत्युक्ते उदाहरण यथैकस्या एव व्यक्तेरवस्थाभेदेन वत्स

यित्वात्, तथा च भवभूतिनैक एव जामदग्न्य.—

“ब्राह्मणातिप्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥”

इत्यादिना रावणं प्रति धीरोदात्तत्वेन. “कैलासोद्धारसार—”इत्यादिभिश्च रामादीन्प्रति प्रथमं धीरोद्धतत्वेन. पुन —“पुण्या ब्राह्मणजाति ” इत्यादिभिश्च धीरशान्तत्वेनोपवर्णित । न चावस्थान्तराभिधानमनुचितम्—अङ्गभूतनायकानां नायकान्तरापेक्षया महासत्त्वादेरव्यवस्थितत्वात् । अङ्गिनस्तु रामादेरेकप्रबन्धोपात्तान् प्रत्येकरूपत्वादारम्भोपात्तावस्थातोऽवस्थान्तरोपादानमन्याप्यं यथोदात्तत्वाभिमतस्य रामस्य छद्मनावालिवशादमहासत्त्वतया स्वावस्थापरित्याग इति ।

वक्ष्यमाणानां च दक्षिणाद्यवस्थानाम् “पूर्वा प्रत्यन्ययाहृतः” इति नित्यसापेक्षत्वेनाविर्भावादुपात्तावस्थातोऽवस्थान्तराभिधानमङ्गाङ्गिनोरप्यविरुद्धम् ।

त्व वृषभत्व चोपपद्यते तथा प्रकृतेऽप्येकस्य तत्तद्गुणभेदेन ललितत्व शान्तत्वादि चोपपद्यते इत्यर्थं । अस्मिन् पक्षे नेत्यत्र नत्विति पाठो युक्त । उक्ते भवभूतिग्रन्थमुदाहरति—तथा चेति ।

नन्वेकस्यैव जामदग्न्यस्य धीरोदात्तत्वावस्थामभिधाय धीरोद्धतत्वाद्यवस्थान्तरस्याभिधानमनुचितं स्यादित्याशङ्क्याह—न चेति । परिहारहेतुमाह—अङ्गभूतेति, नायकान्तरापेक्षया—प्रधाननायकापेक्षयाऽङ्गभूतानाम्—अप्रधानानां नायकानामवस्थाभूत धीरोदात्तत्वादिप्रयोजक महासत्त्वादिकमव्यवस्थितं भवति, उत्तरस्थले च जामदग्न्योऽप्रधाननायक एवेति तस्यावस्थान्तराभिधानं नानुचितमित्यर्थं । प्रधाननायकस्य त्ववस्थान्तराभिधानमनुचितमेवेत्याह—अङ्गिन इति, अङ्गिन=प्रधाननायकस्य । एकप्रबन्धोपात्तान्—तत्प्रबन्धोक्तपत्राणि प्रति । प्रधाननायकस्यावस्थान्तरोपादाने उदाहरणमाह—यथेति, छद्मना यथेनाऽमहासत्त्वं जायते इति अमहासत्त्वतया—महासत्त्वत्वाभावापत्त्या स्वावस्थापरित्याग—उदात्तत्वप्रयोजकमहासत्त्वावस्थापरित्याग ।

वक्ष्यमाणदक्षिणाद्यवस्थानां मध्ये तु प्रधाननायकस्याप्यवस्थान्तराभिधानं न विरुद्धं तासां परस्पर तादृशमहाविरोधाभावादित्याह—वक्ष्यमाणानामिति, नित्यसापेक्षत्वेनेति—प्रथमं नायको ज्येष्ठनायिकायां सहृदयत्वाद् दक्षिणो भवति तदनन्तरमेव कदाचिद्गूढविप्रियाचरणेन शठो व्यक्ताङ्गविकारेण च भूयो भवतीत्युच्यते

अथ शृङ्गारनेत्रऽवस्थाः—

स दाक्षिणः शठो धृष्टः पूर्वा प्रत्यन्यया हृतः ॥ ६ ॥

नायकप्रकरणात्पूर्वा नायिकां प्रत्यन्ययाऽपूर्वनायिकयापहृतचित्तव्यवस्थो वक्ष्यमाणभेदेन स चतुरवस्थः । तदेवं पूर्वोक्तानां चतुर्णां प्रत्येकं चतुरवस्थत्वेन षोडशधा नायकः ।

तत्र—

दक्षिणोऽस्यां सहृदयः,

योऽस्यां ज्येष्ठायां हृदयेन सह व्यवहरति स दक्षिणः यथा ममैव—

‘प्रसीदत्यालोके किमपि किमपि प्रेमगुरवो

रतिक्रीडाः कोऽपि प्रतिदिनमपूर्वोऽस्य विनयः ।

सविश्रम्भः कश्चित्कथयति च किञ्चित्परिजनो

न चाहं प्रत्येमि प्रियसरि किमप्यस्य विवृतिम् ॥’

यथा वा—

‘उचितः प्रणयो वरं विहन्तुं वहवः रण्डनहेतवो हि दृष्टाः ।

उपचारविधिर्मनस्विनीनां नतु पूर्वोभ्यधिकोऽपि भावदून्यः ॥’

अथ शठः—

गूढविभियकृच्छठः ।

दक्षिणस्यापि नायिकान्तरापहृतचित्ततया विप्रियकारित्वाविशेषेऽपि सहृदयत्वेन शठाद्विशेषः, यथा—

रावस्थायाः—धृष्टत्वाद्यवस्थायाः, पूर्वपूर्वशठत्वाद्यवस्थासापेक्षत्वेन प्रादुर्भावात् अज्ञा-
ङ्गिनो—अप्रधानस्य प्रधानस्यापि च नायकस्थोपात्तदक्षिणत्वाद्यवस्थातो शठत्वा-
द्यवस्थान्तराभिधानं विरुद्धं न भवतीति भावः ।

नायकप्रकरणादिति—अत्र नायकस्य प्रकरणमस्तीति स्त्रीलिङ्गेन द्वितीयान्त-
पूर्वापदेनान् मूले नायिका ग्राह्या तथा च पूर्वा प्रति नाम प्रथमनायिनापेक्षयाऽ-
नया नवीननायिकयाऽपहृतचित्तो दक्षिणशठधृष्टभेदैस्त्रिविधो नायको भवति
वक्ष्यमाणेनानुकूलभेदेन सह स. *नायकश्चतुर्विधो जायते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

सहृदयः—प्रीतियुक्तः ।

विशेष इति—शठः पूर्वस्या नायिकायां सहृदयः—प्रीतियुक्तो न भवति दक्षि-
णश्च भवतीति शठदक्षिणयोर्विशेषः ।

“ शठाऽन्यस्या. काञ्चीमणिरणितमाकर्ष्य सहसा
 . यदाश्लिष्यन्नेव प्रशिथिलभुजप्रन्थिरभवः ।
 . तदेतत्काचक्षे घृतमधुमयत्वद्बहुवचो-
 विपेणाघूर्णन्ती किमपि न सखी मे गणयति ॥”

अथ धृष्टः—

व्यक्ताङ्गवैकृतो धृष्टः,

ययामरुशतके—

“ लाक्षालक्ष्म ललाटपट्टमभितः केयूरमुद्रा गले
 धके कज्जलकालिमा नयनयोस्ताम्बूलरागोऽपरः ।
 दृष्ट्वा कोपविधायि मण्डनमिदं प्रातश्चिरं प्रेयसो
 लीलातामरसोदरे मृगदृशः श्वासाः समाप्तिं गताः ॥”

भेदान्तरमाह—

अनुकूलस्त्वेकनायिकः ॥ ७ ॥

यथा—

“ अद्वैतं सुरदुःखयोरनुगतं सर्वास्त्रवस्थामु यद्
 विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः
 कोलेनावरणात्ययात्परिणते यत्स्नेहसारे स्थितं
 भद्रं तस्य सुमानुपस्य कथमप्येकं हि तत्प्राप्यते ॥”

किमवस्थः पुनरेषां वत्सराजादिनाटिकानायकः स्यात् ? इत्युच्यते—
 पूर्वमनुपजातनायिकान्तरानुरागोऽनुकूलः, परतस्तु दक्षिणः । ननु च गूढ-
 विप्रियकारित्वाद्द्वयपक्षतरविप्रियत्वाच्च शास्त्र्याद्यष्टयैऽपि कस्मान्न भवत्,
 न— तथाविधविप्रियत्वेऽपि वत्सराजादेराप्रवन्धसमाप्तेर्ज्यैष्ठां नायिकां प्रति
 सहृदयत्वाद्दक्षिणतैव । न चोभयोर्य्यैष्ठाकनिष्ठयोर्नायिकस्य स्नेहेन न भ-

व्यक्तेति—व्यक्तान्यङ्गवैकृतानि=अन्यनायिकासभोगचिह्नानि यस्य स व्यक्ता-
 ङ्गवैकृतो धृष्टः ।

भेदान्तरमिति—उक्तदक्षिणशठधृष्टेतित्रिविधभेदातिरिक्तं चतुर्थं भेदमाहेत्यर्थः ।

एका नायिका यस्य स एकनायिक = एकमानानुरक्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

पूर्वम्=सागरिकादर्शनात् पूर्वम् । परत=सागरिकादर्शनानन्तरम् ।

भवत् इत्यत्र वत्सराजादेरिति शेषः । ज्यैष्ठां वासरदत्तां प्रति ।

वितव्यमिति वाच्यम्, अविरोधात् । महाकविप्रबन्धेषु च—

“ स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसु-
 र्युते रात्रिरियं जिता कमलया देवी प्रसाद्याद्य च ।
 इत्यन्त'पुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते
 देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः ॥”

इत्यादावपक्षपातेन सर्वनायिकासु प्रतिप्रच्युपनिग्रन्धनात् ।

तथा च भरतः—

“ मधुरस्त्यागी रागं न याति मदनस्य नापि वशमेति ।
 अवमानितश्च नार्या विरज्येत स तु भवेज्येष्ठः ”

इत्यत्र ' न रागं याति न मदनस्य वशमेति' इत्यनेनाऽसाधारण एवस्या स्नेहो निषिद्धो दक्षिणस्येति, अतो वत्सराजादेराप्रबन्धसमाप्ति स्थितं दाक्षिण्यमिति । षोडशानामपि प्रत्येकं ज्येष्ठमध्यमाधमत्येनाष्टाचत्वारिंश-
 न्नायकभेदा भवन्ति ।

सहायानाह—

पताकानायकस्त्वन्यः पीठपर्दो विचक्षणः ।

तस्यैवानुचरो भक्तः किञ्चिदूनश्च तद्गुणैः ॥ ८ ॥

प्रागुक्तप्रासङ्गिकेतिवृत्तविशेषः पताका तन्नायकः पीठपर्दः प्रधानेतिवृ-
 त्तनायकस्य सहायः, यथा मालतीमाधवे मकरन्दः रामायणे सुप्रीवः ।

सहायान्तरमाह—

एकविधो विद्वान्यः, हास्यकृच्च विदृषकः ।

अविरोधादिति—यथाऽनेकेषु पुत्रेषु स्नेहो भवति तथाऽनेकासु नायिकास्वपि न स्नेहानुपपत्तिरित्यर्थः ।

“ व्यक्ततरविप्रियत्वात् ” इत्यस्य स्थाने 'व्यक्ततराङ्गविभारात्' इत्येव पाठो युक्तः । किंवा विप्रियत्वं प्रतिकुलचारित्वं श्रेयम् ।

प्रतिपत्ति = बुद्धिः, सा चान प्रीतिरुपा ग्राह्या ।

ज्येष्ठ = उत्तमः । इत्येति—उत्तवचने दक्षिणस्यैवस्या नायिकायामसाधा-
 रणः=अनन्यसाधारणः (तदतिरिक्तनायिकान्तरतिस्कारकारी) स्नेहो निषिद्धः=न
 भवतीत्युक्तं तेन च स्वसफलनायिकासु साम्यं प्राप्तं वत्सराजस्याप्यासमाप्ति वास-
 यदचारान्वावृत्त्योः प्रेमसाम्येन दक्षिणत्व प्राप्तमित्यर्थः ।

तस्य=प्रधाननायकस्य । तद्गुणैः=प्रधाननायकगुणैः ॥ ८ ॥

गीतादिविद्यानां नायक्योपयोगिर्नामानमेकस्या विद्याया वेदिता विटः,
हास्यकारी विदूषकः, अस्य विकृताकारवेपादित्वं हास्यकारित्वेनैव लभ्यते
यथा शेखरको नागानन्दे विटः, विदूषकः प्रसिद्ध एव ।

अथ प्रतिनायकः—

लुब्धो धीरोद्धतः स्तब्धः पापकृद्दयसनी रिपुः ॥ ९ ॥

तस्य नायकस्येत्यंभूतः प्रतिपक्षनायको भवति यथा रामयुधिष्ठिरयो
रावणदुर्योधनौ ।

अथ सात्त्विका नायकगुणाः—

शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं शैर्यतेजसी ।

ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥ १० ॥

तत्र (शोभा यथा)—

नीचे घृणाऽधिके स्पर्धा शोभायां शौर्येदक्षते ।

नीचे घृणा यथा वीरचरिते—

“ उत्तालताडकौत्पातदर्शनेऽप्यप्रकम्पितः ।

नियुक्तस्तत्प्रमाथाय छैणेन विचिकित्सति ॥”

गुणाधिकैः स्पर्धा यथा—

“ एतां पश्य पुरः स्थलीमिह किल क्रीडाकिरात्रो हरः

कोदण्डेन किरीटिना सरभसं चूडान्तरे ताडितः ।

इत्याकर्ष्य कथाद्भुतं हिमनिधावद्रौ सुभद्रापते-

मन्दं मन्दमकारि येन निजयोर्दोर्दण्डयोर्मण्डलम् ॥”

शौर्यशोभा यथा ममैव—

‘ अन्त्रैः स्वैरपि संयताप्रचरणो मूर्च्छाविरामश्रणे

स्वार्थीनव्रणिताङ्गशस्त्रनिचितो रोमोद्गमं वर्मयन् ।

भसानुद्बल्यन्निजान्परभटान्संतर्जयन्निष्ठुरं

धन्यो धाम जयश्रियः पृथुरणस्त्वम्भे पताकायते ॥ ’

इत्यंभूतः—लुब्धत्वाद्युक्तदोषाव्रान्तः । प्रतिपक्षनायकः—शत्रुः ॥ ९ ॥

सात्त्विकाः—मनस्संबन्धिनः । उक्तं च “ रजस्तमोभ्यामसृष्टं मनः सत्त्वमि-

होच्यते । ” इति ॥ १० ॥

१ ‘धैर्यं’ इति पाठान्तरम् २ “ सात्त्विकाः ” इति पाठान्तरम् ।

दक्षशोभा यथा वीरचरिते—

“ स्फूर्जद्वरुसहस्रनिर्मितमिष प्रादुर्भवत्यमतो
रामस्य त्रिपुरान्तकृद्विषदां तेजोभिरिदं धनुः ।
शुण्डारः कलभेन यद्वदचले वत्सेन दोर्दण्डक-
स्तस्मिन्नाहित एव गर्जितगुणं कृष्टं च भ्रमं च तन् ॥”

अथ विलासः—

गतिः सधैर्या दृष्टिश्च विलासे सस्मितं वचः ॥ ११ ॥

यथा—

“ दृष्टिस्तृणाष्टतजगप्रयसत्त्वसारा
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्वीरिणीम् ।
कौमारकेऽपि गिरिवद्रुता दधानो
वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥”

अथ माधुर्यम्—

श्लक्ष्णो विकारो माधुर्ये संक्षोभे मुमहत्पि ।
महत्पि विकारहेतौ मधुरो विकारो माधुर्यं यथा—

“ कपोले जानन्याः करिकलभदन्तशुक्तिमुषि
स्मरस्मेरं गण्डोद्गुमरपुलकं वक्रकमलम् ।
मुहुः पश्यन्त्पृष्ठन्रजनिचरसेनाकलमलं
जटाजूटमन्थि द्रढयति रघूणां परिवृढः ॥”

अथ गाम्भीर्यम्—

गाम्भीर्यं यत्प्रभावेन विकारो नोपलक्ष्यते ॥ १२ ॥

मृदुविकारोपलम्भाद्विकारानुपलब्धिरन्येति माधुर्योदन्यद्गाम्भीर्यम्,
यथा—

“ आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽव्याकारविभ्रमः ॥”

अथ स्वैर्यम्—

व्यवसायादचलनं स्वैर्यं विघ्नकुलादपि ।

माधुर्यं मृदुविकारस्तत्प्रतीतिश्च भवति गाम्भीर्यं तु जायमानस्य मृदोरपि वि-
कारस्वोपलब्धिर्न भवतीति माधुर्यगाम्भीर्ययोर्विशेषः ॥ १२ ॥

विघ्नकुलात्—विघ्नसमूहे सत्यपि व्यवसायात्—स्वकर्तव्यादचलनं स्वैर्यमित्यर्थः ।

यथा वीरचरिते—

“ प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।
न त्वेषं दृपयिष्यामि शस्त्रप्रहमहाव्रतम् ॥ ”

अथ तेजः—

अधिक्षेपाद्यऽसहजं तेजः प्राणात्ययेष्वपि ॥ १३ ॥

यथा—

“ श्रूत नूतनकूष्माण्डफलाणां के भवन्त्यमी ।
अङ्गुलीदर्शनाद्येन न जीवन्ति मतस्विनः ॥ ”

अथ ललितम्—

शृङ्गाराकारचेष्टात्वं सहजं ललितं मृदु ।

स्वाभाविकः शृङ्गारो मृदुः तथाविधा शृंगारचेष्टा च ललितम्,
यथा ममैव—

‘ लावण्यमन्मथविलासविजृम्भितेन
स्वाभाविकेन सुकुमारमनोहरेण ।
किंवा ममेव सखि योऽपि ममोपदेशे
तस्यैव किं न विषमं विदधाति तापम् ॥ ’

अथौदार्यम्—

मिपोक्त्याऽऽजीवितादानमौदार्यं सदुपग्रहः ॥ १४ ॥

प्रियवचनेन सहाऽऽजीवितावधेर्दानमौदार्यं सतामुपग्रहश्च यथा ना-
गानन्दे—

“ शिरामुह्यैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।
तृप्तिं न पश्यामि तत्रैव तावत्किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन ॥”

सदुपग्रहो यथा—

“ एते वयममी द्वाराः वन्द्येयं कुलजीवितम् ।
श्रूत येनात्र व. कार्यमनास्था बाह्यस्तुषु ॥ ”

प्राणात्ययेष्वपि=प्राणसङ्कटसमयेष्वपि ॥ १३ ॥

स्वाभाविकः=अकृत्रिम, किं वा स्वभावेनेत्यर्थः । तथाविधा=स्वामादिना ।

सदुपग्रहः=मत्त्वानुत्पत्यमिति यावद् यथोदाहरणे सद्भयः स्वसर्दानिने-

दनम् ॥ १४ ॥

अथ नायिका—

स्वान्या साधारणस्त्रीति तद्गुणा नायिका त्रिधा ।

तद्गुणेति यथोक्तसंभवे नायरुसामान्यगुणयोगिनी नायिकेति, स्वस्त्री परस्त्री साधारणस्त्रीत्यनेन त्रिभागेन त्रिधा ।

तत्र स्त्रीयाया विभागगर्भं सामान्यरक्षणमाह—

मुग्धा मध्या प्रगल्भेति स्त्रीया शीलार्जवादियुक् ॥ १५ ॥

शीलं सुदृढम्, पतित्रताऽकुटिला लज्जावती पुरुषोपचारनिपुणा स्त्रीया नायिका ।

तत्र शीलवर्ती यथा—

“कुलबालिकाय पेच्छह जोव्वणलाजणविभ्रमविलासा ।
पसन्ति व्व पवसिए एन्ति व्व पिये धरं एत्ते ॥”

आर्जवादियोगिनी यथा—

“हंसिभ्रमविचारमुद्धं भमिअं विरहिअविलासमुच्छ्रयम् ।
भणितं सहावसरलं धण्याण धरे कलत्ताणम् ॥”

लज्जावती यथा—

• “लज्जापञ्चपसाहणाई परतित्तिणिण्पिवासाई ।
अविणअदुम्मेहाई धण्याण धरे कलत्ताई ॥”

सा चैवंविधा स्त्रीया मुग्धा-मध्या-प्रगल्भामेदाशिविधा ।

अन्या=परस्त्री । स्वा=स्वस्त्रीया ।

पुरुषोपचारनिपुणा= पतिसेवाप्रवीणा ।

“अविणअदुम्मेहाइम्=अविनयदुर्मेधासि” इत्यस्य ‘अविनये दुर्मेधासि=अविनयो न कर्तव्य इत्येवमविनयविश्वदुष्टज्ञानवन्ति’ इत्यर्थः अविनयशून्यानीतियावत् ॥ १५ ॥

- १ “कुलबालिकायाः प्रेक्ष्य यौवनलावण्यविभ्रमविलासाः ।
प्रवगन्तीव प्रवसिते आगच्छन्तीव प्रिये गृहमागते ॥” इति च्छाया ।
- २ “हंसितमविचारमुग्ध भ्रमित विरहितविलासमुच्छ्रयम् ।
भणितं स्वभावसरल धन्याना शूरे कलत्राणाम् ॥” इति च्छाया ।
- ३ “लज्जापर्याप्तप्रवृत्तानि परतृप्तिनिष्पत्तानि ।
अविनयदुर्मेधाणि धन्याना शूरे कलनाणि ॥” इति च्छाया ।

तत्र—

मुग्धा नववयःकामा रतौ वामा मृदुः क्रुधि ।

प्रथमावतीर्णतारुण्यमन्मथा रमणे वामशीला सुलोपायप्रसादना मुग्ध-
नायिका ।

तत्र वयोमुग्धा यथा—

“ विस्तारी स्तनभार एष गमितो न स्वोचितामुन्नतिं
रेसोद्भासिकृतं वलित्रयमिदं न स्पष्टनिम्नोन्नतम् ।
मध्येऽस्या नञ्जुरायतार्धकपिशा रोमावली निर्मिता
रम्यं यौवनशैशव्यतिर्रोन्मिथ्रं वयो वर्तते ॥”

यथा च समैत्र—

‘ उच्छ्वसन्मण्डलप्रान्तरेखमानद्धबुद्धमलम् ।
अपर्याप्तमुरो वृद्धेः संसत्यस्या. स्तनद्वयम् ॥ ’

काममुग्धा यथा—

“ दृष्टि. सालसता निभर्ति न शिशुकीडासु यद्वादरा
श्रोत्रे प्रेषयति प्रवर्तितसतीसंभोगमार्तास्वपि ।
पुंसामङ्गमपेतशङ्कमधुना नारोहति प्राग्यथा
वाला नूतनयौवनव्यतिररात्रभ्यमाना शनैः ॥”

रतवामा यथा—

“ व्याहृता प्रतिवचो न संदधे मन्तुमैच्छद्वलाम्बितांशुका ।
सैरते स्म शयनं पराद्गुप्ती सा तथापि रतये पिनाकिनः ॥”

मृदुः कोपे यथा—

“ प्रथमजनिते बाला मन्यां विकारमजाननी
वितवचरितेनासज्याङ्के विनम्रमुजैव सा ।
चिबुक्मालिकं चोन्नम्योश्चैरकृत्रिमविभ्रमा
नयनसलिलस्यन्दिन्योष्ठे रुदन्त्यपि चुम्बिता ॥ ”

एवमन्येऽपि लज्जासंभृतानुगगनिबन्धना मुग्धाव्यवहारा निबन्धनीयाः,
यथा—

“ न मध्ये सस्कारं बुमुममपि शाला विपहृते
न निःश्वासैः सुधूर्जनयति तरङ्गव्यतिररम् ।

लज्जासंभृता—लज्जाच्छादिता लज्जासंभृता इति यावत्, अनुगगनिबन्धना—अ-
नुगगनूल्लाहा । किं वा लज्जा संभृता योऽनुगगस्तत्रिबन्धना ।

नवोढा पश्यन्ती लिखितमिव भर्तुः प्रतिमुखं
प्ररोहद्रोमाश्चा न पियति न पात्रं चलयति ॥”

अथ मध्या—

मध्योद्ययौवनानङ्गा मोहान्तसुरतक्षमा ॥ १६ ॥

संप्राप्ततारुण्यकामा मोहान्तरतयोग्या मध्या ।

सत्र यौवनवती यथा—

“ आलापान्भ्रूविलासो विरलयति लसद्बाहुविक्षिप्तियातं
नीवीप्रन्थि प्रथिन्ना प्रतनयति मनाद्मध्यनिम्नो नितम्बः ।
उत्पुष्पत्पार्श्वमूर्च्छत्कुचशिखरमुरो नूनमन्तः स्मरेण
सृष्टा कोदण्डकोट्या हरिणशिशुदृशो दृश्यते यौवनत्रीः ॥”

कामवती यथा—

“ स्मरनवनदीपूरेणोढाः पुनर्गुरुसेतुभिः—
यैदपि विधृतास्तिष्ठन्त्यारादपूर्णमनोरथाः ।
तदपि लिखितप्रख्यैरङ्गैः परस्परमुन्मुग्धा
नयननलिनीनालाकृष्टं पियन्ति रसं प्रियाः ॥”

मध्यासंभोगो यथा—

“ ताव चिअ रइसमए महिलणं विन्धमा विराअन्ति ।
जाव ण कुवलयदलसच्छहाइ मउलेन्ति णअणाई ॥”

एवं धीरायामधीरायां धीराधीरायामप्युदाहार्यम् ।

अथास्या मानवृत्तिः—

धीरा सोत्मासवक्रोक्त्या, मध्या साश्रु कृतागसम् ।
स्वेदयेद्दयितं कोपादधीरा परुषाक्षरम् ॥ १७ ॥

मोहान्तसुरतक्षमा=यस्य सुरतस्यान्ते नापिनाया मोह=विनेकाभावः स्यात्
तादृशसुरतक्षमा मध्येत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवमिति—एवमेव धीराया अधीराया धीराधीरायाश्चोदाहरणानि विज्ञेया-
नीत्यर्थः ।

मध्याया धीरात्वादिभेदेन त्रैविध्याद् मानवृत्तिमपि त्रिविधामाह—धीरेति ।
धीराग्नेनात्र मध्याधीरा मध्याग्नेन मध्याधीराधीरा अधीराग्नेन चान्न मध्या-

१ “ तावदेव रतिसमये महिलानां विन्धमा विराजन्ते ।

यावन्न कुवलयदलसच्छमानि मुकुलयन्ति नयनानि ॥ ” इति च्छाया ।

मध्याधीरा कृतापरार्थं प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्तया खेदयेत् यथा माधे—

“ न खलु वयममुष्य दानयोग्याः

पिनति च पाति च यासकौ रहस्त्वाम् ।

प्रज विटपमसुं ददस्व तस्यै

भवतु यतः सदृशोश्चिराय योगः ॥ ”

धीराधीरा साशु सोत्प्रासवक्रोक्तया खेदयेत्, यथाऽमरुगतके—

“ बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुपं रोषान्मया किं कृतं

खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भगान्सर्वेऽपराधा मयि ।

तार्कि रोदिपि गद्गदेन वचसा कस्यामतो रुचते

नन्वेतन्मम का तयास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुचते ॥ ”

अधीरा साशु परुषाक्षरम्, यथा—

“ यातु यातु निमनेन तिष्ठता मुञ्च मुञ्च सग्न मोदरं कृथाः ।

खण्डिताधरकलङ्कितं प्रियं शस्तुमो न नयनैर्निर्गीभितुम् ॥ ”

एवमपरेऽपि प्रीडानुपहिताः स्वयमनभियोगकारिणो मध्याध्यवहारा भवन्ति यथा—

“ स्वेदाग्भःकणिकाश्विनेऽपि वदने ज्ञातेऽपि रोमोद्ग्रे

विश्रम्भेऽपि गुरौ पयोधरभरोत्तम्पेऽपि वृद्धिं गते ।

दुर्वारस्मरनिर्भरेऽपि हृदये नैराभियुक्तः प्रिय-

स्तन्वङ्गपा दृष्टेःशरुर्गपनाश्रेणामृते लुब्धया ॥ ”

स्वतोऽनभियोजकत्वं दृष्टेःशरुर्गपनाश्रेणामृते लुब्धयैरेदुप्रेआ-
प्रर्नतिः ।

ऽधीरा माध्या । कृतागममिति प्रियविशेषणम् । “ माधु ” “ पराधरम् ”

इतिद्वयं त्रियाविशेषणम् । “ पराधरम् ” इत्यस्य पराधरैरित्यर्थः “ मध्या-
धीरा ” इति मूलोक्तस्य “ धीरा ” इतिदस्य व्याख्या ।

धीराधीरा=मध्याधीराधीरा । अधीरा=मध्याऽधीरा । अथ ‘खदयेत्’ इति शेषः ।

प्रीडानुपहिताः=खत्रालक्षणावधिहितः ।

स्वयमनभियोगकारिणः=मुग्धे स्वर्गाय (मध्या) प्रवृत्तवशेषः । दिवः
स्वयमेव मुरते प्रवर्ततेति कर्माहते मध्यायै भवः ।

एता इति=दृष्टेःशरुर्गपनाश्रेणामृते लुब्धयैरेदुप्रेआ इति नभि-
युक्त=स्वयं नभिश्व इत्युप्रेआश्रेणामृते नभिश्वतः सातोऽनभियोगकारिणो
श्रेणो इत्यर्थः ॥ १७ ॥

“ दृष्ट्वासनसंस्थिते प्रियतमे पञ्चादुपेत्यादरा-
 देकस्या नयने निर्मात्य विहितमृद्धानुबन्धच्छलः ।
 ईषद्वप्रितरन्धरः सपुलकः प्रेमोत्सन्मानसा-
 मन्तर्हासलसत्वपोलकलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥ ”

न चानयोर्दाक्षिण्यप्रेमभ्यामेव व्यवहारः अपि तु प्रेम्णापि यथा चैन-
 त्तयोर्केन दक्षिणलक्षणावसरे । एषां च धीरमध्या-अधीरमध्या-धीराधीरम-
 ध्या-धीरप्रगल्भा-अधीरप्रगल्भा-धीराधीरप्रगल्भाभेदानां प्रत्येकं ज्येष्ठाक-
 निष्ठाभेदाद्वादशानां वामवदत्ता-रत्नावलीवद्वयबन्धनार्थिकानामुदाहरणा-
 नि महाकविप्रबन्धेष्वनुसर्तव्यानि ।

अथान्यस्त्री—

अन्यस्त्री कन्यकोढा च नान्योढाऽङ्गिरसे क्वचित् ॥ २० ॥
 कन्यानुरागमिच्छातः कुर्यादङ्गाङ्गिसंश्रयम् ।

नायकान्तरसंनिधिन्यऽन्योढा यथा—

“ दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यस्मिन्गृहे दास्यसि
 प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौर्यागपः पास्यति ।
 एकाकिन्यपि यामि तद्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं
 नीरन्प्राप्तनुमालिरन्तु जरठच्छेदानलप्रन्थयः ॥ ”

इयं त्वङ्गिनि प्रधाने रसे न कचिन्निरन्धनीयेति न प्रपञ्चिता ।

नचेति—ज्येष्ठयां दाक्षिण्येनैव न प्रेम्णा कनिष्ठाया च प्रेम्णैव व्यवहारो वर्तन-
 मवतीति निश्चयो नास्ति किं तु ज्येष्ठायामपि प्रेम्णा व्यवहारो भवतीत्यर्थः ।
 अनयो—ज्येष्ठानिष्ठयो । एतत्—प्रेम्णा व्यवहारः । दक्षिणलक्षणावसरे “ सहृद-
 यत्वेन शठादिशेषः ” इत्यनेनोक्तम् । वासनदत्तेति—अत्र वासनदत्ताया ज्येष्ठात्व-
 रत्नावत्वाच्च कनिष्ठात्वम् ।

अन्यस्त्रीति—परस्त्री द्विविधा—कन्यका परोढा च, तत्र कन्यकायाः परस्त्रीत्व-
 प्रयोजकमाह—कन्यकेति । परोढा च पुरुषान्तरेण विवाहिता अस्याश्च दृश्यभव्य-
 भेदेन द्विविधेष्वपि कायेष्वधिकारो नास्तीत्याह—नान्योढेति, अस्मैव व्याख्या—इय-
 त्विति । कन्यानुरागस्तद्भूतगृह्णारप्रयुक्तोऽपि भवत्यङ्गीभूतगृह्णारप्रयुक्तोऽपि
 भवतीत्याह—कन्यानुरागमिति । कुर्यादित्यत्र कविरिति शेषः ।

इयम्—परोढा । “ प्रधाने रसे ” इत्यस्य ‘ सन्दर्भे ’ इत्यर्थः—परनिष्ठायाः

कन्यका तु पित्राद्यायत्तत्त्वादपरिणीताप्यन्यस्त्रीत्युच्यते तस्यां पित्रादिभ्यो-
ऽलभ्यमानाया सुलभायामपि-परोपरोधस्वकान्ताभयात्प्रच्छन्नं कामित्वं
प्रवर्तते यथा मालत्यां माधवस्य सागरिकाया च वत्सराजस्येति । तदनु-
रागश्च स्वेच्छया प्रधानाप्रधानरससमाश्रयो नियन्वनीयः यथा रत्नावली-
नागाचन्द्रयोः सागरिका-मलयवत्यनुराग इति ।

साधारणस्त्री गणिका कलाप्रागल्भ्यधौर्त्ययुक् ॥ २१ ॥

तद्व्यवहारो, विस्तरतः शास्त्रान्तरे निर्दिशितः दिङ्मात्रं तु—

छन्नकामसुखार्थाज्ञस्वतन्त्राहंयुपपण्डकान् ।

रक्तेव रञ्जयेदाढ्याग्निःस्वान्मात्रा विवासयेत् ॥ २२ ॥

छन्नं ये कामयन्ते ते छन्नकामाः श्रोत्रियवणिग्लिङ्गिभृतयः, सुरसा-
र्थैः=अप्रयासावाप्तधनः सुरप्रयोजनो वा, अज्ञो मूर्खः, स्वतन्त्रो निरङ्कुशः,
अहंयुरहङ्कृतः, पण्डको वातपण्डादिः, एतान्वहुवित्तान् रक्तेव रञ्जयेदर्थ-
र्थम्—तत्प्रधानत्वात्तदृत्तेः, गृहीतार्थान्कुट्टन्यादिना निष्कासयेत् पुनः प्रति-
संधानाय, इदं तासामौत्सर्गिकं रूपम् ।

रूपकेषु तु—

रक्तेव त्वमहसने, नैषा दिव्यनृपाश्रये ।

प्रहसनवर्जिते प्रकरणादौ रक्तेवैषा विवेया यथा मृच्छकटिकायां वस-
काव्येष्वधिकाराभावात् । तस्याम्=वन्यायाम् । परोपरोध =पित्रादिद्वेषनिरोध ।
तदनुरागः=वन्यानुरागः ॥ २१ ॥ मालत्या माधवस्य परोपरोधात् सागरिकाया
च वत्सराजस्य स्वकान्ताभयात् प्रच्छन्नकामित्वम् । तत्र सागरिकानुरागः प्रधान-
रस(शङ्कर)समाश्रयः, मलयवत्यनुरागश्चाऽप्रधानरस(शङ्कर)समाश्रयः
जीमूतवाहनस्य तनत्यनायकस्य प्राधान्येन शान्तरसनायकत्वादिति विवेकः ।

वेद्यामाह—साधारणस्त्रीति ।

तद्व्यवहारः=वेद्याव्यवहारः । पण्डकः=नृपसकः । तत्प्रधानत्वात्—धनप्रधान-
त्वात् । तदृत्तेः=वेद्यावृत्तेः । पुनरिति—स्वयं निष्कासने पुनः समागमो न संभ-
वति कुट्टिन्यादिद्वारा निष्कासने तु निष्कासितस्य घनलाभे जाते तादृशधनप्रदणार्थं
पुनरपि समागमः संभवतीत्यर्थः । तासाम्=वेद्यानाम् । रूपम्=रञ्जणम् ॥ २२ ॥

एषा=वेद्या । दिव्यो वृषो नायको यत्र तादृशनाटकादौ तु वेद्या नायिका

अथ प्रगल्भा—

यौवनान्धा स्मरोन्मत्ता प्रगल्भा दयिताङ्गके ।

विलीयमानेवानन्दाद्रतारम्भेऽप्यचेतना ॥ १८ ॥

गाढयौवना यथा ममैव—

‘ अभ्युन्नतस्तनमुरो नयने च दीर्घे

वक्त्रे ध्रुवावतिनरां वचनं ततोऽपि ।

मध्योऽधिकं तनुरतीवगुरुर्नितम्बो

मन्दा गतिः किमपि चाद्भुतयौवनायाः ॥ ’

यथा च—

“ स्नततटमिदमुचुङ्गं निम्नो मध्यः समुन्नतं जघनम् ।

विपमे मृगशावाक्ष्या वपुषि नने क इव न स्फुरति ॥ ”

भावप्रगल्भा यथा—

“ न जाने संमुखायाते प्रियाणि वदति प्रिये ।

सर्वाण्यङ्गानि किं यान्ति नेत्रतामुत कर्णताम् ॥ ”

रतप्रगल्भा यथा—

“ कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीवी स्वयं बन्धना-

द्वासः प्रश्रयमेरलागुणधृतं किञ्चिन्नितम्बे स्थितम् ।

एतावत्सखि वेदि केवलमहं तस्याङ्गसङ्गे पुनः

कोऽसौ कास्मि रतं नु किं कथमिति स्वल्पापि मे न स्मृतिः ॥ ”

एवमन्येऽपि परित्यक्तद्वीयन्त्रणा वैदग्ध्यप्रायाः प्रगल्भाव्यवहारा वैदि-
तव्याः यथा—

“ कचित्ताम्यूलाक्तः कचिदगरूपङ्गाङ्गमलिनः

कचिन्नूर्णोद्गारी कचिदपि च सालक्तकम्बुदः ।

वलीभङ्गाभोगैरलकपतितैः शीर्णवुसुमैः

स्त्रियाः सर्वावस्थं कथयति रतं प्रच्छदपटः ॥ ”

अथास्याः कोपचेष्टा—

सावहित्यादरोदास्ते रतौ, धीरेतरा क्रुधा— ।

संतर्ज्य ताडयेत्, मध्या मध्याधीरेव तं वदेत् ॥ १९ ॥

सेति—सावहित्यादरा स्ताडुदासीना चेति भेदद्वय धीरप्रगल्भायाः ।

धीरेतरा=अधीरप्रगल्भा । मध्या=धीरधीरप्रगल्भा ।

सहाबहित्येन=आकारसंवरणेनादरेणच=उपचाराधिक्येन वर्तते सा
साबहित्यादरा, रताबुदासीना क्रुधा=कोपेन भवति ।

साबहित्यादरा यथाऽमरशतके—

“एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्रमादूरत-

स्ताम्बूलाहरणच्छलेन रभसारूपोऽपि संविभ्रितः ।

आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्याऽन्तिके

कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः ॥”

रताबुदासीना यथा—

“ आयस्ता कलहं पुरेव कुरुते न स्वंसने वाससो

भमभ्रूगतिखण्ड्यमानमधरं धत्ते न केशप्रहे ।

अङ्गान्यर्पयति स्वयं भवति नो वामा हठालिङ्गने

तन्व्या शिक्षित एष संप्रति कुतः कोपप्रकारोऽपरः ॥ ”

इतरा त्वधीरप्रगल्भा बुपिता सती संतर्ज्य ताडयति यथामरशतके—

“ कोपात्कोमललोलबाहुलतिःकापाशेन बद्धा दृढं

नीत्वा केलिनिकेतनं दयितया सायं सखीना पुरः ।

भूयोऽप्येयमिति स्वलत्कलगिरा संसूच्य दुश्चेष्टितं

धन्यो हन्यत एष निहृतिपरः प्रेयान् रुदन्त्या हसन् ॥ ”

धीरधीरप्रगल्भा मध्याधीरेव तं वदति सोऽप्रासवन्नोक्त्या यथा
नत्रैव—

“ कोपो यत्र भ्रुवुटिरचना निप्रहो यत्र मौनं

यत्रान्योन्यस्मितमनुनयो दृष्टिपातः प्रसादः ।

तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैशसं पश्य जातं

त्वं पादान्ते लुठसि न च मे मन्युमोक्षः रलायाः ॥ ”

पुनश्च—

द्वेषा ज्येष्ठा कनिष्ठा चेत्यमुग्धा द्वादशोदिताः ।

मध्याप्रगल्भाभेदानां प्रत्येकं ज्येष्ठाकनिष्ठात्वभेदेन द्वादश भेदा
भवन्ति, मुग्धा त्वेत्स्वरूपैव, ज्येष्ठाकनिष्ठे यथाऽमरशतके—

अधीरप्रगल्भामाह—इतरेति । ताडयतीत्यत्र प्रियमिति शेषः ।

तम्=नायकम् ॥ १९ ॥

अमुग्धेतिपदं मुग्धातिरिक्तयोर्मध्याप्रगल्भयोर्माहकम् ।

न्तसेना चारुदत्तस्य । प्रहसने त्वरत्तापि हास्यहेतुत्वात् । नाटकादौ तु दिव्यनृपनायके नैव विधेया ।

अथ भेदान्तराणि—

आसामष्टावऽवस्थाः स्युः स्वार्थीनपतिकादिकाः ॥ २३ ॥

स्वार्थीनपतिका वासकसज्जा विरहोत्कण्ठिता खण्डिता कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितप्रिया अभिसारिकेत्यष्टौ स्वस्त्रीप्रभृतीनामवस्थाः । नायिकाप्रभृतीनामप्यवस्थारूपत्वे सत्यऽवस्थान्तराभिधानं पूर्वासां धर्मित्वप्रतिपादनाय । अष्टाविति न्यूनाधिकव्यवच्छेदः ।

न च वासकसज्जादेः स्वार्थीनपतिकादावन्तर्भावः, अनासन्नप्रियत्वाद्वासकसज्जाया न स्वार्थीनपतितात्वम् । यदिचैष्यद्विप्रियापि स्वार्थीनपतिका प्रोषितप्रियापि न पृथग्वाच्या, न चैयता व्यवधानेनासत्तिरिति नियन्तुं शक्यम् । न चाविदितप्रियव्यलीकायाः खण्डितात्वम् । नापि नैव विधेया—नैव कर्तव्येत्यर्थः । पाठान्तरे प्रहसनेतरे—प्रहसनातिरिक्ते रूपकेऽनुर-
चैव वेद्या नायिका विधेया न त्वनुरागरहितेत्यर्थः ।

एतावत्पर्यन्तमुक्ताना सर्वासामपि नायिकानामष्टौ भेदानाह—अस्मामिति ।

नायिकाप्रभृतीनामिति—नायिकात्वमप्यवस्थैवेति तादृशानायिकात्वावस्थात्रान्ताना यत् स्वार्थीनपतिकात्वाद्यवस्थान्तराभिधानं तत् पूर्वोक्तभोडशविधनायिकाना धर्मित्वप्रतिपादनार्थमित्यर्थः । उक्तावस्थान्तानामेता अवस्था भवन्तीत्यावत् ।

न चेति—अनासन्नप्रिया हि वासकसज्जा भवति आसन्नप्रिया च स्वार्थीनपति केति परस्पर भेदान्न वासकसज्जादेः स्वार्थीनपतिकादावन्तर्भाव इत्यर्थः । यस्या प्रियोऽल्पैर्नैव कालेनागमिष्यति सैष्यत्यतिका यथा वासकसज्जादिः । सा यदि स्वार्थीनपतिका स्यात् तदा प्रोषितप्रियापि स्वार्थीनपतिकैव स्यात् पृथक् न स्यात् तत्रियस्याप्यागमिष्यमाणत्वादित्याह—यदि चेति । ननु प्रोषितप्रियायास्तत्रियस्य च मध्येऽधिकदेशव्यवधानमस्तीति न प्रोषितप्रिया स्वार्थीनपतिका भवितुमर्हति वासकसज्जादेरेष्यद्विप्रियायास्तत्रियस्य च मध्ये तादृशाधिकदेशव्यवधान नास्तीति वासकसज्जादेः स्वार्थीनपतिकायामन्तर्भावः समवतीत्याशङ्क्याह—न चैयतेति । न चाऽविदितप्रियव्यलीकायाः खण्डितात्वं भवति किं तु विदितप्रियव्यलीकाया एवेत्याह—न चेति । व्यलीकम्—अकारं परनायिकासमागम । अन्यकामुकेन सह कामक्रीडापरया मुरतभोगेच्छान्त्याया वा प्रोषितपतिकात्वं न भवति किं तु

प्रवृत्तरतिभोगेच्छाया प्रोपितप्रियात्वम् । स्वयमगमनात्रायक प्रत्यप्रयोज-
कत्वान्नाभिसारिकात्वम् । एवमुत्कण्ठिताप्यन्यैव पूर्वाभ्य । औचित्य-
प्राप्तप्रियागमनसमयातिवृत्तिविधुरा न वासकसज्जा । तथा विप्रलब्धापि
वासकसज्जावदन्यैव पूर्वाभ्य,—उक्त्वा नायात इति प्रतारणाधिक्याच्च
वासकसज्जोत्कण्ठितयो पृथक् । कलहान्तरिता तु यद्यपि विदितव्यलीका
तथाप्यगृहीतप्रियानुनया पश्चात्तापप्रकाशितप्रसादा पृथगेव खण्डिताया ।
तन् स्थितमेतदष्टावऽवस्था इति ।

तत्र—

आसन्नायत्तरमणा हृष्टा स्वार्धीनभर्तृका ।

यथा—

“प्रा गर्वेमुद्बुद्ध कपोलतले चकास्ति
कान्तस्वहस्तलिरिता मम मञ्जरीति ।
अन्यापि किं न सरि भाजनमीदृशाना
वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तराय ॥”

स्वपतिविरहाजुलाया एवेत्याह—नापीति । नायक प्रति स्वयमगमने तस्या नायि
कायामभिसारिकात्वप्रयोजकधर्माभावात्तस्या अभिसारिकात्वं न भवति किं तु
नायक प्रति स्वयं गमने एवेत्याह स्वयमिति । किंवा नायक प्रति स्वयमगने
नायकस्य चाऽनाह्वानेऽभिसारिकात्वं न भवति किं तु नायकं प्रति गमनेन वा
नायकस्याह्वानेन धाभिसारिकात्वं भवति स्वयमभिसरति नायकमभिसारयति वेत्य
भिसारिकेत्यर्थः । औचित्यप्राप्त यत् प्रियागमन तत्समयातिवृत्त्या=अतिक्रम
णेन या विधुरा—व्याकुला भवति सा वासकसज्जा न भवति किं तूत्त्वैवेत्याह—
औचित्येति । ‘ सकेतस्थले आगमिष्यामि ’ इत्युक्त्वापि यदि प्रियो नाऽऽयाति
सकेतस्थले तदा प्रतारणाधिक्यात् सा विप्रलब्धा भवति नैव प्रतारणा
वाभिसरसज्जोत्कण्ठितयोर्भवति ते प्रति ‘ आगमिमष्यामि ’ इत्युक्त्वाभावा
दिति वासकसज्जोत्कण्ठितयो पृथगेव विप्रलब्धेत्याह—तथेति । खण्डिताकलहान्त
रितयोर्भेदमाह—कलहान्तरितेति । न गृहीत प्रियस्यानुनयो यया सा अगृहीत
प्रियानुनया, प्रियविधूतनयिपयकपश्चात्तापेन प्रकाशित स्वकीयप्रसादो यया सा
पश्चात्तापप्रकाशितप्रसादा । प्रवृत्तप्रतिपादनमुपसहरति—सदिति, तत् नामोक्तमे
दानां क्वचिदन्तर्भावाभावात् ॥ २३ ॥

आसन्न—समीपस्थ आयत्त—स्वार्धीनश्च रमणो यस्या साऽऽसन्नायत्तरमणा ।

यथा वासकसज्जा—

मुदा वासकसज्जा स्वं मण्डयत्येप्यति प्रिये ॥ २४ ॥

स्वमात्मानं वेदम च हर्षेण भूपयत्येप्यति प्रिये वासरुसज्जा यथा—

“निजपाणिपल्लवतटस्सलनादभिनासिकाविवरमुत्पतितैः ।

अपरा परीक्ष्य शनैर्कैर्मुमुदे मुखवासमास्यक्रमलधसनैः ॥”

अथ विरहोत्कण्ठिता—

चिरयत्यव्यलीके तु विरहोत्कण्ठितोन्मनाः ।

यथा—

“सरित् स विजितो वीणावाद्यैः कयाप्यपरस्त्रिया

पणितमभवत्ताभ्यां तत्र क्षपाललितं ध्रुवम् ।

कथमितरथा शेफालीषु स्सलत्सुसुमास्त्रपि

प्रसरति नभोमध्येऽपीन्दौ प्रियेण विलम्ब्यते ॥”

अथ लण्डिता—

ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकपायिता ॥ २५ ॥

यथा—

“नवनखपदमङ्गं गोपयस्यंशुकेन

स्थगयति पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।

प्रतिदिशमपरस्त्रासङ्गगंसी विसर्पन्

नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम् ॥”

अथ कलहान्तरिता—

कलहान्तरिताऽमर्षाद्विभूतेऽनुशयार्तियुक् ।

“ एष्यति ” इति सति स्तमी, अत्र ‘ या सा ’ इति शेषः ॥ २४ ॥

अव्यलीके=निरपराधे प्रिये चिरयति सति निरपराधोऽपि सन् यदि प्रियो नायाति तदा विरहोत्कण्ठितेत्युच्यते । उन्मना=उत्कण्ठितचिन्ता । प्रिये सव्य-लीके तु चिरयति कलहान्तरिता स्यादिति व्यतिरेको विशेषणस्यार्थक्य च ।

ज्ञातेति—अन्यनायिकायाः सम्भोगेन विदृते नायने ज्ञाते स्तरीर्ष्या या कपायिता सा खण्डिता ॥ २५ ॥

कल्हेति—अन्यनायिकसम्भोगविरयः शान्त्यन्वाद् अमर्षात्=कोधात् प्रिये

१ ‘ विरहोत्कण्ठिता मता’ इति पाठान्तरम् ।

यथा—

“निश्वासा वदनं दहन्ति हृदयं निर्मूलमुन्मथ्यते
निद्रा नैति न दृश्यते प्रियमुख नक्तंदिवं रद्यते ।
अहं शोपमुपैति पादपतित प्रेयास्तथोपेक्षित
सत्यं क गुणमानलभ्य दयिते मानं वयं कारिताः ॥”

अथ विप्रलम्बा—

विप्रलम्बाक्तसमयममाप्तेऽतिरिमानिता ॥ २६ ॥

यथा—

“उत्तिष्ठ दूति यामो यामो यातस्तथापि नायात ।
याऽनः परमपि र्जधिर्जीवितनाथो भवेत्तम्या ॥”

अथ प्रोषितप्रिया—

दूरदेशान्तरस्थे तु कार्यतः प्रोषितप्रिया ।

यथाऽमन्त्रतये—

“आदृष्टिप्रसरात्प्रियस्य पदवीमुद्विष्य निर्दिण्यया
विश्रान्तेषु पथिष्वहःपरिणतौ ध्वान्ते समुत्सर्पति ।
दत्त्वैक सद्युचा गृहं प्रति पदं पान्यस्त्रियास्मिन्क्षणे
माभूदागत इत्यमन्दवलितप्रीयं पुनर्वाक्षितम् ॥”

अथाभिसारिका—

कामार्ताभिसरेत्कान्तं सारयेद्वाभिसारिका ॥ २७ ॥

यथाऽमन्त्रतये—

“उरसि निहितस्तारो हारः कृता जयने धने
कलत्रलवनी कार्थी पादौ रणन्मणिनूपुरौ ।
प्रियमभिसरस्येवं मुग्धे त्वमाहृतडिण्डिमा
यदि विमथिनत्रासोत्कम्पं दिशः समुदीक्षसे ॥” .

विभूते—तिरस्कृते सति तदनन्तरं या तादृशतिरस्काररक्षणार्थं अनुगयेन व्यवधाना-
नेन तु प्रियता भवति मा कल्पान्तरिता ।

प्रियति—मोतस्थले संकृतिममये प्रियेऽप्राप्ते सत्यमानं प्रप्ता विप्रलम्बा २६

दूरेति—प्रिये कार्यरतेन दूरदेशस्थे सति प्रोषितप्रिया ।

कामेति—या कामार्ता मर्ता स्वयमभिसरति कान्तं वाभिसरयति साऽभि-
सारिका ॥ २७ ॥

यथा च—

“न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां करुणां यथा च कुरुते स मयि ।
निपुणं तथैनमुपगम्य वदेरभिदूति काचिदिति संदिदिशे ॥”

तत्र—

चिन्तानिःश्वासखेदाश्रुवैवर्ण्यग्लान्यभूषणैः ।

युक्ताः पठन्त्या द्वे चाद्ये क्रीडौज्ज्वल्यमहर्षितैः ॥ २८ ॥

परिख्यौ तु कन्यकोटे संकेनात्पूर्वं विरहोत्कण्ठिते पश्चाद्विदूषकादिना
सहाभिसरन्त्यावभिसारिके कुतोऽपि संकेतस्थानमप्राप्ते नायके विप्रल-
ब्धे इति ह्यवस्था व्यवस्थितैवाऽनयोरिति—अस्वाधीनप्रिययोरवस्थान्तग-
योगात् ।

यत्तु मालविकाभिनित्राद्यौ “योऽप्येवं धीरः सोऽपि कृष्टो देव्याः पुरतः”
इति मालविकावचनानन्तरम् “राजा—

दाक्षिण्यं नाम विन्वोष्ठि नायकानां कुलव्रतम् ।

तन्मे दीर्घाक्षि ये प्राणास्ते त्वदाशानिवन्धनाः ॥”

इत्यादि, तत्र खण्डितानुनयाभिप्रायेण अपि तु सर्वथा मम देव्यधी-
नत्वमाशङ्क्य निराशा मा भूदिति कन्याविश्रम्भणायेति ।

तथाऽनुपसंज्ञातनायकसमागमाया देशान्तरव्यवधानेऽप्युत्कण्ठितात्व-
मेवेति न प्रोषितप्रियात्वम्—अनायत्तप्रियत्वात्वेति ।

चिन्तेति—भूषणपदमत्र शोभादिपर विज्ञेयम्—अभिसारिनादीनामलङ्कारु-
त्तत्त्वसंभवात् तथा चाऽभूषणयुक्ता नाम शोभादिरहिता दीना इति यावत् ।
अन्त्याः पठ् विरहोत्कण्ठितादयः । आद्ये द्वे स्वाधीनभर्तृका वासकसजा च ।

कन्यकापरोढयोस्तु विरहोत्कण्ठिताभिसारिनाविप्रलब्धेत्यवस्थानप्रमेव म-
तीत्याह—परिख्यौवित्यादिना । अनयोः—कन्यकोढयोः । उक्तव्यवस्थायां हे-
तुसाह—अस्वाधीनेति ।

ननु मालविकापि कन्यैव तथा च राजा देव्याः समीपे दृष्ट इति सा खण्डि-
ता जाता अत एव तस्या मालविनाया राहा “दाक्षिण्यं नाम” इत्यादिना-
ऽनुनयोऽपि कृत इति कथं कन्यकापरोढयोस्तथावस्थानप्रनिवम इत्याशङ्कने—य-
त्थिति । उत्तरमाह—तदिति । स्पष्टमन्यत् ॥ २८ ॥

विशेषान्तरमाह—तथेति । अनायत्तप्रियत्वात्—अस्वाधीनप्रियत्वात् ।

अथासा सहायिन्य —

दूत्यो दासी सर्वा कारुर्घात्रेयी प्रतिवेशिका ।

लिङ्गिनी शिल्पिनी स्वं च नेत्रमित्रगुणान्विताः ॥ २९ ॥

दासी परिचारिका । सखी=स्नेहनिमग्ना । कारु =रजर्जाप्रभृति । घात्रे-
यी=उपमातृमुत्रा । प्रतिवेशिका-प्रतिगृहिणी । लिङ्गिनी=भियुक्त्यादिका ।
शिल्पिनी=चित्रकारादिस्त्री । स्वय चेति दूतीविशेषा नायकमित्राणा पीठ-
मर्दादीना निस्तृष्टार्थत्वादिना गुणेन युक्ता, तथा च मातृत्वमाधये काम-
न्दकीं प्रति—

“शास्त्रेषु निष्ठा सहजश्च बोध प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी ।

कालानुरोध प्रतिभानवत्त्वमेते गुणा कामदुषा न्रियामु ॥”

तत्र सखी यथा—

“मृगशिशुदृशस्तस्यास्ताप कथं कथयामि ते

दहनपतिता दृष्टा मूर्तिभया नहि वैर्वा ।

इति तु विदित नारीरूप स लोम्हृशा मुग्धा

तत्र शठतया शिन्पोत्कर्षो विभेर्विषयटिप्यते ॥”

यथा च—

“संघ जाणइ ददु सरिसम्मि जणम्मि जुञ्जए राओ ।

मरउ ण तुम भणिसस भरणं पि सलाहणित्त से ॥”

आसाम्-उत्तनायिस्त्रानाम् ।

निस्तृष्टार्थत्वादिनेति-प्रेषणाभिप्राय ज्ञात्वा यं प्रतिवक्तव्यं तत्समीपे गत्या
यत् स्वय तदुक्तयवनानामुत्तरदानं तद् निस्तृष्टार्थत्वं गुण उच्यते च—

“निस्तृष्टार्थो मितार्थश्च तथा भेदेऽहाराक ।

कार्यप्रियक्षिधा दूतो दूत्यश्चापि तथा विधा ॥”

“उभयोर्भात्रमुनीय स्वयं वदति चोत्तरम् ।

मुनिगृहं वुक्ते कर्म निस्तृष्टार्थस्तु स स्मृत ॥”

“धीर स्थिरमति गूरा सामिकार्यविधावक ।

स्वसौक्ष्मप्रसादी च निस्तृष्टार्थं स उच्यते ॥” इति ।

१ “सत्वं जानाति द्रष्टुं सखी अने युज्यत राग ।

मियतां न त्वा भणियाणि मरणनीयं श्यापनीयमन्या ॥” इति

वृत्त्या ।

स्वयं दूर्ता यथा—

“महु एहि किं णिवालअ हरसि णिअं वाउ जइ वि भे सिचअम् ।
साहेमि कस्स सुन्दर दूरे गामो अहं एक्का”

इत्याद्यहम् ।

अथ योषिदलङ्काराः—

यौवने सत्त्वजाः स्त्रीणामलङ्कारास्तु विंशतिः ।

यौवने सत्त्वोद्भूता विंशतिरलङ्काराः स्त्रीणां भवन्ति ।

तत्र—

भावो हावश्च हेला च त्रयस्तत्र शरीरजाः ॥ ३० ॥

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यं च प्रगल्भता ।

औदार्यं धैर्यमित्येते सप्त भावा अपत्रजाः ॥ ३१ ॥

तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः, शोभा कान्तिर्दीप्तिर्माधुर्यं प्रागल्भ्य-
मौदार्यं धैर्यमित्यत्रजाः सप्त ।

लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चितम् ।

मोहायितं कुट्टमितं विच्चोको ललितं तथा ॥ ३२ ॥

विदूतं चेति विज्ञेया दश भावाः स्वभावजाः ।

तानेव निर्दिशति—

निर्विकारात्मकात्सत्त्वाद्भावस्तत्राद्यविक्रिया ॥ ३३ ॥

तत्र विकारहेतौ सत्यप्यविकारं सत्त्वं यथा कुमारसंभवे—

“श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्हरः प्रसंख्यानपरो धभूव ।

आत्मेधराणां नहि जातु विज्ञाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥”

तस्मादविकाररूपात्सत्त्वाद् यः प्रथमो विकारोऽन्तर्विपरिवर्ती बीजस्योच्छ्र-
नतेव स भावः । यथा—

तत्र=मनसि । अविकाररूपम्=विकार कामाद्यावेशमप्राप्तं मनः सत्त्वमित्युच्यते
तदुक्तम्—“रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते” इति श्रुताप्सरोगीतिः ॥
इति सत्त्वमाप्तस्योदाहरणम् ।

बीजस्येति—बीजस्य मूल्मलिलसंयोगेनाङ्कुरोत्पत्तेः पूर्वं यः स्थौल्यादितलक्षणो

१ “मुहुरेहि किं निवारक हरसि निज पावो यद्यपि भे सिचयम् ।

साधयामि कस्य सुन्दर दूरे ग्रामोऽहमेका ॥” इति च्छाया ।

“ दृष्टिः सालसता विभर्ति न शिशुर्कांडासु बद्धादरा
श्रोत्रे प्रेषयति प्रवर्तितसर्पसंभोगवार्तास्वपि । ”

पुंसामङ्गमपेतशङ्कमधुना नारोहति प्राग्यथा

बाला नूतनयौवनव्यतिकरावष्टभ्यमाना शनैः ॥ ”

यथा वा कुमारसंभवे—

“ हरस्तु किञ्चित्परिलुभधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुदाशिः ।

उमामुखे विभ्यफलाचरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥”

यथा वा ममैव—

‘ तं’ श्विअ वअणं ते श्वेअ लोअणे जोअवणं पि तं श्वेअ ।

अण्णा अणङ्गलच्छी अण्णं श्विअ किं पि साहेइ ॥’

अथ हावः—

अल्पालापः सगृह्णारो हावोऽक्षिभ्रूविकारकृत् ।

प्रतिनियताङ्गविकारकारी शृङ्गारः स्वभावविगोपो हावः यथा ममैव—

‘जं किं पि पेच्छमाणं भणमाणं रे जहातहश्वेअ ।

णिङ्गाअ णेहमुद्धं वअस्स मुद्धं णिअच्छेहि ॥’

अथ हेला—

स एव हेला सुव्यक्तगृह्णाररससूचिका ॥ ३४ ॥

हाव एव स्पष्टभूयोविकारत्वात्सुव्यक्तशृङ्गाररससूचको हेला यथा
ममैव—

विकारः स उच्छूनतापदेन बोध्यस्तादृशोऽभूततावस्थायां बीजस्यान्त एव वि-
विकारो भवति न बहिरिति तादृश एव भावपदार्थो विशेषः ॥ ३३ ॥

अक्षिभ्रूविकारकारी सगृह्णारः—गृह्णाररनहितोऽल्पालापो हाव इत्यर्थः । अथ-
“ अल्पालापः ” इत्यत्र “ हेवाकिन ” इत्यदि पाठस्तत्र प्रतिनियताङ्गविकारो
हेवाकस्तद्गान् हेवाकां तस्येत्यर्थः । प्रतिनियतमङ्गविकारं करोति प्रतिनियतेष्वङ्गे
यु विकारं करोतीति वा प्रतिनियताङ्गविकारकारी न तु सफलङ्गविकारकारित्यर्थः,
यथात्र अश्यादियु विकार उक्तः । भावापेक्षयाऽभिमाऽवस्था हाव इतिवाक् ।

१ “ तदेव वचनं ते श्वे लोचने यौवनमपि तदेव ।

अन्यानत्रत्तभीरन्यदेव किमपि चापयति ॥ ” इति षष्ठाया ।

२ “ यत्किमपि प्रेक्षमाणा भणमानां रे वयातपेव ।

निष्ठांय श्वेहमुग्धा बदस्व मुग्धा पय ॥ ” इति षष्ठाया ।

‘तंह ज्ञात्ति से पञ्चत्ता सत्र्यङ्गं विन्ममा वणुम्भेए ।
संसइअणालभावा होइ चिरं जह सहीणं पि ॥’

अयायन्नजाः सप्त तत्र शोभा—

रूपोपभोगतारुण्यैः शोभाङ्गानां विभूषणम् ।

यथा कुमारसंभवे—

“तां प्राङ्मुखीं तत्र निवेश्य धालां क्षणं व्यलम्बन्त पुरो निपण्णाः ।
भूतार्थशोभाहियमाणनेत्राः प्रसाधने संनिहितेऽपि नार्यः ॥”
इत्यादि । यथा च शाकुन्तले—

“अनात्रातं पुष्पं किसलयमल्लं कररहै-

रनाधिष्ठं रत्नं मधु नवमऽनास्वादितरसम् ।

अरुण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं

न जाने भोत्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥”

अथ कान्तिः—

मन्मयावापितच्छाया सैव कान्तिरिति स्मृता ॥ ३५ ॥

शोभैव रागावतारपनीकृता कान्तिः यथा—

“उन्मीलद्बदनेन्दुदीप्तिविसैरदूरे समुत्सारितं

भिन्नं पीनकुचस्यलस्य च रचा हस्तप्रभाभिर्हतम् ।

एतस्याः कलविङ्ककण्ठकदलीकल्पं मिलत्कौतुका-

दप्राप्ताङ्गसुर्यं रूपेण सहसा केशेषु लभं तमः ॥”

यथा हि महाश्वेतावर्णनावसरे मट्टराणस्य ।

अथ माधुर्यम्—

अनुल्यणत्वं माधुर्यम्,

मन्मयेति—मन्मयेनाऽऽवापिता=पनीकृता छाया=कान्तिर्यस्यां तादृशी शोभैव
कान्तिरित्युच्यते । “मन्मयाप्यामिन् च्छाया” इतिवाद्ये तु मन्मयेन=नामवि-
कारेणाऽप्यामिता मुक्ता छाया=कान्तिर्यस्यामित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अनुल्यणत्वं=रमणीयता । उक्तं च “सर्वावस्थारिसेषु माधुर्यं रमणीयता”
इति ।

१ “तथा शक्तिरथाः प्रवृत्ताः सर्वात्र विन्ममाः स्तनोद्रेदे ।

संशयितबालभावा भवति चिरं यथा लीनामपि ॥” इति च्छाया ।

२ “मन्मयाप्यामिता” इति पाठान्तरम् ।

यथा शाकुन्तले—

“सरसिजमनुबिद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमाशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा बल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाट्यतीनाम् ॥”

अथ दीप्तिः—

दीप्तिः कान्तेस्तु विस्तरः ।

यथा—

“देवा पसिअ णिअन्तमुमुहससिजोण्हाविलुत्ततमणिग्गे ।
अहिसारिआण विग्घं फरोसे अण्णाण विहआसे ॥”

अथ प्रागल्भ्यम्—

निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यम्,

मनःक्षोभपूर्वकोऽद्भस्तादः साध्वसं तदभावः प्रागल्भ्यं यथा ममैव—

‘तथा श्रीडाविधेयापि तथा मुग्धापि मुन्दरी ।
फलाप्रयोगचातुर्ये सभास्वाचार्यकं गता ॥’

अथौदार्यम्—

औदार्यं प्रश्रयः सदा ॥ ३६ ॥

यथा—

“दिअहं सु दुक्खिआए सअलं काऊण गेहवावारम् ।

“ दीप्तिः कान्तेस्तु विस्तर ” इत्यत्र “ दीप्ति कान्तेस्तु विस्तृतिः ” इत्येव
वचनं विस्तरशब्दस्य शब्दविलूतिपरत्वात् सदुक्तम्—“ विस्तारो विमहो ध्याम
स च शब्दस्य विस्तर ” इति ।

अद्भस्तादः—अद्भस्य मुग्धादेः साद—अवमाद भ्रान्ता । निर्गतं साध्वसं
यस्मात् स निस्साध्वसस्तस्य भायो निस्साध्वसत्वं तदेव प्रागल्भ्यम् । उदाहरणं
तु न समवेतार्थमित्यन्यत्र द्रष्टव्यम् ।

प्रश्रय—प्रेम आनुकूल्यमिति यावत् ॥ ३६ ॥

१ “देवाद्देवा नितान्तमुमुहससिजोण्हाविलुत्ततमोनिग्गे ।

अभिगारिआणा विग्घं फरोष्वन्यासा विहतासे ॥” इति षष्ठ्या ।

२ “दिवसं सत्तु दु रितायाः सत्तं इत्ता गृह्ण्यारम् ।

गरुण्वि मण्णुदुक्खे भरिमो पाअन्तसुत्तस्स ॥”

यथा वा—“ भ्रूभङ्गे सहसोद्रता ” इत्यादि ।

अथ धैर्यम्—

चापलाऽविहता धैर्यं चिद्वृत्तिरविकत्थना ।

चापलानुपहता मनोवृत्तिरात्ममुणानामऽनाख्यायिका धैर्यमिति यथा
मालतीमाधवे—

“ ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावरण्डकलः शशी

दहतु मदनः किं वा मृत्योः परेण विधास्यति ।

मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनन्यऽमलान्वया

कुलममलिनं न त्वेयायं जनो न च जीवितम् ॥”

अथ स्वाभाविका दश तत्र—

प्रियानुकरणं लीला मयुराङ्गविचेष्टितैः ॥ ३७ ॥

प्रियकृतानां वाग्नेपचेष्टानां शृङ्गारिणीनामङ्गनाभिरनुकरणं लीला
यथा ममैव—

‘ तंह दिद्वं तद् भणिअं ताए णिअदं तद्दा तद्दासीणम् ।

अबलोइअं सइण्हं सविच्चमं जह सवत्तीहि ॥ ’

यथा वा—“ तेनोदितं वदति याति तथा यथासौ ” इत्यादि ।

अथ विलासः—

तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियोक्तिषु ।

दयितावलोकनादिकालेऽङ्गे क्रियायां वचने च साविशयविशेषोत्पत्ति-
र्विलासः यथा मालतीमाधवे—

चापलेन=चापल्येन विहता न भयतीति चापलाऽविहता । चापलानुपहता=
चापल्येन रहिता गर्भरिति यत्रम् । अनाख्यायिका=रस्यं यर्गनाऽननुबुला ।

मयुरिर्मनोहरैरङ्गविचेष्टितैः प्रियानुकरणं लीला ॥ ३७ ॥

तात्कालिकः=दयितावलोकनादिकालिकः ।

शुरण्ववि मण्णुदु खं भरिमा पादान्ते शुमस्य ॥” इति षष्ठाया ।

१ “ तथा इदं तथा भन्ति तथा नियतं तथा तथापीनम् ।

अवमोदितं यत्पुणं सविभ्रमं यथा वपनीभिः ॥ ” इति षष्ठाया ।

“अग्रान्तरे किमपि धाविभवातिवृत्त-
वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताक्ष्याः ।
तद्दूरिसात्त्विकविकारविशेषरम्य-
माचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् ॥”

अथ विच्छिन्तिः—

आकल्पपरचनाऽल्पापि विच्छिन्तिः कान्तिपोपकृत् ॥ ३८ ॥
स्तोत्रोऽपि वेपो बहुतरकमनीयताकारी विच्छिन्तिः यथा कुमारसंभवे—
“कर्णार्पितो रोध्रकपायस्क्ये गोरोचनाभेदनिदान्तगौरि ।
तस्याः कपोले परभागलाभाद्भवन्व चक्षुषि यवप्ररोहः ॥”

अथ विभ्रमः—

विभ्रमस्त्वरया काले भूपास्थानविपर्ययः ।

यथा—

“अभ्युद्रंत शशिनि पेशलकान्तदूर्ता-
संलापसंबलितलोचनमानसाभिः ।
अप्राहि मण्डनविधिर्विपरीतभूपा-
विन्यासहासितसर्पोजनमङ्गनाभिः ॥”

यथा वा ममैव—

‘श्रुत्वायातं वहिः कान्तमसमाप्तविभूपया ।
भालेऽञ्जनं दृशोर्लाक्षा कपोले तिलकः वृत्तः ॥’

अथ किलकिञ्चितम्—

क्रोधाश्रुहर्षभीत्यादेः संकरः किलकिञ्चितम् ॥ ३९ ॥

यथा ममैव—

‘रतिक्रीडावृत्ते कथमपि समासाद्य समयं
मया लब्धे तस्याः कणितकलकण्ठार्धमधरे ।
कृतभूमङ्गासौ प्रकटितबिलक्षार्थरुदित-
स्मितक्रोधोद्भ्रान्तं पुनरपि विदध्यान्मयि मुखम् ॥’

आकल्पपरचना=वेशरचना ॥ ३८ ॥

भूपास्थानविपर्यय इति—अन्वत्रारोपणीयस्यान्यत्रारोपः स्थानविपर्ययः ॥ ३९ ॥

अथ मोहायितम्—

मोहायितं तु तद्भावभावनेष्टकयादिषु ।

इष्टकयादिषु प्रियतमंकथानुकरणादिषु प्रियानुरागेण भावितान्तःकरणत्वं मोहायितं यथा पद्मगुप्तस्य—

“ चित्रवर्तिन्यपि नृपे तत्त्वावेशेन चेतसि ।

ब्रीडार्थविलितं चक्रे मुखेन्दुमवदौव सा ॥ ”

यथा वा—

“ मातः कं हृदये निधाय सुचिरं रोमाञ्चिताङ्गी मुहु-

र्ज्जुभामन्थरतारकां सुललितापाङ्गां दधाना दृशम् ।

सुमेवालिलितेव शून्यहृदया लेखावशोपीभव-

स्यात्मद्रोहिणि किं हिया कथय मे गृहो निहन्ति स्मरः ॥”

यथा वा मभैव—

‘ स्मरदवधुनिमित्तं गृहमुन्नेतुमस्याः

सुभग तव कथायां प्रस्तुतायां सर्पाभिः ।

भवति विततपृष्ठोदस्तपीनस्तनाया

ततबलयितबाहुर्ज्जुम्भितैः साङ्गभङ्गैः ॥ ’

अथ कुट्टमितम्—

सानन्दान्तः कुट्टमितं कुप्येत्केशाऽधरग्रहे ॥ ४० ॥

यथा—

“ नान्दीपदानि रतिनाटकविभ्रमाणा-

माक्षाक्षराणि परमाण्यथवा स्मरस्य ।

दृष्टेऽधरे प्रणयिना विद्युताप्रपाणेः

सीत्कारशुष्करुदितानि जयन्ति नार्याः ॥ ”

अथ विञ्चोकः—

गर्वाभिमानादिष्टेऽपि विञ्चोकोऽनादरक्रिया ।

तद्भावेन भावना तद्भावभावना प्रियतमैकताननेत्यर्थः । इष्टकयादिषु= प्रियकयादिषु ।

पेशाधरग्रहे कृते यः सानन्दान्तःकरणाय अपि योयः स कुट्टमितम् । सानन्दान्त इति त्रिषाविशेषणम् ॥ ४० ॥

“ गर्वाभिमानात् ” इत्यत्र ‘ रूपाभिमानात् ’ इति युक्तं स्यात् । किं वा

यथा ममैव—

‘ सव्याजं तिलकालकान्विरलयंलोलाङ्गुलिं संस्पृशन्
वारवारमुदञ्चयन्कुचयुगप्रोदञ्चिनीलाञ्चलम् ।

यद्भ्रूमङ्गतरङ्गिताञ्चितदृशा सावज्ञमालोकितं

तद्गर्वादवर्धरितोऽस्मि न पुन कान्ते कृतार्थोऽहम् ॥ ”

अथ ललितम्—

मुकुमाराङ्गविन्यासो मसृणो ललितं भवेत् ॥ ४१ ॥

यथा ममैव—

‘ सभ्रूमङ्गं करकिसलयार्धतेनैरालपन्ती

सा पश्यन्ती ललितललितं लोचनस्याञ्चलेन ।

विन्यस्यन्ती चरणकमले लीलया स्वैरयातै-

र्नि सगीत प्रथमवयसा नर्तिता पङ्कजाक्षी ?

अथ विहृतम्—

प्राप्तकालं न यद् ब्रूयाद्गीडया विहृतं हि तत् ।

प्राप्तावसरस्यापि वाक्यस्य लज्जया यदवचन तद्विहृतं यथा—

“ पादाङ्गुष्ठेन भूमिं किसलयरुचिना सापदेशे लिखन्ती

भूयो भूय क्षिपन्ती मयि सितशबले लोचने लोलतारे ।

वक्त्रे हीनघ्रमीपत्स्फुरदधरपुट वाक्यगर्भं दधाना

यन्मा नोवाच किञ्चिस्तिथतमपि हृदये मानस तदुनोति ॥ ”

अथ नेतु कार्यान्तरसहायानाह—

मन्त्री स्वं बोभयं वापि सखा तस्यार्थचिन्तने ॥ ४२ ॥

तस्य नेतुरर्थचिन्ताया तन्त्रावापादिलक्षणाया मन्त्री वाऽऽत्मा बोभय
वा सहाय ।

तत्र विभागमाह—

मन्त्रिणा ललितः, शेषा मन्त्रिस्वायत्तसिद्धयः ।

रूपादेर्गर्वं यौवनादेश्चाभिमानस्ताभ्याम् ।

मुकुमारो मसृण - स्त्रिग्यश्चाङ्गविन्यासो ललितम् ॥ ४१ ॥

तन्त्रेति—स्वराज्ये क्रियमाणं कर्म तन्त्रम्, परराज्ये क्रियमाणं गूढचारप्रवर्षणा

दिलक्षणं कर्माऽऽवाप, आदिना शत्रुनिग्रहादयो माह्या ॥ ४२ ॥

उक्तलक्षणो ललितो नेता मन्त्र्यायत्तसिद्धिः । शेषा धीरोदात्तादयः
अनियमेन मन्त्रिणा स्वेन बोभयेन वाङ्गीकृतसिद्धय इति ।

धर्मसहायास्तु—

ऋत्विक्पुरोहितौ धर्मे तपस्विब्रह्मवादिनः ॥ ४३ ॥

ब्रह्म=वेदस्तं वदन्ति व्याचक्षते वा तच्छीला ब्रह्मवादिनः आत्मज्ञा-
निनो वा, शेषाः प्रतीताः ।

दुष्टदमनं दण्डः तत्सहायास्तु—

सुहृत्कुमारादविका दण्डे सामन्तसैनिकाः ।

स्पष्टम् । एवं तत्तत्कार्यान्तरेषु सहायान्तराणि योज्यानि, यदाह—

अन्तःपुरे वर्षवराः किराता मूकवामनाः ॥ ४४ ॥

म्लेच्छाभीरशकाराद्याः स्वस्वकार्योपयोगिनः ।

शकारो राज्ञः श्यालो हीनजातिः ।

विशेषान्तरमाह—

ज्येष्ठमध्याधमत्वेन सर्वेषां च त्रिरूपता ॥ ४५ ॥

तारतम्याद्यथोक्तानां गुणानां चोत्तमादिता ।

एवं प्रागुक्तानां नायकनायिकादूतदूतीमन्त्रिपुरोहितादीनामुत्तममध्य-
माधमभावेन त्रिरूपता, उत्तमादिभावश्च न गुणसंख्योपध्यापचयेन किं
तर्हि ? गुणातिशयतारतम्येन ।

एवं नाट्ये विधातव्यो नायकः संपरिच्छदः ॥ ४६ ॥

उक्तो नायकः, तद्व्यापारस्तूच्यते—

तद्व्यापारात्मिका वृत्तिश्चतुर्धा, तत्र कैशिकी ।

गीतनृत्यविलासार्चमृदुः शृङ्गारचेष्टितैः ॥ ४७ ॥

प्रवृत्तिरूपो नेतृव्यापारस्वभावो वृत्तिः सा च कैशिकी-सात्त्वती-आग्-

कुमारः=युवराजः । अटव्यां भव आटविकः=अरथ्यनिवासी नरः ।

वर्षवराः=गन्दाः ॥ ४४ ॥

नेतृव्यापारस्वभावः=नायकस्य व्यापारानुकूलः स्वभावो वृत्तिः ।

१ "संपरिच्छदः" इत्यत्र पाठः ।

भटी-भारतभेदाच्चतुर्विधा, तासां गीतनृत्यविलासकामोपभोगाद्युपलक्ष्य-
माणो मृदुः शृङ्गारी कामफलावच्छिन्नो व्यापारः कैशिकी सा तु—

नर्मतस्फिञ्जतत्स्फोटतद्भैश्चतुरङ्गिका ।

तदित्यनेन सर्वत्र नर्म परामृश्यते ।

तत्र—

वैदग्ध्यक्रीडितं नर्म प्रियोपच्छन्दनात्मकम् ॥ ४८ ॥

हास्येनैव सशृङ्गारभयेन विहितं त्रिधा ।

आत्मोपक्षेपसंभोगमानैः शृङ्गार्यपि त्रिधा ॥ ४९ ॥

शुद्धमङ्गं भयं द्वेषा त्रैधा वाग्नेपचेष्टितैः ।

सर्वं महास्यमित्येवं नर्माष्टादशधोदितम् ॥ ५० ॥

अप्राम्य इष्टजनावर्जनरूप. परिहासो नर्म तच्च शुद्धहास्येन सशृङ्गार-
हास्येन सभयहास्येन च रचितं त्रिविधम्, शृङ्गारवदपि स्वानुरागनिवे-
दन-संभोगेच्छाप्रकाशन-सापराधप्रियप्रतिभेदनैस्त्रिविधमेव, भयनर्मापि
शुद्धरसान्तराङ्गभावाद्द्विविधम्, एवं पद्धिधस्य प्रत्येक वाग्नेपचेष्टाव्यतिक-
रेणाष्टादशविधत्वम् ।

तासामिति—तासां चतुर्विधमृत्तीनां मध्ये इत्यर्थं ॥ ४७ ॥

सा=कैशिकी ।

सर्वत्रेति—तथा च १ नर्म २ नर्मस्फिञ्ज ३ नर्मस्फोटः ४ नर्मगर्म. इति
कैशिक्या अङ्गानि ।

प्रियेति—प्रियाया उपच्छन्दनम्=चित्तविनोदकारी व्यापारस्तदात्मकं यद्
वैदग्ध्येन क्रीडितं तत् नर्म, तस्य च नर्मणो हास्येनैव=केवलहास्येन जायमा-
नत्वे १ एको भेदः, सशृङ्गारहास्येन=शृङ्गारहास्याभ्यां जायमानत्वे ३ त्रयो भेदा
भवन्ति—तत्र आत्मोपक्षेपेण=स्वानुरागनिवेदनेनैक., संभोगेन=संभोगेच्छाप्रका-
शनेन द्वितीय, मानेन=सापराधप्रियप्रतिभेदनेन=सापराधप्रियकृतमानापनोदनेन
च तृतीयो भेद इति शृङ्गारि=शृङ्गारसहितं नर्म त्रिधा । भयं च क्वचिच्छुद्ध
क्वचिदङ्गभूतमिति भयनर्मापि=सभयहास्येन जायमानमपि नर्म शुद्धत्वात्=भयस्य
प्रधानत्वात् भयस्य रसान्तरेऽङ्गभावाच्च द्विविधमिति २ द्वौ भेदौ, एते च मिलि-
त्वा भेदा पट् सख्याका जाता । तथापि वाग्नेपचेष्टितै=वचनेन वेशेन चेष्टया
च जायमानत्वात् पट्भेदानां त्रैविध्येन महास्य सर्वं नर्म अष्टादशधोदितम्
जातमित्यन्वयः ॥ ४८-५० ॥

तत्र घचोहास्यनर्म यथा—

“पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।

सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥”

वेपनर्म यथा नागानन्दे विदूषकशेखरकव्यतिकरे । क्रियानर्म यथा मालविकाग्निमित्र उस्त्वप्रायमानस्य विदूषकृत्योपरि निपुणिका सर्पभ्रम-
कारणं दण्डकाष्ठं पातयति । एवं वक्ष्यमाणेष्वपि वाग्नेपधेष्ट्रापरत्वमुदा-
हार्यम् ।

शृङ्गारवदात्मोपश्लेषनर्म यथा—

“मध्याह्नं गमय त्यज श्रमजलं स्थित्वा पयः पीयतां

मा शून्येति विमुञ्च पान्थ विवशः शीतः प्रपामण्डपः ।

तामेव स्मर घस्मरस्मरशरजस्तां निजप्रेयसी

त्वञ्चित्तं तु न रञ्जयन्ति पथिक प्रायः प्रपापालिकाः ॥”

संभोगनर्म यथा—

“सालोए श्विअ सूरे घरिणी घरसामिअस्स धेत्तूण ।

णेच्छन्तस्स वि पाए धुअइ हसन्ती हसन्तस्स ॥”

माननर्म यथा—

“तद्वितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति

प्रियजनपरिभुक्तं यदुमूलं दधानः ।

मदधिवस्मतिमागाः कामिनां मण्डनश्री-

ध्वजति हि सफलत्वं बहुभालीकनेन ॥”

भयनर्म यथा रत्नावल्यामालेख्यदर्शनावसरे—“सुसंगता—जाणिदो
मए एसो सञ्चो युत्तन्तो समं चित्तफलहणण ता देवीए णिवेदइस्सम् ॥”
इत्यादि ।

शृङ्गाराङ्गं भयनर्म यथा भमैव—

‘अभिव्यक्तार्त्तिकः सकलविमलोपायविभव-

श्विरं प्यात्वा सद्यः शृतशृतकसंरम्भनिपुणम् ।

१ “सालोके एव सूरे गृहिणी गृहन्वामिक्व्य गृहीता ।

अनिच्छनोऽपि पादौ धुनोति हसन्ती हसतः ॥” इति च्छाया ।

२ “शातो मदेव सर्वो वृत्तान्तः सह विपयलक्षेण तेष्वै निवेदयिष्यामि ।”
इति च्छाया ।

इतः पृष्टे पृष्टे किमिदमिति संत्रास्य सहसा
कृताश्लेषं धूर्तः स्मितमधुरमालिङ्गति वधूम् ।

अथ नर्मस्फिञ्जः—

नर्मस्फिञ्जः सुखारम्भो भयान्तो नवसंगमे ।

यथा मालविकाग्निमित्रे संकेते नायकमभिसृतायां नायिकायां नायकः—

“ विसृज सुन्दरि संगमसाध्वसं ननु चिरात्प्रभृति प्रणयोन्मुखे ।

परिगृहाण गते सहकारतां त्वमतिमुक्तलताचरितं मयि ॥

मालविका—भंग्ना देवीए भयेण अत्तणो वि पिअं काउं ण पारेमि”
इत्यादि ।

अथ नर्मस्फोटः—

नर्मस्फोटस्तु भावानां सूचितोऽल्परसो लवैः ॥ ५१ ॥

यथा मालतीमाधवे—“मकरन्दः—

गमनमलसं शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्टवं

श्रसितमधिकं किं न्वेतस्यात्किमन्यदतोऽथ वा ।

भ्रमति भुवने कन्दर्पाज्ञा विकारि च यौवनं

ललितमधुरास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धीरताम् ॥”

इत्यत्र गमनादिभिर्भावलेक्षैर्माधवस्य मालव्यामनुरागः स्तोकः प्रकाशयते ।

अथ नर्मगर्भः—

छन्ननेतृप्रतीचारो नर्मगर्भोऽर्थहेतवे ।

अङ्गः सहास्यनिर्हास्यैरेभिरेपात्र कैशिकी ॥ ५२ ॥

नवसंगमे=प्रथमसमागमे यत्रारम्भे सुखमन्ते च भय भवति स नर्मस्फिञ्जः ।

भावानां लवैः=अल्पैः सात्त्विकादिभावैः अल्परसः=किञ्चिदनुरागः सूचितो

भवति यत्र स नर्मस्फोटः ॥ ५१ ॥

छन्नैति—अर्थहेतवे=त्रिचित्रयोजनाय नायकस्य यः प्रच्छन्नः प्रचारः=प्रवेशः

स नर्मगर्भः ।

उपपादिता साङ्गा कैशिकीमुपसहरति—अङ्गैरिति, सहास्यैर्निर्हास्यैरेभिरङ्गै-
रेपात्र कैशिकी वृत्तिः प्रतिपादितेत्यर्थः

यथाऽमरुशतके—

“ दृष्ट्वासासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-
देकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।
ईषद्विक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोद्धसन्मानसा-
मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥ ”

यथा (च) प्रियदर्शिकायां गर्भाङ्के वत्सराजवेसुमंगलास्थाने साक्षा-
द्वत्सराजप्रवेशः ।

अथ सात्त्वती—

विशोका सात्त्वती सत्त्वशौर्यत्यागदयार्जवैः ।
संलापोत्यापकावस्यां साङ्घात्यः परिवर्तकः ॥ ५३ ॥

शोऽर्हानः सत्त्वशौर्यत्यागदयार्हर्पादिभावोत्तरो नायकन्यापारः सा-
त्त्वती तदङ्गानि च संलापोत्यापकसाङ्घात्यपरिवर्तकाख्यानि ।

तत्र—

संलापको गर्भीसौक्तिर्नानाभावरसा मिथः ।

यथा वीरचरिते—“ रामः—अयं स यः किल सपरिवारकार्तिकेयवि-
जयावर्जितेन भगवता नीललोहितेन परिवत्सरसहस्रान्तेवासिने तुभ्यं
प्रसादीकृतः परशुः ? परशुपतः—राम राम दाशरथे ! स एवायमा-
चार्यपादानां प्रियः परशुः ।

शस्त्रप्रयोगखुरलीकल्हे गणानां

सैन्यैर्वृत्तो विजित एव मया कुमारः ।

एतावतापि परिरभ्य कृतप्रसादः

प्रादादमुं प्रियगुणो भगवान्गुर्मे ॥ ”

इत्यादिनानाप्रकारभावगसेन रामपरशुरामयोरेन्योन्यागर्भीरवचसा संलाप
इति ।

अथोत्यापकः—

उत्यापकस्तु यत्रादौ युद्धायोत्यापयेत्परम् ॥ ५४ ॥

नर्मगर्भमुदाहरति—दृष्टेति ।

वत्सराजवेसुमंगलास्थाने—वत्सराजनेरविशिष्टमुमंगलास्थाने ॥ ५२ ॥

हर्षादिभावोत्तः—हर्षादिभावप्रधानः ॥ ५३ ॥

“ मन्त्र इति ” इत्यस्यान्ते ‘ संलापकः ’ इति शेषः ।

उत्यापयेत्—येरयेत् । परम्—प्रतिहरधिन्म् ॥ ५४ ॥

यथा वीरचरिते—

“आनन्दाय च विस्मयाय च मया दृष्टोऽसि दुःखाय वा
वैतृष्ण्यं नु कुतोऽयं संप्रति मम त्वदर्शने चक्षुषः ।
त्वत्सांगत्यसुखस्य नास्मि विषयः किं वा बहुव्याहृतै-
रस्मिन्विश्रुतजामदग्न्यविजये बाहौ धनुर्भृम्भताम् ॥”

अथ साहाय्यः—

मन्त्रार्थद्वैवशक्त्यादेः साङ्गत्यः सङ्घभेदनम् ।

मन्त्रशक्त्या यथा मुद्राराक्षसे राक्षससहायादीनां चाणक्येन स्वबुद्ध्या
भेदनम् । अर्थशक्त्या तत्रैव यथा पर्वतकाभरणस्य राक्षसहन्तगमनेन मल-
यकेतुसहोत्थायिभेदनम् । द्वैवशक्त्या तु यथा रामायणे रामस्य द्वैवशक्त्या
रावणाद्विभीषणस्य भेद इत्यादि ।

अथ परिवर्तकः—

प्रारब्धोत्थानकार्यान्यकरणात्परिवर्तकः ॥ ५५ ॥

प्रस्तुतस्योद्योगकार्यस्य परित्यागेन कार्यान्तरकरणं परिवर्तकः यथा
वीरचरिते—

“हेरम्बदन्तमुसलोद्दिरितैकभित्ति
वक्षो विशाखविशिखत्रणलाञ्छनं मे ।

रोमाश्वकञ्चुकितप्रद्रुतवीरलाभाद्
यत्सत्यमद्य परिरब्धुमिवेच्छति त्वाम् ॥

रामः—भगवन् ! परिरम्भणमिति प्रस्तुतप्रतीपमेतत् ॥” इत्यादि ।

सात्त्वतीमुपसंहरन्नाऽऽरभटीलक्षणमाह—

एभिरङ्गैश्चतुर्थेयं सात्त्वत्याऽऽरभटी पुनः ।

मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्धान्तादिचेष्टितैः ॥ ५६ ॥

संक्षिप्तिका स्यात्संफेदो वस्तूत्थानावपातने ।

मन्त्रपदेनात्र राजनीत्यङ्गभूता गुप्तवादी ग्राह्यः ।

प्रारब्धात्=समारब्धाद् उत्थानकार्यात्=पौरुषकार्याद् युद्धादेर्यदन्यस्य=तद-
विरुद्धस्य प्रीत्यानुकूल्यादेः करण सपादनं तत् परिवर्तकः, परिवर्तनमिति ।
यात् ॥ ५५ ॥

आरभटीति—मायेन्द्रजालादिर्ज्ञेयैरारभटी भवतीत्यर्थः

अस्या आरभट्याः संक्षिप्तिकाप्रभृतीनि चत्वारि अज्ञानि ।

माया=मन्त्रबलेनाविद्यमानवस्तुप्रकाशनम्, तन्त्रबलादिन्द्रजालम् ।
तत्र—

संक्षिप्तवस्तुरचना संक्षिप्तिः शिल्पयोगतः ॥ ५७ ॥

पूर्वनेत्रनिवृत्त्यान्ये नेत्रन्तरपरिग्रहः ।

मृदंशदलचर्मादिद्रव्ययोगेन वस्तूत्थापनं संक्षिप्तिः यथोदयनचरिते
किलिञ्जहस्तिप्रयोगः । पूर्वनायकावस्थानिवृत्त्यावस्थान्तरपरिग्रहमन्ये
संक्षिप्तिकां मन्यन्ते । यथा वालिनिवृत्त्या सुग्रीवः यथा च परशुरामस्यौ-
द्धत्यनिवृत्त्या शान्तत्वापादनम् “पुण्या ब्राह्मणजातिः—” इत्यादिना ।
अथ संकेतः—

संफेटस्तु समाघातः क्रुद्धसंरन्धयोर्द्वयोः ॥ ५८ ॥

यथा माधवाऽघोरघण्टयोर्मालतीमाधवे । इन्द्रजिह्वक्ष्मणयोश्च रामायण-
प्रतिबद्धवस्तुषु ।

अथ वस्तूत्थापनम्—

मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्थापनमिष्यते ।

यथोदात्तराधवे—

“जीयन्ते जयिनोऽपि सान्द्रतिमिरप्रातैर्वियद्वयापिभि-
र्भास्वन्तः सकला रवेरपि रुचः कस्मादकस्मादमी ।

एताश्चोत्तमकथन्धरन्ध्रमधिरैर्गाम्भायमानोदरा

शुभ्रन्त्याननरुन्दरानलमितस्तीव्राऽऽरवाः फेरवाः ॥”

इत्यादि ।

तन्त्रेति—तन्त्रबलादविद्यमानवस्तुप्रकाशनमिन्द्रजालमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

संक्षिप्तिनाया मतान्तरेण लक्षणमाह—पूर्वेति ।

वस्तूत्थापनम्=वस्तुनिर्माणम् ।

पूर्वनायनेति—पूर्वनायकनिवृत्त्या नायकान्तरपरिग्रहः, पूर्वव्यवस्थानिवृत्त्याऽऽरव्या-
न्तरपरिग्रहश्चेत्यर्थः । यथाजममुदाहरणम् । अत्र “अस्त्वान्तरपरिग्रहम्”
इत्यत्र “नायकान्तरव्यवस्थान्तरपरिग्रहम्” इत्येवं पाठो युक्तो येन “यथा वालिनि-
वृत्त्या सुग्रीवः” इत्यत्र लक्षणं युक्तमेतत् । मूलधारस्व तु नायकान्तरपरिग्रहे एव
तान्यर्थम् । अस्त्वान्तरपरिग्रहं प्रहृत्तानुहृतः प्रतिभाति ।

मन्त्रापातः=परस्परमधिष्ठेयः ।

रामायणप्रतिबद्धवस्तुषु=रामायणगतचरित्रेषु ॥ ५८ ॥

अथाऽवपातः—

अवपातस्तु निष्क्रामप्रवेशत्रासविद्रवैः ॥ ५९ ॥

यथा रत्नावल्याम्—

“कण्ठे कृत्वावशेषं कनकमयमधः शृङ्खलादाम कर्पणं
क्रान्त्वा द्वाराणि हेलावलचरणवलत्किङ्किणीचक्रवालः ।
दत्तातङ्को गजानामनुसृतसरणिः संध्रमादश्वपालैः
प्रध्रष्टोऽयं प्लवङ्गः प्रविशति नृपतेर्मन्दिरं मन्दुरातः ॥
नष्टं वर्षवैर्भेतुष्यगणनाभावादकृत्वा त्रपा-
मन्तः कञ्चुकिककञ्चुम्य विशति त्रासादयं वामनः ।
पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं
ध्रुञ्जा नाचतयैव यान्ति शनकैरात्मेश्मणाशङ्किनः ॥”

यथा च प्रियदर्शनायां (प्रियदर्शिकायाम्) प्रथमेऽङ्के विन्ध्यकेत्व-
वस्कन्दे ।

उपसंहरति—

एभिरङ्गैश्चतुर्थेयम्, नार्थवृत्तिरतः परा ।

चतुर्थी भारती सापि वाच्या नाटकलक्षणे ॥ ६० ॥

कौशिकी सात्त्वती चार्थवृत्तिमारभतीमिति ।

पठन्तः पञ्चमीं वृत्तिमौद्भटाः प्रतिजानते ॥ ६१ ॥

सा तु लक्ष्ये कचिदपि न दृश्यते न चोपपद्यते रसेषु हास्यादीनां
भारत्यात्मकत्वात् नीरसस्य च काव्यार्थस्याभावात् तिस्र एवैता अर्थवृ-
त्तयः । भारती तु शब्दवृत्तिरासुखाद्भवात्तत्रैव वाच्या ।

वृत्तिनियममाह—

शृङ्गारे कौशिकी, वीरे सात्त्वत्याऽऽरभती पुनः—।

रसे रौद्रे च वीभत्से, वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥ ६२ ॥

अवपात इति—वस्यचिद् निष्क्रामप्रवेशाभ्यां जन्येन त्रासेन=भयेन यो विद्रवः=
पलायनं सोऽवपातः । किं वा प्रत्येकं निष्क्रमादीनामवगातत्वं विधेयम् ॥ ५९ ॥

नाटकलक्षणे (तृतीयप्रकाशारम्भे) वाच्यास्तीति तत्रैव द्रष्टव्या भारतीत्यर्थः ।

सा=उद्भटोक्ता पञ्चमी वृत्तिः, सा चोद्भटवृत्तप्रत्ये एव द्रष्टव्या । तिस्रः=क-
शिकी सात्त्वत्याऽरभती चेति तिस्रः ॥ ६१ ॥

देशभेदभिन्नवेपादिस्तु नायकादिव्यापारः प्रवृत्तिरित्याह—

देशभाषाक्रियावेपलक्षणाः स्युः प्रवृत्तयः ।

लोकादेवावगम्यैता यथौचित्यं प्रयोजयेत् ॥ ६३ ॥

तत्र पाठ्यं प्रति विशेषः—

पाठ्यं तु संस्कृतं नृणामनीचानां कृतात्मनाम् ।

लिङ्गिनीनां महादेव्या मन्त्रिजावेश्ययोः क्वचित् ॥ ६४ ॥

क्वचिदिति देवीप्रभृतीनां संबन्धः ।

स्त्रीणां तु प्राकृतं प्रायः सौरसेन्यधमेषु च ।

प्रकृतेरागमं प्राकृतम्=प्रकृतिः संस्कृतं तद्भवं तत्समं देर्जात्यनेकप्रकारम् । सौरसेनी मागधी च स्वशास्त्रनियते ।

पिशाचात्यन्तनीचादौ पैशाचं मागधं तथा ॥ ६५ ॥

यदेशं नीचपात्रं यत्तदेशं तस्य भाषितम् ।

कार्यतथोत्तमादीनां कार्यो भाषाव्यतिक्रमः ॥ ६६ ॥

स्पष्टार्थमेतत् ।

आमन्त्र्यामन्त्रकौचित्येनामन्त्रणमाह—

भगवन्तो वरैर्वाच्या विद्वेदेवर्षिलिङ्गिनः ।

विप्रामात्याग्रजाश्चार्या नदीसूत्रभृता मिधः ॥ ६७ ॥

आर्याविति संबन्धः ।

रथी मृतेन चायुष्मान्पूज्यैः शिष्यात्मजानुजाः ।

वत्सेति तातः पूज्योऽपि मुगृहीताभिधस्तु तैः ॥ ६८ ॥

अपिशाब्दात्पूज्येन शिष्यात्मजानुजास्तातेति वाच्याः, सोऽपि तैस्ताते-
ति मुगृहीतनामा चेति ।

भाषानियममाह—पाठ्यमिति, पाठ्य भाषा ।

मन्त्रिजा=मन्त्रिपुत्री ॥ ६४ ॥

भगवन्त इति—विद्वदादयो वरैः=श्रेष्ठपानैर्भगवच्छब्देन संबोध्याः, विप्रादय-
श्चार्यशब्देन संबोध्याः, सूत्रधारेण नदी नद्या च सूत्रधार आर्यशब्देन संबोध्य
इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

मोऽपि=पूज्योऽपि । तैः=शिष्यादिभिः ॥ ६८ ॥

१ “ शूरसेनी ” “ सौरसेनी ” इत्यपि पाठौ ।

भावोऽनुगेन सूत्री च मार्पेत्येतेन सोऽपि च ।

सूत्रधारः पारिपार्श्वकेन भाव इति वक्तव्यः । स च सूत्रिणा मार्प इति ।

देवः स्वामीति नृपतिर्भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः ॥ ६९ ॥

आमन्त्रणीयाः पतिवज्ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः ।

विद्वद्देवादिस्त्रियो भर्तृदेव देवरादिभिर्वाच्याः ।

तत्र स्त्रियं प्रति विशेषः ।

समा हलेति, प्रेष्या च हञ्जे, वेश्याऽज्जुका तथा ॥ ७० ॥

कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या वा जरती जनैः ।

विद्रूपकेण भवती राज्ञी चेटीति शब्द्यते ॥ ७१ ॥

पूज्या जरती अम्बेति । स्पष्टमन्यत् ।

चेष्टागुणोदाहृतिसत्त्वभावा-

नशेषतो नेतृदशाविभिन्नान् ।

को वक्तुमीशो भरतो न यो वा

यो वा न देवः शशिखण्डमौलिः ॥ ७२ ॥

॥ इति धनञ्जयकृतदशरूपकस्य द्वितीयः प्रकाशः समाप्तः ॥

दिङ्मात्रं दर्शितमित्यर्थः । चेष्टा लीलाद्याः, गुणा विनयाद्याः, उदा-
हृतयः संस्कृतप्राकृताद्या उक्तयः, सत्त्वं निर्विकारात्मकं मनः, भावः
सत्त्वस्य प्रथमो विकारस्तेन हावादयो ह्युपलक्षिताः ॥

॥ इति श्रीविष्णुसूनोधनिकस्य कृतां दशरूपकलोकां नेतृप्रकाशो नाम
द्वितीयः प्रकाशः समाप्तः ।

अनुगेन=पारिपार्श्वकेन, सूत्री=सूत्रधारः, भाव इतिपदेन संबोध्यः ।

म.=पारिपार्श्वकः । सूत्रिणा=सूत्रधारेण ॥ ६९ ॥

समा हलेतिशब्देन, प्रेष्या हञ्जे इतिशब्देन, वेश्याऽज्जुकेतिशब्देन, कुट्टिनी
पूज्या जरती चाऽम्बेतिसाब्देन, विद्रूपकेण राज्ञी चेटी च भवतीशब्देन
संबोध्या ॥ ७०-७१ ॥

॥ इति सावलोक्तदशरूपकद्वितीयप्रकाशस्य प्रमाख्या

व्याख्या समाप्ता ॥

अथ

तृतीयः प्रकाशः

बहुवक्तव्यतया रसविचारातिलङ्घनेन वस्तुनेतृरसानां विभज्य नाट-
कादिपूपयोगः प्रतिपाद्यते—

प्रकृतित्वाद्यन्येषां भूयो रसपरिग्रहात् ।

संपूर्णलक्षणत्वाच्च पूर्वं नाटकमुच्यते ॥ १ ॥

उद्दिष्टधर्मकं हि नाटकमनुद्दिष्टधर्माणां प्रकरणादीनां प्रकृतिः शेषं
प्रतीतम् ।

तत्र—

पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते ।

प्रविश्य तद्दपरः काव्यमास्थापयेन्नटः ॥ २ ॥

पूर्वं रज्यतेऽस्मिन्निति पूर्वरङ्गो नाट्यशाला तत्प्रथमप्रयोगव्युत्था-
पनादौ पूर्वरङ्गता तं विधाय विनिर्गते प्रथमं सूत्रधारे तद्देव वैष्णवस्था-
नकादिना प्रविश्यान्वो नटः काव्यार्थं स्थापयेत् स च काव्यार्थस्थापनान्
सूचनात्स्थापकः ।

तृतीयप्रकाशमारभते—बह्विति । रसविचारे बहु वक्तव्यमस्तीति रसविचारमति-
लङ्घ्य सूचीकटाह्न्यायेनेत्यर्थः ।

अन्येषाम्=प्रकरणादीनाम् । संपूर्णलक्षणत्वात्=उक्तसंपूर्णलक्षणत्वात् ।

उद्दिष्टाः साकल्येनोक्ता धर्मा यस्य तद् उद्दिष्टधर्मकम् । अनुद्दिष्टधर्माणां=सा-
कल्येनानुक्तधर्माणां । प्रकृतिः=मूलमिति यावत् ॥ १ ॥

पूर्वरङ्गम्=मङ्गलाचरणादिकम्

तस्येति—तस्य=नाट्यशालात्स्यो यः प्रथमः प्रयोगव्युत्थापन(आरम्भ)—
लक्षणो व्यापारः स पूर्वरङ्गः, उक्तं च भरतेन पञ्चमाध्याये—

“ पादभागाः कलाश्चैव परिवर्तास्तथैव च ।

यस्माद्रङ्गप्रयोगोऽयं पूर्वमेव प्रयुज्यते ।

तस्मादयं पूर्वरङ्गो विशेषो द्विजसत्तमाः ॥ ” इति

तद्देव=सूत्रधारदेव । वैष्णवस्थानकादिनाः=वैष्णववेशादिना ।

काव्यार्थम्=अभिनेयकाव्यकथाम् । स्थापयेत्=सूचयेत् ॥ २ ॥

दिव्यमर्त्ये स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ।

सूचयेद्वस्तु वीजं वा मुखं पात्रमथापि वा ॥ ३ ॥

स स्थापको दिव्यं वस्तु दिव्यो भूत्वा मर्त्यं च मर्त्यरूपो भूत्वा मिश्रं च दिव्यमर्त्ययोरन्यतरो भूत्वा सूचयेत्—वस्तु वीजं मुखं पात्रं वा ।
वस्तु यथोदात्तराधवे—

“रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगान्मालामिवाज्ञां गुरो-
स्तद्भवत्या भरतेन राज्यमखिलं मात्रा सहैवोज्जितम् ।

तौ सुश्रीवचिभीषणावनुगतौ नीतौ परां संपदं

प्रोद्धृत्ता दशकन्धरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विपः ॥”

वीजं यथा रत्नावल्याम्—

“द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिर्घेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥”

मुखं यथा—

“आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः

प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः ।

उत्खाय गाढतमसं घनकालमुध्रं

रामो दशास्यमिव संभूतवन्धुजीव ॥”

पात्रं यथा शाकुन्तले—

“तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राजेव दुप्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥”

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।

ऋतुं कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ॥ ४ ॥

रङ्गस्य प्रशस्तिं काव्यार्थानुगतार्थैः श्लोकैः कृत्वा

“भौत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्तमाना हिया

तैस्तैर्यन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः ।

दृष्ट्वामे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे

संरोहत्पुलका हरेण हसता क्रिष्टा शिवा पातु वः ॥”

मुखमिति—तदुक्तं साहित्यदर्पणे—“मुखं श्लेषादिना प्रस्तुतवृत्तान्तप्रतिपादको वाग्विशेषः” इति, तथा “आसादित” इत्यत्र श्लेषेण श्रीरामऋतुं रावणवधः सूच्यते । चन्द्रहास इति रावणवधस्यापि नाम ॥ ३ ॥

रङ्गो नाट्यशाला । रङ्गम्—रङ्गस्थलामाजिकसमुदायम् ॥ ४ ॥

इत्यादिभिरेव भारतीं श्रुत्तिमाश्रयेत् ।

सा तु—

भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नटाश्रयः ।

भेदैः प्ररोचनायुक्तैर्वीधीप्रहसनामुरैः ॥ ५ ॥

पुरुषविशेषप्रयोज्य संस्कृतनटुलो वाक्प्रधानो नटाश्रयो व्यापारो
भारती, प्ररोचनावार्थीप्रहसनाऽऽमुग्नानि चास्यामङ्गानि ।

यथोद्देश लक्षणमाह—

उन्मुखीकरणं तत्र प्रशंसातः प्ररोचना ।

प्रस्तुतार्थप्रशसनेन श्रोतृणां प्रवृत्त्युन्मुखीकरणं प्ररोचना यथा रत्ना-
वन्याम्—

“श्रीहर्षो निपुण कवि परिपदप्येषा गुणप्राहिणी
लोकै ह्यारि च वत्सराजचरितं नाम्ने च दृष्ट्वा व्यम् ।
वस्त्वैरुमर्षीह वाञ्छितफलप्राप्ते पद किं पुन-
मद्भाग्योपचयादय समुदित सरो गुणानां गण ॥”

वीधी प्रहसनं चापि स्वप्रसङ्गेऽभिधास्यते ॥ ६ ॥

वीध्यङ्गान्यामुखाङ्गत्वादुच्यन्तेऽत्रैव, तत्पुनः ।

सूत्रधारो नटी ब्रूते मार्षं वाय विदूषकम् ॥ ७ ॥

स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखम् ।

प्रस्तावना वा तत्र स्युः कथोद्धातः प्रवृत्तकम् ॥ ८ ॥

प्रयोगातिशयश्चाथ वीध्यङ्गानि त्रयोदश ।

स्वप्रसङ्गे-तृतीयप्रशान्त्यभागे ॥ ६ ॥

यान्येव वीध्यङ्गानि तान्यवामुखाङ्गानीत्यत्र प्रथममामुखस्य वक्तव्यत्वात् तत्पू-
तयेऽत्रैव वीध्यङ्गान्युच्यते—उद्घात्यकेत्यादिना, उद्घात्यकारानि वीध्यङ्गान्ये-
वामुखाङ्गानि ग्राह्याणि । तत् आमुखम् । तत्पुन इत्यस्याग्रिमपद्यनान्वयः ।

आमुखलक्षणमाह—सूत्रधार इति ॥ ७ ॥

आमुखस्य नामान्तरमाह—प्रस्तावनेति । तत्र=आमुख । कथोद्धातः प्रवृत्तक-
प्रयोगातिशयश्चेत्यामुखस्य त्रया भेदाः । यानि वीध्यङ्गानि तान्येवामुखस्याङ्ग-
नीत्यर्थः ।

तत्र कथोद्धात —

स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिणः ॥ ९ ॥

गृहीत्वा प्रविशेत्पात्रं कथोद्धातो द्वियैव सः ।

वाक्यं यथा रत्नावल्याम्— यौगन्धरायण —द्वीपाद-यस्मादपि—”
इति ।

वाक्यार्थं यथा वेणीसहारे— ‘सूत्रधार —

निर्वाणवैरिदहना प्रशमादरीणा

नन्दन्तु पाण्डुतनया सह केजवेन ।

रत्नप्रसाभितभुव क्षतनिग्रहाश्च

सस्था भवन्तु कुरुराजसुता समृत्या ॥ ”

ततोऽर्थेनाह—“भीम —

लाक्षागृहानलविपात्रसभाप्रवेशै

प्राणेषु वित्तनिचयेषु च न प्रहृत्य ।

आकृष्टपाण्डवधूपरिवानकेशा

सस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्रा ॥”

अथ प्रवृत्तकम्—

कालसाम्यसमाक्षिप्तप्रवेशः स्यात्प्रवृत्तकम् ॥ १० ॥

प्रवृत्तकालसमानगुणवर्णनया सूचितपात्रप्रवेश प्रवृत्तकं यथा—

“ आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहास

प्राप्त शरत्समय एष विशुद्धकान्त ।

उल्लाय गाढतमस धनकालमुप

रामो दशास्यमिव समृतनन्धुजीव ॥

(तत्र प्रविशति यथानिर्दिष्टो राम) ’ ।

वाक्यं यथेति—सूत्रधारस्य वाक्यं गृहीत्वा पात्रप्रवेशो यथा रत्नावल्यामिति-यर्थं ।
वाक्यार्थं यथेति—सूत्रधारस्य वाक्यार्थं गृहीत्वा पात्रप्रवेशो यथा वेणीसहारे
इत्यर्थं ॥ ८ ९ ॥

कालेति—कालसाम्येन समाक्षिप्तं य पात्रस्य प्रवेशः स कालसाम्यमर्थात्त
प्रकाश मध्यमपदलोपी समास । अर्थसमभावश्चादाहरणं स्पष्ट एव ॥ १० ॥

१ “ वाक्यं वाक्यार्थमयवा प्रवृत्तं यत्र सूत्रिण ” इति पाठान्तरम् ।

अथ प्रयोगातिशयः—

एषोऽयमित्युपसृतेपात्सूत्रधारप्रयोगतः ।

पात्रप्रवेशो यत्रैव प्रयोगातिशयो मतः ॥ ११ ॥

यथा “एष राजेव दुप्यन्त ” इति ।

अथ धीध्यङ्गानि—

ब्रह्मात्यकावलगिते प्रपञ्चत्रिगते छलम् ।

वाक्केल्यधिवले गण्डमवस्यन्दिदनालिके ॥ १२ ॥

असत्प्रलापव्याहारमृदवानि त्रयोदश ।

तत्र—

गूढार्थपदपर्यायमाला प्रश्नोत्तरस्य वा ॥ १३ ॥

यत्रान्योन्यं समालापो द्वेषोद्धात्यं तदुच्यते ।

गूढार्थं पदं तत्पर्यायश्चेत्येवं माला प्रश्नोत्तरं चेत्येवं वा माला द्वयो-
रुक्तिप्रत्युक्तौ तद्विविधमुद्धात्यकम् । तत्राद्यं विक्रमोर्वदया यथा—“विदू-
पकः—भो वयस को एसो कामो जेण तुमं पि दूमिज्जसे सो किं
पुरीसो आदु इत्थिअ त्ति । राजा—सत्ते

मनोजातिरनाधीना सुरेण्वेव प्रवर्तते ।

स्नेहस्य ललितो मार्गः काम इत्यभिधीयते ॥

विदूषकः— एवं पि ण जाणे । राजा—वयस्य इच्छाप्रभव स इति ।

विदूषक—किं जो ज इच्छदि सो त कामेदित्ति । राजा—अथ किम् ।

विदूषकः—तां जाणिदं जह अहं सूअआरसालाप भोअणं इच्छामि ।”

गूढेति—गूढार्थपदस्य तदर्थव्याख्यानार्थं तत्पर्याय पदानां वा माला=अनेनत्व
तद् उद्धात्यक यथा प्रथमोदाहरणेऽनेनधा कामपदार्थव्याख्यानम् । प्रश्नोत्तर
योश्च वा माला तदप्युद्धात्यक यथा द्वितीयोदाहरणे । “ उक्तिप्रत्युक्तौ ”
इत्यत्र ‘ यत्र ’ इति शेष ॥ १३ ॥

१ “ भो वयस्य क एष कामो येन त्वमपि दूयसे त किं पुरयोऽथवा
स्तीति । ” २ “ एवमपि न जानामि । ” । ३ “ किं यो यदिच्छति स तत्कामय-
तीति । ” ४ “ तज्ज्ञात यथाहं सूअकारसालाप्य भोजनमिच्छामि । ” इति
च्छाया ।

द्वितीयं यथा पाण्डवानन्दे—

“ का श्लाघ्या गुणिना क्षमा परिभव को यः स्वदुस्वै कृतः
किं दुःखं परसंश्रयो जगति कः श्लाघ्यो य आश्रीयते ।
को मृत्युर्व्यसनं शुचं जहति के यैर्निर्जिताः शत्रव'
कैर्बिज्ञातमिदं विराटनगरे छन्नस्थितै पाण्डवै ॥”

अयावलगितम्—

यत्रैकत्र समावेशात्कार्यमन्यत्प्रसाध्यते ॥ १४ ॥

प्रस्तुतेऽन्यत्र वान्यत्स्यात्तच्चावलगितं द्विधा ।

तत्राद्यं ययोत्तरचरिते समुत्पन्नवनविहारगर्भदोहदायाः सीताया दोह-
दकार्येऽनु (१) प्रविश्य जनापवादादरण्ये त्यागः । द्वितीयं यथा छलि-
तरामे—“रामः—लक्ष्मण तातवियुत्तामयोध्या विमानस्थो नाहं प्रवेष्टुं
शक्नोमि तदवतीर्य गच्छामि ।

कोऽपि सिंहासनस्याध स्थितः पादुकयो पुर ।

जटावानक्षमाली च चामरी च विराजते ॥ ”

इति भरतदर्शनकार्यसिद्धिः ।

अथ प्रपञ्च —

असद्भूतं मिथःस्तोत्रं प्रपञ्चो हास्यकृन्मतः ॥ १५ ॥

असद्भूतेनार्थेन पारदार्यादिनैपुण्यादिना वान्योन्यस्तुस्ति स प्रपञ्चः
यथा कर्पूरमञ्जर्याम्—भैरवानन्द—

रेण्डा चण्डा दिक्खिदा धम्मदारा मज्जं मस पिज्जए खज्जए अ ।

भिन्खा भोज्जं चम्मखण्डं च सेज्जा कोलो धम्मो कस्स णो होइ रम्मो ॥

यनेति—एकया क्रियया यत्र कार्यद्वयं साध्यते तद् अवलगितं यथा भीसीताया
वनप्रेषणक्रियया सीतात्यागो दोहदसपत्तिश्चेति द्वयमेव सिद्धम् । यत्र चान्यस्मिन्
प्रस्तुतेऽन्यत् क्रियत तदप्यवलगितं यथा विमानेनायोध्याप्रवेशे प्रस्तुते विमाना
दवतीर्याऽयोध्याप्रवेश कृत इति ।

“ दोहदकार्येऽनुप्रविश्य ” इत्यस्य ‘ दोहदकार्याभिमुखीभूत्वा ’ इत्यर्थः,
चस्तुतस्त्यत्र ‘ दोहदकार्येण प्रविश्य ’ इत्येव पाठो युक्तः—दोहदकार्यार्थं प्रविश्ये
त्यर्थः ॥ १४ ॥

१ “रेण्डा चण्डा दीक्षिता धर्मदारा मद्य मासं पीयते खाद्यते च ।

भिन्हा भोज्य चम्मखण्डं च शय्या कौलो धर्मं कस्य न भवति रम्य ॥”

इति च्छाया ।

अथ त्रिगतम्—

श्रुतिसाम्यादनेकार्थयोजनं त्रिगतं त्विह ।
नटादित्रितयालापः पूर्वरेङ्गे तदिष्यते ॥ १६ ॥

यथा विप्रमोर्वश्याम्—

“ मत्ताना धुसुमरसेन पद्पदानां
शब्दोऽयं परभृतनाद एष धीरः ।
वैलासे सुरगणसेविते समन्तात्
किन्नर्यः कलमधुराक्षरं प्रगीताः ॥ ”

अथ छलनम्—

मियाभैरप्रियैर्वावयैर्विलोभ्य छलनाच्छलम् ।

यथा वेणीसंहारे—“भीमार्जुनौ—

कर्ता द्यूतच्छलाना जतुमयशरणोद्दिपित. सोऽभिमानी
राजा दुःशासनादेर्युग्मनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।
कृष्णावेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासा.
कासे दुयोधनोऽसा कथयत पुरुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्व ॥ ”

अथ वाकैली—

विनिवृत्त्यास्य वाकैली द्विस्रिः प्रत्युक्तितोऽपि वा ॥ १७ ॥

अस्येति वाक्यस्य प्रक्रान्तस्य साकाङ्क्षस्य विनिवर्तन वाकैली, द्वित्रिर्ना
उक्तिप्रत्युत्तय, तत्राद्या यथोत्तरचरिते—“वसनती—

त्व जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीय
त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।

नटादीति—नटादिप्रत्याणामालापान् त्रिगतमित्युच्यते तत्र पूर्वरेङ्गे भवतीत्यर्थ ।
श्रुतिसाम्यात्—शब्दसाम्यात् ॥ १६ ॥

अस्य=वाक्यस्य विनिवृत्त्या—ऊनोक्त्या वाकैली भवतीत्यर्थ ।

अस्येतीति—अत्रत्यमस्येतिपद पूर्वोक्तवाक्यपरामर्शकमित्यर्थ ।

“ त्व जीवितम् ” इत्यत्र “ तामेव ” इत्यनन्तरम् ‘ निर्वसितमम् ’ इति
शेष इति साकाक्षवाक्यम्, अधिक उत्तरचरिते एव तृतीयाङ्के द्रष्टव्यम् ।

इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धा

तामेव शान्तमथवा किमतः परेण ॥”

उक्तिप्रत्युक्तिनो यथा रत्नावल्याम्—“विदूषक—भोदि मअणिए म पि एदं चच्चरिं सिम्खावोहि । मदनिका—हंदास ण क्वु एसा चच्चरी । दुवदिउण्डअं क्वु एदम् । विदूषकः—भोदि किं एदिणा उण्डेण मोदआ करीअन्ति । मदनिका—णोहि पढीअदि क्वु एदम् ॥” इत्यादि ।

अथाधिनलम्—

अन्योन्यवाक्याधिकयोक्तिः स्पर्धयाऽधिवलं भवेत् ।

यथा वर्णासंहारे—“अर्जुन —

सकलरिपुजयाशा यत्र वद्धा मुतैस्ते

तृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः ।

रणशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य

प्रणमति पितरौ वां मध्यमः पाण्डुपुत्रः ॥”

इत्युपक्रमे “राजा—अरे जाहं भवानिन्न विरत्यनाप्रमत्तम् । किं तु—

द्रक्ष्यन्ति न चिरात्सुप्तं बांधवास्त्वा रणाङ्गणे ।

मद्गदाभिन्नवक्षोऽस्थिवेणिकाभङ्गभीषणम् ॥”

इत्यन्तेन भीमदुर्योधनयोरन्योन्यवाक्यस्याधिकयोक्तिरभिवलम् ।

अथ गण्डः—

गण्डः प्रस्तुतसंबन्धिभिन्नार्थं सहस्रोदितम् ॥ १८ ॥

यथोत्तरचरिते—“राम —

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-

रसावस्थाः स्पर्शो वपुषि बहलश्चन्दनरस ।

उक्तिप्रत्युक्तीनां प्रभोत्तत्तात्मन्त्वे उद्घात्यकमन्यथा वाकेलीति विशेषोऽनु सधेय ॥ १७ ॥

गण्ड इति—प्रस्तुतसंबन्धो यो विक्रदोऽर्थस्तत्पृच्छक सहस्रोदित यद् वाक्य तद्

१ “ भवति मदनिके मामप्येता चर्चरी शिक्षय ” । २ “ हतास न खन्वेदा चर्चरी द्विपदिसङ्क खन्वेतत् । ” । ३ “ भवति किमेतेन खण्डेन मोदका त्रियन्ते । ” । ४ “ नहि पठ्यते खन्वेतत् । ” इति च्छाया ।

अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः .

किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥

(प्रविश्य) प्रतीहारी—देवं उअत्थिदो । रामः—अयि कः । प्रतीहारी—देवंस आसण्णपरिचारओ दुम्मुहो ।” इति ।

अथावस्यन्दितम्—

रसोक्तस्यान्यथा व्याख्या यत्रावस्यन्दितं हि तत् ।

यथा छलितरामे—“सीता—जाद कळं क्वु तुक्कोहिं अजुद्धाए गन्तव्वं तर्हि सो राआ विणएण णमिदव्वो । लव.—अम्व किमावाभ्यां राजोपर्जाविभ्यां भवितव्वम् । सीता—जाद सो क्वु तुह्माणं पिदा । लवः—किमावयो रघुपतिः पिता । सीता—(साशङ्कम्) जाद ण क्वु परं तुह्माणं सअलाए जेव्व पुहवीए ।” इति ।

अथ नालिका—

सोपहासा निगूढार्था नालिकैव प्रहेलिका ॥ १९ ॥

यथा मुद्राराक्षसे—“चरः—हंहो बहण मा कुप्प किं पि तुह उअज्जाओ जाणादि किं पि अहारिसा जणा जाणन्ति । शिष्यः—किमस्मदुपाध्यायस्य सर्वज्ञत्वमपहर्तुमिच्छसि । चरः—यदि दे उवज्जाओ सव्वं जाणादि ता जाणादु दाव कस्स चन्दो अणभिप्पेदो त्ति ।

ण्ड इत्युच्यते यथात्र प्रस्तुता या श्रीजानकीप्रीतित्तद्विरुद्धार्थम् “ देव उअत्थिदः ” इति वाक्यम् ॥ १८ ॥

रसोक्तस्य वाक्यस्थैत्यर्थः । यथात्र “ सोक्खु तुह्माणं पिदा ” इतिवाक्यस्य “ सअलाए जेव्वपुहवीए ” इत्येवमन्ययानयनम् ।

सोपहासेति—एवमारस्य भिन्नक्रमत्वात् ‘ प्रहेलिकैव ’ इत्यन्वयः । “ संवरणकार्युत्तर प्रहेलिका ” इति दर्पणे, अर्थसमवायश्चोदाहरणे स्पष्ट एव ॥ १९ ॥

१ “ देव उपस्थितः । ” २ “ देवस्यासन्नपरिचारको दुर्मुखः । ” ३ “ जात क्त्य खलु युवाभ्यामयोध्यायां गन्तव्यं तर्हि स राजा विनयेन नमितव्य । ” ४ “ जात स खलु युवयोः पिता । ” ५ “ जात न खलु पर युवयोः सकलाया एव पृथिव्याः । ” ६ “ हहो बाहण मा कुप्य किमपि तवोपाध्यायो जानाति किमप्यस्मादशा जना जानन्ति । ” ७ “ यदि त उपाध्यायः सर्वं जानाति तन्नानादु तावत्स्य चन्द्रोऽनभिप्रेत इति । ” इति छाया ।

शिष्यः—किमनेन ज्ञातेन भवति । ” इत्युपक्रमे “चाणक्य—चन्द्र-
गुप्तादपरक्तान्पुरुषाञ्जानामि । ” इत्युक्तं भवति ।

अथाऽसत्प्रलाप —

असंबद्धकथामायोऽसत्प्रलापो यैयोत्तरः ।

ननु चासंबद्धार्थत्वेऽसंगतिर्नाम वाक्यदोष उक्तः ? तत्र—उत्स्वप्रा-
यितमदोन्मादशैशवादीनामसंबद्धप्रलापितैव विभावो यथा—

“अर्चिष्मन्ति विदार्य वक्रकुहराण्यासृक्तो वासुके-
रङ्गुल्या विपकर्तुरान्गणयत. संस्पृश्य दन्ताङ्कुरान् ।

एकं त्रीणि नवाष्ट सप्त पडिति प्रध्वस्तसंख्याक्रमा
वाच क्रौञ्चरिपो. शिशुत्वविकलाः श्रेयासि पुष्पन्तु व ॥”

यथा च—

“हंस प्रयच्छ मे कान्ता गतिस्तस्यास्त्वया हृता ।
विभावितैरुद्देशेन देयं यदभियुज्यते ॥”

यथा वा—

“भुक्ता हि मया गिरयः स्नातोऽहं वह्निना पिनामि वियत् ।
हरिहरहिरण्यगर्भा मत्पुत्रास्तेन नृत्यामि ॥”

अथ व्याहार.—

अन्यार्थमेव व्याहारो हास्यलोभकरं वचः ॥ २० ॥

यथा मालविकाग्निमित्रे लास्यप्रयोगावसाने—“ (मालविका निर्ग-
न्तुमिच्छति) विद्वपक—मा दाव उवपससुद्धा गमिस्ससि । ” इत्युपक्रमे
“गणदास — (विद्वपक प्रति) आर्य उच्यता यस्त्वया क्रमभेदो लक्षित ।
विद्वपक.—पेढमं पचचूसे बल्लणस्स पूआ भोदि सा तए लह्धिदा

विभाव इति—विभाव्यतेऽनेनेति विभाव , मदोन्मादादिकमसत्प्रलापेनैव वि-
भाव्यते=विज्ञायते इति मदोन्मादादीनामसत्प्रलापिता विभाव इत्यर्थ “विभाव ,
इत्यत्र ‘ अनुभाव ’ इति तु युक्त पाठः ।

अन्यार्थमिति—अन्यार्थम्= यदुच्यते तदतिरिक्तप्रयोजनक हास्यलोभकर वचो

१ “ ययोत्तरम् ” इत्यपि पाठः । २ “ मा तावत् उपदेशशुद्धा गमिष्यसि ”
३ “ प्रथम प्रत्यूपे ब्राह्मणस्य पूजा भवति सा तथा लक्षिता । ” इति च्छाया ।

(मालविना स्मयते) । ” इत्यादिना नायकस्य विश्रब्धनायिनादर्शन-
प्रयुक्तेन हास्यलोभकारिणा वचनेन व्याहारः ।

अथ मृदवम्—

दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदवं हि तत् ।

यथा शाकुन्तले—

“भेदच्छेददृशोदरं लघु भ्रस्युत्थानयोग्यं वपुः

सत्त्वानामुपलक्ष्यते विहृतिमञ्चितं भयत्रोधयोः ।

उत्कर्षः स च धन्विनां यदिपवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले

मिथ्यैव व्यसुनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः ॥”

इति मृगयाशेषस्य गुणीकारः ।

यथा च—

“ सततमनिर्वृतमानसमायाससहस्रसंकुलकृष्टम् ।

गतनिद्रमविश्वासं जीवति राजा जिगीपुरयम् ॥”

इति राज्यगुणस्य दोषाभावः ।

उभयं वा—

“ सन्तः सच्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवयन्त्रणाः

सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवन्ति दुःखं सदा ।

अव्युत्पन्नमतिः कृतेन न सता नैवासता व्याकुलो

युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयो धन्यो जनः प्राकृतः ॥”

इति प्रस्तावनाङ्गानि ।

एषामन्यतमेनार्थं पात्रं वाक्षिष्य सूत्रभृत् ॥ २१ ॥

प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रपञ्चयेत् ।

तत्र—

अभिगम्यगुणैर्युक्तो धीरोदात्तः प्रतापवान् ॥ २२ ॥

व्याहार इत्युच्यते । व्याहार = शब्दप्रयोग ॥ २० ॥

एषामिति—कथोद्घातप्रवृत्तप्रयोगातिशयाना मध्येऽन्यतमेनेत्यर्थं, एवमेव
प्रयोगेषु दर्शनात् ननुद्घात्यकादिनाङ्केनेत्यर्थः । वस्तु=कथा प्रपञ्चयेत्=आर-
भत ॥ २१ ॥

अभिगम्यगुणैः=अभिरम्यगुणैस्तत्रगुणैरिति यावत् ॥ २२ ॥

कीर्तिकामो महोत्साहस्त्रय्यास्त्राता महीपतिः ।

प्रख्यातवंशो राजर्षिर्दिव्यो वा यत्र नायकः ॥ २३ ॥

तत्प्रख्यातं विधातव्यं वृत्तमत्राधिकारिकम् ।

यत्रोत्तिवृत्ते सत्यरागसंवादकारिर्नीतिशास्त्रप्रसिद्धाभिगामिकादिगुण-
युक्तो रामायणमहाभारतादिप्रसिद्धो धीरोदात्तो राजर्षिर्दिव्यो वा नाय-
कस्तत्प्रख्यातमेवात्र नाटक आधिकारिकं वस्तु विधेयमिति ।

यत्तत्रानुचितं किञ्चिन्नायकस्य रसस्य वा ॥ २४ ॥

विरुद्धं तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ।

यथा छद्मना वालिवधो मायुराजेनोदात्तराघवे परित्यक्तः । वीरच-
रिते तु रावणसौहृदेन वाली रामवधार्यमागतो रामेण हत इत्य-
न्यथा कृतः ।

आद्यन्तमेवं निश्चित्य पञ्चधा तद्विभज्य च ॥ २५ ॥

खण्डशः संधिसंज्ञांश्च विभागानपि खण्डयेत् ।

अनौचित्यरसविरोधपरिहारपरिशुद्धाकृतसूचनीयदर्शनीयवस्तुविभाग-
फलानुसारेणोपकृष्टनीजविन्दुपताकाप्रकरीकार्यलक्षणार्थप्रकृतिकं पञ्चाय-
स्थानुगुण्येन पञ्चधा विभजेत् । पुनरपि चैकैकस्य भागस्य द्वादश
त्रयोदश चतुर्दशेत्येवमङ्गसंज्ञान् संधीनां विभागान्कुर्यात् ।

चतुःपट्टिस्तु तानि स्युरङ्गानीत्यपरं तथा ॥ २६ ॥

पताकावृत्तमप्यूनमेकाद्यैरनुसंधिभिः ।

अङ्गान्यत्र यथालाभंमसंधिं प्रकरीं न्यसेत् ॥ २७ ॥

अथ्या = वेदत्रयस्य । यत्र = श्रीरामायणादौ ॥ २३ ॥

तत्प्रख्यातम् = श्रीरामायणादिप्रसिद्धम् । वृत्तम् = कथा । अत्र = नाटके ॥ २४ ॥

खण्डश इति = संधिसंज्ञान् भागान् पञ्चधा विभक्तानपि खण्डयेत् = अङ्गसंज्ञा-
कविभागैर्विभजेदित्यर्थः । अङ्गानां सख्या चाभिमतयाक्येन स्मारयति = चतुरिति ।

“अङ्गसंज्ञान्” इत्यत्र “अङ्गसंज्ञानाम्” इति पाठस्त्वयुक्त एव प्रतिभाति ॥ २६ ॥

पताकानामकाऽप्रधानेतिवृत्तस्य सन्धिष्वन्वयसमयमाह—अपरं तथेति, अपर
पताकावृत्तमित्यन्वयः । “अनुसंधिभिः” इत्यस्य ‘अप्रधानमुक्तादिसंधिभिः’ इत्यर्थः ।

अपरमपि प्रासङ्गिकमिति वृत्तमेराद्यैरनुसंधिभिर्न्यूनमिति प्रधानेति-
वृत्तादेकद्वित्रिचतुर्भिरनुसंधिभिर्न्यून पताकेति वृत्तं न्यसनीयम् । अङ्गानि
च प्रधानाविरोधेन यथालाभं न्यसनीयानि । प्रकरीतिवृत्त त्वपरिपूर्ण-
संधि विधेयम् ।

तत्रैव विभक्ते—

आदौ विष्कम्भकं कुर्यादङ्कं वा कार्ययुक्तितः ।

इयमत्र कार्ययुक्ति —

अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तुविस्तरम् ॥ २८ ॥

यदा संदर्शयेच्छेषं कुर्याद्विष्कम्भकं तदा ।

यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते ॥ २९ ॥

आदावेव तदाङ्कः स्यादामुखाक्षेपसश्रयः ।

स च—

प्रत्यक्षनेवृचरितो त्रिन्दुव्याप्तिपुरस्कृतः ॥ ३० ॥

अङ्को नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ।

रङ्गप्रवेशे साक्षात्त्रिदशमाननायकव्यापारो त्रिन्दुपक्षेपार्थपरिमितो-

प्रधानेतिवृत्तापेक्षया पताकाद्यऽप्रधानेतिवृत्तस्य न्यूनत्वेनाल्पदेशव्याप्यत्वेन तदपे-
क्षया न्यूनसख्याऽसंधिसंबन्धस्तत्रोक्त । सर्धाना प्रधानेतिवृत्तानुपेक्षेणैव पताकया
संबन्धद्योतनार्थम् “अनुसंधिभिरित्युक्तम् । विधेयमितिशेषः । अत्र=पताकायाम् ।
प्रकरीतिवृत्तस्य विशेषमाह—असन्धिमिति । प्रकरीतिवृत्तस्याऽत्यल्पत्वात् तत्र
सन्धिसमवाययोग्यतैव न सभवतीति भावः ॥ २७ ॥

आदौ=नाटकाद्यारम्भे ।

अपेक्षितमिति—अपेक्षितं नीरसं च वस्तुविस्तरं परित्यज्य यदा शेषम्=मध्या
वस्य वस्तु सदृशयित्-प्रदर्शयितुमिच्छेत् तत्रिस्तदा तत्प्रदर्शनार्थं विष्कम्भकं कुर्यात्
यदा तु मूलात्=आरम्भादेव सरसं वस्तु प्रवर्तते तदा विष्कम्भको न कर्तव्य कि-
न्वामुखेनैवोक्तप्रयोगातिशयादिरूपेण पात्राक्षेपं कर्तव्य इत्यर्थः । आमुखेन पात्रा-
क्षेपं सश्रयो यस्य स आमुखाक्षेपसश्रय इत्यङ्कविशेषणम् ॥ २८-२९ ॥

स=अङ्कः । रङ्गप्रवेशे इति—नायकस्य रङ्गप्रवेशे जाते रङ्गप्रवेशमारभ्य नायक-
व्यापारयुक्त इत्यर्थः । द्वितीयार्थप्रकृतिभूतत्रिन्दोरुपक्षेपलक्षणार्थेन=निश्चेषेण परि-

ऽनेकप्रयोजनसंविधानरसाधिकरण उत्सङ्ग इवाङ्क ।

तत्र च—

अनुभावविभावाभ्यां स्थायिना व्यभिचारिभिः ॥ ३१ ॥

गृहीतमुक्तैः कर्तव्यमङ्गिनः परिपोषणम् ।

अङ्गिन इत्याङ्गिरसस्थायिन समहात्स्थायिनेति रसान्तरस्थायिनो ग्रह-
णम् । गृहीतमुक्तैः परस्परव्यतिकीर्णैरित्यर्थ ।

न चातिरसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत् ॥ ३२ ॥

रसं वा न तिरोदध्याद्वस्त्वलङ्कारलक्षणैः ।

कथासध्यङ्गोपमादिलक्षणैर्भूषणादिभि ।

एको रसोऽङ्गी कर्तव्यो वीरः शृङ्गार एव वा ॥ ३३ ॥

अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कुर्यान्निर्वहणेऽद्भुतम् ।

ननु च रसान्तरस्थायिनेत्यनेनैव रसान्तराणामङ्गत्वमुक्तम्, तत्र—यत्र
रसान्तरस्थायी स्वानुभावविभावव्यभिचारियुक्तो भूयसोपनिबन्धते तत्र
रसान्तराणामङ्गत्वम्, केवलस्थाय्युपनिबन्धे तु स्थायिनो व्यभिचारितैव ।

दूराध्वानं वधं युद्धं राज्यदेशादिविपुवम् ॥ ३४ ॥

संरोधं भोजनं स्नानं सुरतं चानुलेपनम् ।

अध्वरग्रहणादीनि प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत् ॥ ३५ ॥

मित =युक्त इतियावत् । नानाप्रकारार्थसंविधानस्य=अनेकप्रकारप्रयोजनसंपादनस्य
रमस्य चाश्रयो भवत्यङ्क इत्यर्थ ॥ ३०-३१ ॥

अङ्गिन =अङ्गिन इतिपदेनैवेत्यर्थ । परस्परव्यतिकीर्णैः=परस्पर मिश्रिते
सापेक्षैर्वा ।

न चेति—रसस्थातिनिबन्धनेन वस्तु=इतिवृत्त विच्छिन्न न कुर्यादित्यर्थ ॥ ३२ ॥

ननु चेति—अत्र 'पुनरत्र रसान्तराणामङ्गत्वकथनेन पुनश्चित्तदोष' इति शेष ।
परिहरति—तत्रेति । केवलस्योपनिबन्धस्य स्थायिनो व्यभिचारित्वमेव भवतीति
पूर्वत्र केवलस्य स्थायिनोऽङ्गत्वमुक्तमिति व्यभिचारीभूतस्थायिनोऽङ्गत्वमुक्तेन प्राप्तम्,
अत्र च स्वानुभावादिपरिपुष्टस्य रसतां प्राप्तस्य स्थायिनोऽङ्गत्वमुक्तमिति न पीन
रक्तत्वमिति भाव ।

संरोध =अन्त्यनूपतिप्रयुक्तनगरादिसरोध ॥ ३५ ॥

अङ्कनैत्रोपनिवर्त्तित प्रवेशकादिभिरेव सूचयेदित्यर्थः ।

नाधिकारिवधं कापि त्याज्यमावश्यकं न च ।

अधिकृतनायकवधं प्रवेशकादिनापि न सूचयेत्, आवश्यकं तु देव-
पितृकार्याद्यवश्यमेव कचिल्लुयात् ।

एकाहाचरितैकार्थमित्यमासन्ननायकम् ॥ ३६ ॥

पात्रैस्त्रिचतुरैरङ्कं तेषामन्तेऽस्य निर्गमः ।

एकदिवसप्रवृत्तैकप्रयोजनसंनद्धमासन्ननायकम्ऽत्रहुपात्रप्रवेशम्ऽङ्कं कु-
र्वात्, तेषां पात्राणामवश्यम्ऽङ्कस्यान्ते निर्गमः कार्यः ।

पताकास्थानकान्यत्र विन्दुरन्ते च बीजवत् ॥ ३७ ॥

एवमङ्काः प्रकर्तव्याः प्रवेशादिपुरस्कृताः ।

पञ्चाङ्कमेतदवरं दशाङ्कं नाटकं परम् ॥ ३८ ॥

इत्युक्तं नाटकलक्षणम् ।

अथ प्रकरणे वृत्तमुत्पाद्यं लोकसंश्रयम् ।

अमात्यविप्रवणिनामेकं कुर्याच्च नायकम् ॥ ३९ ॥

धीरं प्रशान्तं सापायं धर्मकामार्थतत्परम् ।

शेषं नाटकवंत्संधिप्रवेशकरसादिकम् ॥ ४० ॥

कविबुद्धिविरचितमितिवृत्तं लोकसंश्रयम्=अनुदात्तम् अमात्याद्यन्य-
तमं धीरप्रशान्तनायकं विपदन्तरितार्थसिद्धिं कुर्यात् प्रकरणे, मन्त्री
अमात्य एव । सार्थवाहो वणिग्शेष एवेति, स्पष्टमन्यत् ।

नायिका तु द्विधा नेतुः कुलस्त्री गणिका तथा ।

कचिदेकैव कुलजा वेश्या कापि द्वयं कचित् ॥ ४१ ॥

कुलजाभ्यन्तरा, वाद्या वेश्या, नातिक्रमोऽनयोः ।

कुर्यात्=प्रदर्शयेत् ॥ ३६ ॥

अन्ते च बीजवदिति—अन्ते बीजपरमर्शयुक्तं कुर्यादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

“ उत्पाद्यम् ” इत्यस्य “ कविबुद्धिविरचितम् ” इत्यर्थः “ मापायम् ”
इत्यस्य “ विपदन्तरितार्थसिद्धिम् ” इत्यर्थः । अमात्यो मन्त्र्येव मार्थराह एव
वणिग्शेष इत्यन्वयः ॥ ३९-४० ॥

प्रकरणे उपनिबध्यनायिकामाह—नायिकेति । अनयोः=कुलजावेश्या, अनि-

आभिः प्रकरणं त्रेधा, संकीर्णं धूर्तसंकुलम् ॥ ४० ॥

वेशो भृति सोऽस्या जीवनमिति वेश्या तद्विशेषो गणिका
यदुक्तम्—

“ आभिरभ्यर्थिता वेश्या रूपशीलगुणान्विता ।

लभते गणिकाशब्दं स्थानं च जनससदि ॥ ”

एवं च कुलजा वेश्या उभयमिति त्रेधा प्रकरणे नायिका यथा वेश्यैव
तरङ्गदत्ते कुलमैव पुष्पदूपितके ते द्वेऽपि मृच्छकटिकायामिति । कित-
कृतकारादिधूर्तसंकुल तु मृच्छकटिकादिवत्सर्कार्णप्रकरणमिति ।

अथ नाटिका—

लक्ष्यते नाटिकाप्यत्र संकीर्णान्यनिवृत्तये ।

अत्र केचित्—

“ अनयोश्च बन्धयोगादेको भेदः प्रयोक्तृभिर्ज्ञेयः ।

प्रख्यातस्त्वितरो वा नाटीसंज्ञाश्रिते काव्ये ॥ ”

इत्यमुं भरतीयं श्लोकम् ‘एको भेदः प्रख्यातो नाटिकारज्य इतरस्त्वप्र-
ख्यातः प्रकरणिकासज्ञो नाटीसंज्ञया द्वे काव्ये आश्रिते’ इति व्याच-
क्षाणा प्रकरणिकामपि मन्यन्ते तदसत्—उद्देशलक्षणयोरनभिमानान्-
समानलक्षणत्वे वा भेदाभावात् वस्तुरसनायकानां प्रकरणाऽभेदात् प्रकर-
णिकायाः, अतोऽनुदिष्टाया नाटिकाया यन्मुनिना लक्षणं कृतं तत्रायम-
भिप्रायः—शुद्धलक्षणसंकरादेव तल्लक्षणे सिद्धे लक्षणकरणं संकीर्णानां
नाटिकैव कर्तव्येति नियमार्थं विज्ञायते ।

क्रमोनास्ति नाम प्रकरणे नायिका कुलजा वा वेश्या बोभय वा भवति नायैति
नियम इत्यर्थः ॥ ४१-४२ ॥

सर्कार्णमिति—नाटिकादीनामुपरुपकाणां नाटकप्रकरणादिलक्षणे, संकीर्णत्वेन
सर्कार्णानामु नाटिकादिषु मध्ये नाटिकैव विधेया न त्रोटकादिकमित्यर्थः ।

अनयो = नाटिकाप्रकरणयोः । बन्धयोगात् = दतिनृतादिसाम्यात् । “इ” = ना
टिकाप्रकरणिकेति द्वे । उद्देशः = प्राथमिकनामकर्तृत्वम् ।

शुद्धेति—शुद्धस्य नाटिकादेर्यल्लक्षणं तत्संकरादेव—नाटकप्रकरणलक्षणयोः संक-
रादेव तल्लक्षणे = नाटिकालक्षणे सिद्धे नाम किञ्चिन्नाटकलक्षणेन किञ्चिप्रकरणल-
क्षणेन संकीर्णां वक्ष्यमाणरीत्या नाटिका विधेयेति सिद्धेपि नाटिकालक्षणकरणं सर्का-
र्णानामुपरुपकाणां मध्ये नाटिकैव कर्तव्या न त्रोटकादिकमिति नियमार्थमित्यर्थः ।

तमेव संनरं दर्शयति—

तत्र वस्तु प्रकरणान्नाटकान्नायको नृपः ॥ ४३ ॥

प्रख्यातो धीरललितः शृङ्गारोऽङ्गी सलक्षणः ।

उत्पाद्येतिवृत्तत्वं प्रकरणधर्मः प्रख्यातनृपनायक्यदित्वं तु नाटकधर्म इति, एवं च नाटकप्रकरणनाटिकातिरेकेण वस्त्वादेः प्रकरणिकायाम-
भावादङ्गपात्रभेदाद् यदि भेदस्तत्र (तदा)

स्त्रीमायचतुरङ्गादिभेदकं यदि चेप्यते ॥ ४४ ॥

एकद्विपङ्कपात्रादिभेदेनानन्तरूपता ।

तत्र नाटिकेतिस्त्रीसमाख्ययौचित्यप्राप्तं स्त्रीप्रधानत्वम्, कैशिकीवृत्त्या-
श्रयत्वाच्च तदङ्गसंख्ययाऽल्पावमर्शत्वेन चतुरङ्कत्वमप्यौचित्यप्राप्तमेव ।
विशेषस्तु—

देवी तत्र भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥ ४५ ॥

गम्भीरा मानिनी, कृच्छ्रात्तदशास्त्रेवृत्संगमः ।

प्राप्या तु—

नायिका तादृशी मुग्धा दिव्या चातिमनोहरा ॥ ४६ ॥

तादृशीति नृपवंशजत्वादिधर्मातिदेशः ।

अन्तःपुरादिसंबन्धादासन्ना श्रुतिदर्शनैः ।

अनुरागो नवावस्थो नेतुस्तस्यां यथोत्तरम् ॥ ४७ ॥

नेता तत्र भवतेत देवीनासेन शङ्कितः ।

तस्यां मुग्धनायिकायामन्तःपुरसंबन्धसंगोतकसंबन्धादिना प्रत्या-
तत्र-नाटिकायाम् ॥ ४३ ॥

एवं चेति-नाटकप्रकरणनाटिकातिरेकेण वस्त्वादेः प्रकरणिकायामभावेऽपि
यद्यङ्गपात्रादिभेदानाटिकात् प्रकरणिकाया भेद उच्यते तदा एकद्विपङ्कपात्रा-
दिभेदेन रूपकाणामनन्ता भेदाः स्युः, न चेददिष्टमिति न प्रकरणिका पृथग
याच्येत्यर्थे ॥ ४४ ॥

विशेष- नाटिकायां विशेषः । तत्र- नाटिकायाम् ॥ ४५ ॥

तदशास्त्र-देवीयशादेव नायकस्य नूतननायिकया सह समागमो नाटिकायां
भरतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तस्या तर्षेति नूतननायिकायामित्यर्थः ॥ ४७ ॥

१ "श्रान्यान्या" इत्यदि पाठः ।

सत्रायां नायकस्य देवीप्रतिगन्धान्तरित उत्तरोत्तरो नरावस्थानुरागो निबन्धनीयः ।

कैशिक्यङ्गैश्चतुर्भिश्च युक्ताङ्गैरिव नाटिका ॥ ४८ ॥

प्रत्यङ्गोपनिर्वाहऽभिहितलक्षणकैशिक्यङ्गचतुष्टयवती नाटिकेति ।
अथ भाणः—

भाणस्तु धूर्तचरितं स्वानुभूतं परेण वा ।

यत्रोपवर्णयेदेको निपुणः पण्डितो विटः ॥ ४९ ॥

संबोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्यादाकाशभाषितैः ।

सूचयेद्दीरशृङ्गारौ शौर्यसौभाग्यसंस्तवैः ॥ ५० ॥

भूयसा भारती वृत्तिरेकाङ्कं घस्तु कल्पितम् ।

मुखनिर्वहणे साङ्गे लास्याङ्गानि दशापि च ॥ ५१ ॥

धूर्ताश्चौरदूतकारादयस्तेषां चरितं यत्रैक एव विटः स्वकृतं परकृतं चोपवर्णयति स भारतीवृत्तिप्रधानत्वाद्भाणः । एकस्य चोक्तिप्रत्युक्तय आकाशभाषितैराशङ्कितोत्तरत्वेन भवन्ति । अस्पष्टत्वाच्च वीरशृङ्गारौ सौभाग्यशौर्योपवर्णनया सूचनीयौ ।

लास्याङ्गानि—

गेयं पदं स्थितं पाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका ।

कैशिक्येति—नाटिका यथा चतुर्भिरेकैर्युक्ता भवति तथोक्तैः कैशिक्यङ्गैरपि चतुर्भिरेकैर्युक्ता भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

आशङ्कितोत्तरत्वेन नाम ' किमुत्तम् अहमत्रास्मीनि ' इत्येवम्, तदेतद्भाणे द्रष्टव्यम् । सौभाग्यवर्णनेन शृङ्गारः शौर्यवर्णनेन च वीरः सूचनीयः—अस्पष्टत्वात्—शृङ्गारवीरप्रधानचरित्रस्याऽदर्शनाद्भाणे ॥ ५०—५१ ॥

लास्याङ्गाना लक्षणानि यथा—

गेयपदम्—“ तन्त्रीभाण्डं पुरस्त्वोपविष्टस्याग्ने पुरः ।

शुष्कगानं गेयपदम्, स्थितपाठ्यं तदुच्यते ॥

स्थितपाठ्यम्—मदनोत्तापिता यत्र पठति प्राकृतं स्थिता, ॥

आसीनम्—निखिलातोद्यरहितं शोकचिन्तान्विताऽबला ।

मुप्रसारितगात्रं यदासीदाऽऽसीनमेव तत्, ॥

पुष्पगण्डिका—आतोद्यभिभ्रितं गेयं छन्दासि विविधानि च ।

स्त्रीपुंसयोर्द्विपर्यासचेष्टितं पुष्पगण्डिका, ॥

प्रच्छेदकास्त्रिगूढं च सैन्यवाख्यं द्विगूढकम् ॥ ५२ ॥

उत्तमोत्तमकं चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च ।

लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गनिर्देशकल्पनम् ॥ ५३ ॥

त्रेपं स्पष्टमिति ।

अथ प्रहसनम्—

तद्द्वःप्रहसनं त्रेधा शुद्धवैकृतसंकरैः ।

तद्द्वदिति भाणवद्वस्तुसंघिसंघ्यङ्गलास्यादीनामविदेशः ।

तत्र शुद्धं तावन्—

पाखण्डिविप्रप्रभृतिचेष्टचेष्टीविद्याकुलम् ॥ ५४ ॥

चेष्टितं वेपभाषाभिः शुद्धं हास्यवचोन्वितम् ।

पाखण्डिनः शास्यनिर्ग्रन्थप्रभृतयः विप्राश्चात्यन्तमृजवः जातिमात्रो-
पर्जाविनो वा प्रहसनाङ्गिहास्यविभावा, तेषां च यथावस्वव्यापागोपनि-
बन्धनं चेष्टचेष्टीव्यरहारयुक्तं शुद्धं प्रहसनम् ।

विरुतं तु—

कामुकादिवचोवैपैः पण्डकञ्चुकितापैसैः ॥ ५५ ॥

प्रच्छेदनः—अन्वाराद्धं पीनं मत्वा प्रेमविच्छेदमन्युना ।

वीणापुरस्मरं गानं स्त्रियाः प्रच्छेदको मतः, ॥

त्रिगूढम्—स्त्रीवेशधारिणां पुंसां नाट्यं शृङ्गणं त्रिगूढकम्, ॥

सैन्यम्—बन्धनं भ्रष्टसंकेतः सुव्यक्तकरणान्वितः ॥

प्राहृतं वचनं यत्किं यत्र तत् सैन्यं विदुः ॥

द्विगूढम्—चतुरस्यपदं गीतं मुग्धप्रतिमुग्धान्वितम् ॥

उत्तमोत्तमम्—द्विगूढम्, रसभाषाद्वयमुत्तमोत्तमकं पुनः, ॥

उत्तमप्रायुक्तम्—श्लोपप्रसादमपिशोययुक्तं रसोत्तरम् ।

हाररेणान्वितं चिप्रलोषबन्धमनोहरम् ॥

उक्तिप्रत्युत्तिर्गुणैः सौपाल्यममलीकृतम् ।

पिपासान्वितग्रीवार्थमुत्तमप्रायुक्तमुच्यते, ॥ ” इति ।

अन्यद् सः साहित्यदर्पणे द्रष्टव्यम् ॥ ५३ ॥

मरुत्ताङ्गिति—मरुत्तेऽङ्गिभूतास्वरस्य पाण्डव्यादयो विभक्ता इत्यर्थः ॥५३॥

विकृतम्, संकराद्दीध्या संकीर्णं धूर्तसंकुलम् ।

कामुकादयो भुजङ्गचारभटाद्याः तद्वेपभापादिशोगिनो यत्र षण्डकञ्चु-
कितापसवृद्धादयस्तद्विकृतम्—स्वस्वरूपप्रच्युतविभावत्वात्, वीध्यङ्गैस्तु
संकीर्णत्वात् संकीर्णम् ।

रसस्तु भूयसा कार्यः पद्विधो हास्य एव तु ॥ ५६ ॥

इति स्पष्टम् ।

अथ डिमः—

डिमे वस्तु प्रसिद्धं स्वावृत्तयः कैशिकीं विना ।

नेतारो देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगाः ॥ ५७ ॥

भूतप्रेतपिशाचाद्याः शोडशात्यन्तमुद्धताः ।

रसैरऽहास्यगृङ्गारैः पद्भिर्दीप्तैः समन्वितः ॥ ५८ ॥

मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्धान्तादिचेष्टितैः ।

चन्द्रसूर्योपरागैश्च न्याय्ये रौद्रसेऽङ्गिनि ॥ ५९ ॥

चतुरङ्गश्चतुःसंधिर्निर्विमर्शां डिमः स्मृतः ।

डिम संघात इति नायकसंघातव्यापारात्मकत्वाद्धिमः, तत्रेतिहासप्र-
सिद्धमिति वृत्तम्, वृत्तयश्च कैशिकीवर्जास्तिस्रः, रसाश्च वीरगौद्रवीभत्सा-
द्भुतकरुणभयानकाः षट्, स्थायी तु रौद्रो न्यायप्रधानः, विमर्शरहिता-
मुरप्रतिमुखगर्भनिर्वहणाख्याश्चत्वारः संघयः साङ्गा, मायेन्द्रजालाद्यनु-
भावसमाश्रयाः (यः) । शेषं प्रस्तावनादि नाटकवन् । एतच्च—

“ इदं त्रिपुरदाहे तु लक्षणं ब्रह्मणोदितम् ।

ततस्त्रिपुरदाहश्च डिमसंज्ञः प्रयोजितः ॥”

इति भरतमुनिना स्वयमेव त्रिपुरदाहेतिवृत्तस्य तुल्यत्वं दर्शितम् ।

अथ व्यायोगः—

ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः ख्यातोद्धतनराश्रयः ॥ ६० ॥

हीनो गर्भविमर्शाभ्यां दीप्ताः स्युर्दिमवद्रसाः ।

वीरादीनां षण्णां रसानां स्वरूपेणैव दीप्तत्वं विज्ञेयम् ॥ ५८ ॥

“ डिम संघाते ” इतिप्रवृत्तिभूतधातुनिर्देशः ।

तुल्यत्वम्=डिमेतिवृत्ततुल्यत्वम् ॥ ६० ॥

रसस्तु करुणः स्थायी नेतारः प्राकृता नराः ।
भाणवत्संधिवृत्त्यङ्गैर्युक्तः स्त्रीपरिदेवितैः ॥ ७१ ॥
वाचा युद्धं विधातव्यं तथा जयपराजयौ ।

उत्सृष्टिकाङ्क इति नाटकान्तर्गताङ्कव्यवच्छेदार्थम् । श्रेयं प्रतीतमिति ।
अथेहामृग —

मिश्रमीहामृगे वृत्तं चतुरङ्गं त्रिसंधिमत् ॥ ७२ ॥
नरदिव्यावनियमान्नायकप्रतिनायकौ ।
रयातौ धीरोद्धतावन्त्यो विपर्यासादयुक्तकृत् ॥ ७३ ॥
दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः ।
शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित्किञ्चित्प्रदर्शयेत् ॥ ७४ ॥
संरम्भं परमानीय युद्धं व्याजान्निवारयेत् ।
वधप्राप्तस्य कुर्वीत वधं नैव महात्मनः ॥ ७५ ॥

मृगजलभ्या नायिका नायकोऽस्मिन्नाहते इतीहामृगः । स्यात्तारयातं
चस्तु, अन्त्य = प्रतिनायको विपर्यासाद्विपर्ययज्ञानादायुक्तकारी विषेय ।
स्पष्टमन्यन् ।

इत्थं विचिन्त्य दशरूपकलक्ष्ममार्ग-
मालोवय वस्तु परिभाव्य कविप्रवन्धान् ।
कुर्यादयत्नवदलङ्कृतिभिः प्रबन्धं
वाक्यैरुदारमधुरैः स्फुटमन्दवृत्तैः ॥ ७६ ॥

॥ इति धनञ्जयवृत्तदशरूपकस्य तृतीयः प्रकाशः समाप्तः ॥
स्पष्टम् ॥

॥ इति श्रीविष्णुमूनोर्बनिस्य कृणौ दशरूपपावलोके रूप-
लक्षणप्रकाशो नाम तृतीयः प्रकाशः समाप्तः ॥

अत्रेतिवृत्तं प्रख्यातमेयोपनिबद्धं तस्य प्रपञ्च = विस्तरस्तु कविना स्वसुद्धया
कर्तव्यः । जयपराजयपरि तथा = वाच्येन विधातव्यो । स्पष्टमन्यत् ।

मिश्रमित्यस्य व्याताख्यातमित्यर्थः ॥ ७०—७२ ॥

अत्यन्तप्रतिनायकस्य । अथ च स्तोत्रकाधयत्नेन शृङ्गाराभासत्वं विशेषम् ॥ ७४ ॥

अरत्नरत्न = अनायासेन = अद्विष्टमित्यर्थः, द्विष्टरचनायामाधातुत्वमात् ।
रुष्टे = रुष्टे, मन्दे = मन्दे, यत्ने = यत्ने । स्पष्टमन्यत् ॥ ७६ ॥

॥ इति धनञ्जयवृत्तदशरूपकस्य तृतीयः प्रकाशः समाप्तः ॥

अथ
चतुर्थः प्रकाशः

अधेदानीं रसभेदः प्रदर्शयते—

विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।

आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणस्वभावैर्विभावानुभावव्यभिचारिसात्त्विकैः काव्योपात्तरमि-
नयोपदर्शितैर्वा श्रोतृप्रेक्षकाणामन्तर्विपरिवर्तमानो रत्याद्विर्वक्ष्यमाणल-
क्षण. स्थायी स्वादगोचरताम्=निर्भरानन्दसंविदात्मतामानीयमानो रसः,
तेन रसिकाः सामाजिकाः, काव्यं तु तथाविधानन्दसंविदुन्मीलनहेतु-
भावेन रसवद् आयुर्धृतमित्यादिव्यपदेशवत् ।

तव विभावः—

ज्ञायमानतया तत्र विभावो भावपोषकृत् ।

आलम्बनोद्दीपनत्वप्रभेदेन स च द्विधा ॥ २ ॥

‘एवमयम्’ ‘एवमियम्’ इत्यतिशयोक्तिरूपकाव्यव्यापाराहितविशिष्टरू-
पतया ज्ञायमानो विभाव्यमान. सन्नालम्बनत्वेनोद्दीपनत्वेन वा यो नायका-
दिरऽभिमतदेशकालादिर्वा स विभाव. यदुक्तम्—“विभाव इति विज्ञातार्थ

चतुर्थप्रकाशमारभते—विभावैरित्यादिना ।

स्वाद्यत्वम्=पुष्टावस्थाम् ।

निर्भरेति—निर्भर आनन्दो यत्र सविदि-ज्ञाने तदात्मता विपुलानन्दमयज्ञा-
नस्वरूपतामितियावत् । तेनेति—तादृशसंविदात्मकरमस्य चेतने एव संभवात्
सामाजिका एव रसिका इत्यर्थः । यथाऽऽयुर्धृदिहेतुत्वेन घृते आयुर्मुपचर्यते
‘ आयुर्धृतम् ’ इति तथा काव्यस्य तथाविधानन्दसविद-आनन्दान्मज्जानस्य
रूपरसस्योन्मीलनहेतुभावेन=उन्मीलनहेतुत्वेन=उद्बोधहेतुत्वेन काव्ये रसवत्त्वमुप-
चर्यते ‘ रसवत् काव्यम् ’ इत्याह—काव्यमिति ॥ १ ॥

एवमिति—‘ अयं काम एव ’ ‘ इय रतिरेव ’ एतादृशो योऽतिशयोक्त्यादि-
रूपं काव्यव्यापारस्तेनाहित सनादित यद् विशिष्टरूपं कामादिरूप तादृशविशि-
ष्टरूपतया ज्ञायमान । विभाव्यमान इत्यस्य ज्ञायमान इति ध्याय्या । आलम्ब-
नत्वेन ज्ञायमानो नायकादिरालम्बनविभार, उद्दीपनत्वेन ज्ञायमानोऽभिमतदेश
कालचन्द्रादिरुद्दीपनविभाव । विभावपदस्य ज्ञायमानार्थकत्वे प्रमाणमाह—यदु-

अस्त्रीनिमित्तसंप्रामो जामदग्न्यजपे यथा ॥ ६१ ॥

एकाहांचरितैकाङ्क्षे व्यायोगो बहुभिर्नरैः ।

व्यायुज्यन्तेऽस्मिन्यहवः पुरपा इति व्यायोगः, तत्र हिमयद्रसाः पद्
हास्यशृङ्गाररहिताः । वृत्त्यात्मरुत्राद्य रसानामनचनेऽपि कैशिकीरहिते-
तरयुत्तित्वं रसपदेवं लभ्यते । अस्त्रीनिमित्तश्चात्र संप्रामो यथा परशुग-
मेण पितृवधकोपात्सहस्राजुनयवः कृतः । श्रेयं स्पष्टम् ।

अथ समवकारः—

कार्यं समवकारेपि आमुखं नाटकादिवत् ॥ ६२ ॥

ख्यातं देवामुरं वस्तु निर्विमर्शास्तु संघयः ।

वृत्तयो मन्दकैशिक्यो नेतारो देवदानवाः ॥ ६३ ॥

द्वादशोदात्तविख्याताः फलं तेषां पृथक्पृथक् ।

बहुवीररसाः सर्वे यद्दम्भोधिमन्थने ॥ ६४ ॥

अङ्गस्त्रिभिस्त्रिकपटस्त्रिमृङ्गारस्त्रिविद्रवः ।

द्विसंधिरङ्गः प्रथमः कार्यो द्वादशनालिकः ॥ ६५ ॥

चतुर्दिनालिकावन्त्यौ नालिका घटिकाद्वयम् ।

वस्तुस्वभावदेवारिकृताः स्युः कपटास्त्रयः ॥ ६६ ॥

नगरोपरोधयुद्धे वाताग्न्यादिकाविद्रवाः ।

धर्मार्थकार्मैः शृङ्गारो नात्र बिन्दुमवेशकौ ॥ ६७ ॥

वीथ्यङ्गानि यथात्थं कुर्यात्सहसने यथा ।

रसवदेवेति—यथा हास्यशृङ्गाररहिताः पडेव वीरययो रसा अत्र कार्य एव कै-
शिकीवृत्तिराहित्यस्याऽवचनेपि कैशिकीभिर्ब्रवृत्तयः कार्य इति लभ्यते किं च
कैशिक्याः शृङ्गारप्रधानत्वाच्चृङ्गाररसनियुत्या कैशिक्या अपि निवृत्तिर्लभ्यते
इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

मन्दकैशिक्य.—मन्दा अस्या कैशिकी यानु ता मन्दकैशिक्यः ॥ ६३ ॥

वस्तुस्वभावकृतो देवकृतोऽरिभूतश्चेति त्रयः कपटाः । नगरोपरोधकृतो युद्ध-
कृतो वाताग्न्यादिकृतश्चेति चत्वारो विद्रवाः—उपद्रवः, १, प्रवेरकल्पश्च, प्रमथप्रम-
शान्ते द्रष्टव्यम् । मुख्यनिमित्ते प्रथमाङ्के, गर्भो द्वितीयाङ्के, निर्वहण तृतीयाङ्के ।

१ " नाडिकः " इत्यपि पाठः । २ " नाडिका " इत्यपि पाठः ।

समवकीर्यन्तेऽस्मिन्नर्थ्या इति समवकारः । तत्र नाटकादिवदामुरप्रमिति
समस्तरूपकाणामामुरप्रमाणम् । विमर्शवर्जिताश्चत्वारः संबन्धः, देवामुरा-
दयो द्वादश नायकाः तेषां च फलानि पृथक्पृथग्भवन्ति यथा समुद्रम-
न्थने वासुदेवादीनां लक्ष्म्यादिलाभाः, वीरश्वाङ्गी अङ्गभूताः सर्वे रसाः,
त्रयोऽङ्का तेषां प्रथमो द्वादशनालिकानिर्वृत्तेतिवृत्तप्रमाणः यथासंख्यं
चतुर्दिनालिकावन्त्यौ, नालिका च घटिकाद्वयम् । प्रत्यङ्गं च यथासंख्यं
कपटाः तथा नगरोपरोधयुद्धवाताग्न्यादिविद्रवाणां मध्य एकैको विद्रवः
कार्यः । धर्मार्थकामशृङ्गाराणामेकैरुः शृङ्गारः प्रत्यङ्गमेव विधातव्यः ।
वीथ्यङ्गानि च यथाज्ञानं कार्याणि । विन्दुप्रवेशकौ नाटकोक्तावपि न
विधातव्यौ । इत्यर्थं समवकारः ।

अथ वीथी—

वीथी तु कैशिकीवृत्तौ संध्यङ्गाङ्गैस्तु भाणवत् ॥ ६८ ॥

रसः सूच्यस्तु शृङ्गारः स्पृशेदपि रसान्तरम् ।

युक्ता प्रस्तावनाख्यातैरङ्गैरुद्धात्यकादिभिः ॥ ६९ ॥

एवं वीथी विधातव्या द्वयेकपात्रप्रयोजिता ।

वीथीवद्विधी मार्गः अङ्गानां पङ्क्तिर्वा, भाणवत्कार्या । विशेषस्तु रसः
शृङ्गारोऽपरिपूर्णत्वाद्भूयसा सूच्यः, रसान्तराण्यपि स्तोत्रं स्पर्शनीयानि ।
कैशिकी वृत्तौ रसौचित्यादेवेति । शेषं स्पष्टम् ।

अथाङ्कः—

उत्सृष्टिकाङ्के प्रख्यातं वृत्तं बुद्ध्या प्रपञ्चयेत् ॥ ७० ॥

सर्वेषां नायकानामर्थाः=प्रयोजनानि समवकीर्यन्ते=एकत्रीभवन्त्यत्रेति सम-
वकार इत्यर्थः ।

समस्तरूपकाणाम्=समस्तरूपकेषु आमुत्सृष्टप्रमाणम्=प्रस्तावनासंबन्धो दर्शितः ।
तेषामङ्गानां मध्ये प्रथमोऽङ्को द्वादशनालिकाभिर्निर्वर्त्यः=संपादनीय इति-
वृत्तस्य प्रमाणं यस्य यस्मिन् वा तादृशः कर्तव्य इत्यर्थः । अन्त्यौ=द्वितीयतृतीयौ ।
धर्ममत्या सदृशं शृङ्गारो धर्मशृङ्गारः, लोभवशेन प्रनृत्याऽर्थशृङ्गारः, परकीया-
दिना कामशृङ्गार इतिवियेकः ॥ ६५-६७ ॥

युक्तेति=प्रस्तावनायाः ख्यातैः=उक्तैःरुद्धात्यकादिमिरङ्गैर्बुद्ध्या वीथी कर्त-
व्येन्यन्यतः ॥ ६९ ॥ भूयसा=विशेषतः ।

उत्सृष्टिकाङ्केति—"नाटक सप्रकरणम्" इत्युद्देशवाक्ये य उक्तोऽङ्कस्तस्मिन् ।

इति" ताश्च यथास्व यथायसर च रसेपूपपादयिव्याम । अमीषा चानपे-
क्षितब्राह्मसत्त्वाना श दोषधानादेवाऽऽस्तादित्तद्भाषाना सामान्यात्मना
स्वस्वसवन्धित्वेन विभाषिताना साक्षाद्भावकचेतसि विपरिवर्तमाना-
नामालम्बनादिभाव इति न वस्तुशून्यता । तदुक्त भर्तृहरिणा—

“शब्दोपहितरूपास्तान्बुद्धेर्विषयता गतान् ।

प्रत्यक्षमिदं कसादीन्साधनत्वेन मन्यते ॥” इति ।

पन्सहस्रीकृताप्युक्तम्—“अभ्यक्ष सामान्यगुणयोगेन रसा निष्पद्यन्ते’
इति ।

तत्रालम्बनविभावो यथा—

“अस्या सर्गविधौ प्रजापतिरभूचन्द्रो नु कान्तिप्रद’

शृङ्गारैकानिधि स्वयं नु मदनी मासो नु पुष्पाकर’ ।

वेदाभ्यासजड कथं नु विषयव्यावृत्तपौतूहले

निर्मातु प्रभवेन्मनोहरमिदं रूप पुराणो मुनि”

उद्दीपनविभावो यथा—

“अयमुदयति चन्द्रश्चन्द्रिकाधौतमिश्र

परिणतधिमलिम्नि व्योम्नि कर्पूरगौर ।

ऋजुरजतशलाकास्पर्धिभिर्व्यस्य पादै-

जैगदमलमृणालीपञ्जरस्य विभाति ॥”

• अनुभावो विकारस्तु भावसमूचनात्मकः ।

तमिति । तान् विभावान् । यथास्वम्-यथात्रमेण निर्देशत्रमेणेतियावत् । अमी
षाम्=विभावानाम् । च द्रादिविभावाना कृष्णपक्षादावपि काव्यलक्षणशब्दोपाधि
वशात् सद्भावो भवतीत्याह-अनपेक्षतेति । सामान्यामनाम्=साधारणीभूतानाम् ।
स्वपद रसिकपर रसपर वा । विभावितानाम्=विज्ञातानाम् । आलम्बनादिमत्व-
आलम्बनादित्वम् । उक्तभाषार्थाना यदि भावकचेतसि वर्तमानत्व न स्यात्तदा
स्यादपि वस्तुशून्यता न चैवमस्तीत्यर्थं, पदार्थस्य बौद्धत्वेऽपि वस्तुशून्यताया अस्ती
काणत । उक्ते प्रमाणमाह-तदुक्तमिति । साधनत्वेन=कर्मकारकत्वादिना बध्यत्वादि
नेतियावत् । एभ्य=विभावेभ्य । सामान्यगुणयोगेन साधारणीकृत्येभ्य इत्यर्थं ।

• साधारणीकरणं च ‘न मगैवैते’ इत्यादिना काव्यप्रकारो द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

अनुभाव इति-रत्यादिभावस्य समूचनात्मक समूचको विकारः-भ्रूविशेष
दिरनुभाव इत्युच्यते ।

स्थायिभावानऽनुभावयन्त सामाजिकान् स भ्रूविक्षेपकटाक्षादयो रस-
पोपकारिणोऽनुभावा, एते चाभिनयकाव्ययोरप्यनुभावयता साक्षाद्भाव-
कानामनुभवकर्मतयानुभूयन्त इत्यनुभवनमिति चानुभावा रसिकेषु व्यपदि-
श्यन्ते । विकारी भावससूचनात्मक इति तु लौकिकरसापेक्षया इह तु
तेषा कारणत्वमेव । यथा ममैव—

‘उज्जृम्भाननमुल्लसत्कुचतट लोलभ्रमद्भूलत

स्वेदाम्भ स्नापिताङ्गयष्टिगिगलद्वीड सरोमाश्वया ।

धन्य कोऽपि युवा स यस्य वदने व्यापारिता सस्पृह

मुग्धे दुग्धमहाब्धिपेनपटलप्रख्या कटाक्षच्छटा ॥’

इत्यादि यथारसमुदाहरिष्याम ।

हेतुकार्यात्मनोः सिद्धिस्तयोः संव्यवहारतः ॥ ३ ॥

तयोर्विभावानुभावयोर्लौकिकरस प्रति हेतुकार्यभूतयो संव्यवहारा-
देव सिद्धत्वात् प्रथमलक्षणमुपयुज्यते तदुक्तम्—“विभावानुभावौ लो-

स्थायीति—सामाजिकान् प्रति रत्यादिस्थायिभावानऽनुभावयन्तो भ्रूविक्षेपा
दयोऽनुभावा विज्ञेया । एते च भ्रूविशेषादयो ये भावका रसिका अनुभवक
तरिस्तेषां साक्षादनुभवकर्मतयाऽनुभूयन्ते इति ध्युत्पत्त्या अनुभवनम्—रत्यादेरनु
पश्चाद्भवन्तीति ध्युत्पत्त्या चाभिनयकाव्ययोरनुभावा इति व्यपदिश्यन्ते । “अभि
नयकाव्ययो ” इत्यस्य “ अनुभावयताम् ” इत्यनेन वान्वय । भ्रूविक्षेपा
दीनां यद् विकारत्वम्=कार्यत्वमुच्यते तल्लौकिकरसापेक्षया लौकिकरसे सत्येव
भ्रूविक्षेपादीनां लोके सभवात्, इह=अलौकिकरसे तु तेषाम्=भ्रूविक्षेपादीना
कारणत्वमेव—अभिनयकाव्ययोरनुभावादिभिर्विना रसोत्पत्तेरसभवात् “ विभा
वानुभावव्यभिचारिसयोगाद् रसनिष्पत्तिः । ” इति सिद्धान्तात् । लोके नापि
नायकयोर्षु शृङ्गारादि स लौकिकरसस्तेन लौकिकरसेन भ्रूविशेषादयो चायन्ते
इति तेषां तत्र कार्यत्वम्, अभिनयनाख्याभ्या य खलु सामाजिकैरस्वाद्यते
सोऽलौकिकरस स त्वनुभावादिक विना न सपद्यते इति तत्र तेषां कारणत्व
मिति विवेकः ।

तयोरिति—लौकिकरसे आलम्बनोद्दीगनविभावयोर्हेतुत्वमनुभावानां च कार्य
त्वमस्तीति तादृशहेतुकार्यभूतयोर्विभावानुभावयो संव्यवहारादेव=लोकव्यवहारा
देव सिद्धत्वात्=ज्ञातत्वात् तयो प्रथमं लक्षणं नोच्यते—अत्रालौकिकविभावानु
भावयोरेव लक्षणस्य दत्तव्यत्वात् किं वाऽलौकिकविभागानुभावसदृशाने

वसंसिद्धौ लोकयात्रानुगामिनौ लोकस्वभावोपगतत्वाच्च न पृथग्लक्षणा-
मुच्यते” इति ।

अथ भावः—

सुरदुःखादिकैर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम् ।

अनुकार्याश्रयत्वेनोपनिष्यमानैः सुरदुःखादिस्यैर्भावैस्तद्भावस्य भाव-
कचेतसो भावनं वासन भाव तदुक्तम्—“अहो हानेन रसेन गन्धेन वा
सर्वमेतद्भावित वासितम्” इति ।

यत्तु “रसान्भावयन्भावः” इति “कचेरन्तर्गतं भावं भावयन्भावः” इति
च तद् अभितयकाव्ययोः प्रवर्तमानस्य भावशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तकथनम् ।
ते च स्यादितो व्यभिचारिणश्चेति वक्ष्यमाणा ।

पृथग्भावा भवन्त्यन्येऽनुभावत्वेऽपि सात्त्विकाः ॥ ४ ॥

सत्त्वादेव समुत्पत्तेस्तच्च तद्भावभावनम् ।

लौकिकविभावानुभावौ विशेषाविति न पृथग् लक्षणवचनापेक्षा । पृथग्लक्षणा
नुपयोगे प्रमाणमाह—तदुक्तमिति । लोकयात्रानुगामिनौ—गेनव्यवहारानुकूलौ ।
स्पष्टमन्यत् ॥ ३ ॥

अनुकार्याश्रयत्वेन—श्रीरामादिगतत्वेन । वासनम् तदापत्ति—तु ख्यादिभवनम्
तद्भावस्येति भावक(रसिक)चेतसो विवर्षणम् । तद्भावस्य—तदेकतानस्य,
भावनम्—तदेकतानता ।

ननु ख्या हि भारुचेतसो भावनाद्भावत्व भावस्योक्तं प्राचीनेषु “ रमान्
भाववन् भाव ” “ कचेरन्तर्गतं भावं भावयन् भाव ” इत्येव रसभावकत्वेन
कविहृदयभावभावकत्वेन च भावस्य भावत्तमुक्तमिति प्राचीनैर्विरोधं प्रात
इत्याशङ्क्याह—यत्प्रिति, मया हि रसिनसमवेतभावपदस्यार्थ उक्तं, प्राचीनाना
तत् भावपदार्थाभिधानं तु ‘ मायात्मक काव्यम् ’ ‘ भावात्मनोऽभिनय ’
इत्येव काव्याभिनययोः प्रवर्तमानस्य (रोधकस्य) भावस्यास्तीति विषयभेदात्
विरोधः । काव्यस्य रसभावकत्वम् अभिनयस्य च कविहृदयभावभावकत्व
मुत्पद्यमेव ।

ते=भावा ।

पृथगिति—वक्ष्यमाणा अश्रुपातादयोऽप्रावनुभावा अपि साहित्यशास्त्रसन्नेतेन
सात्त्विकभावा इत्युच्यन्ते तेषां सत्त्वात् समुत्पद्यमानत्वात् तत्त्व च तद्भाव-
भावनम्—तद्भावस्य—भावकचेतसु सुरदुःखादिभिर्भावन वासनमित्यन्वयः ।

परगतदुःखहर्षादि भावनायामऽत्यन्तानुमूलान्त करणत्वं सत्त्वं यदाह—
 “सत्त्वं नाम मन प्रभवं तच्च समाहितमनस्त्वादुत्पद्यते, एतदेवास्य सत्त्वं
 यतः खिन्नेन प्रहर्षितेन चाश्रुरोमाश्चादयो निर्वर्त्यन्ते, तेन सत्त्वेन
 निर्वृत्ताः सात्त्विकास्त एव भावास्तत उत्पद्यमानत्वादश्रुप्रभृतयोऽपि भावा
 भावसंसूचनात्मकविकाररूपत्वाद्धानुभावा इति द्वैरूप्यमेवाम् । ” (इति)

ते च—

स्तम्भप्रलयरोमाश्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू ॥ ५ ॥

अश्रुवैस्वर्यमित्यष्टौ, स्तम्भोऽस्मिन्निष्क्रियाङ्गता ।

प्रलयो नष्टसंज्ञत्वम्, शोषाः सुव्यक्तलक्षणाः ॥ ६ ॥

यथा—

वेवं १ सेअदवदनी २ रोमाश्चिअ गत्तिए ववइ ३।

बिललुहु तु बलअ एहु वाहोअङ्गीए रणेत्ति ॥

मुहऊ सामलि होई ४ रणे विमुच्छइ विअग्घेण ५ ।

मुद्धा मुहअङ्गी तुअ पेम्मेण सावि ण थिज्जइ ॥ ”

अथ व्यभिचारिणः, तत्र सामान्यलक्षणम्—

विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।

स्थायिन्युन्मग्ननिर्भग्नाः कल्लोला इव वारिधौ ॥ ७ ॥

मन.प्रभवं=मनोविचारविशेष । तत्-सत्त्वम्, तादृशसात्त्विकमनोविकार
 एकाग्रमनसो ज्ञायते । निर्वृत्ता-सजाता । सात्त्विकास्त एव भावा इति सात्त्विक-
 भावा इत्यर्थः । तत् इति-तत =सत्त्वादुत्पद्यमानत्वादश्रुप्रभृतयोऽपि भावा भा
 वसंसूचनात्मकविकाररूपत्वाद्धानुभावा अप्युच्यन्ते इत्येवाम्-सात्त्विकाना द्वैरूप्यम्
 भावत्वमनुभावत्व च सिद्धम् ॥ ४ ॥

ते=सात्त्विकभावा । स्तम्भलक्षणमाह-स्तम्भ इति । प्रलयलक्षणमाह-प्रलय
 इति, नष्टसंज्ञत्वम्-मूर्छा । वैवर्ण्यम्=भावविशेषेण गद्गदकण्ठता । स्पष्टमन्यदि
 न्याह-शोषा इति ॥ ६ ॥

१ “ वेपथे १ स्वेदवदना २ रोमाश्च गात्रे वपति ३ ।

बिलोलस्ततो बलयो लघु बाहुवङ्गा रणति ॥

मुख इयमल भवति ४ क्षण विमूर्च्छति विदग्धेन ५ ।

मुग्धा मुरावली तव प्रेम्णा सापि न धैर्यं करोति ” इति वृत्ताया ।

यथा वारिधौ सत्येव कल्लोला उद्भवन्ति विर्लयन्ते च तद्वदेव रत्यादौ
स्थायिनि सत्येवाविर्भावतिरोभावाभ्यामाभिमुष्येन चरन्तो वर्तमान
निर्वेदादयो व्यभिचारिणो भावा । ते च—

निर्वेदग्लानिशुद्धाश्रमघृतिजडताहर्षदेन्यौऽयचिन्ता-
स्त्रासेर्ष्यामपेगर्वाः स्मृतिमरणमदाः क्षुप्तनिद्रावित्रोधाः ।
ब्रीडापस्मारमोहाः सुमतिरलसतावेगतर्कावहित्या
व्याध्युन्मादौ विपादोत्सुकचपलयुतास्त्रिशदेते त्रयश्च ॥८॥

तत्र निर्वेद —

तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननम् ।

तत्र चिन्ताश्रुनिःश्वासवैवर्ण्योच्छ्वासदीनताः ॥ ९ ॥

तत्त्वज्ञानान्निर्वेदो यथा—

“प्राप्ता श्रिय सफलकामदुघास्तत किं

दत्त पदं शिरसि विद्विषता ततः किम् ।

संप्रीणिता, प्रणयिनो विभवैस्ततः किं

कल्प स्थित तनुमृता तनुभिस्तन, किम् ॥”

आपन्नो यथा—

“राज्ञो विपद्वन्धुवियोगदुःख देशत्र्युतिर्दुर्गममार्गखेदः ।

आस्वाद्यतेऽस्या, कटुनिष्फलाया, फल मयैतच्चिरजीवितायाः ॥”

ईर्ष्यातो यथा—

“न्यष्कारो ह्ययमेव मे यद्वयस्तत्राप्यसौ तापस,

सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसभटाञ्जीवत्यहो रात्रण ।

धिग्भिन्नाश्रजितं परोधितपना किं कुम्भकण्ठेन वा

स्वर्गप्राप्तिकाविलुण्ठनपरै पीनै, किमेभिर्भुजैः ॥”

वीरशृङ्गारयोर्व्यभिचारि निर्वेदो यथा—

“धि वाह्वो न युधि वैरिकठोरकण्ठ-

पीठोच्छलद्बुधिरराजिविराजितासा ।

नापि प्रियापृथुपयोधरपत्रभङ्ग-

सक्रान्तकुङ्कुमरसा सलु निष्फलास्ते ॥”

तत्र-निर्वेदे चिन्तादयो भवन्तीत्यन्वय ।

आत्मानुरूपं रिपुं रमणीं वाऽलभमानस्य निर्वेदादियमुक्तिः । एवं
रसान्तराणामप्यङ्गभाव उदाहार्यः ।

रसानङ्गः स्वतन्त्रो निर्वेदो यथा—

“कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव वाक्षि साधु विदितं कस्माद्यतः श्रूयताम् ।

वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते

न च्छायापि परोपकारकरणी मार्गस्थितस्यापि मे ॥”

विभावानुभावरसाङ्गाऽनङ्गभेदादऽनेकशाखो निर्वेदो निर्दर्शनीयः ।

अथ ग्लानिः—

रत्याद्यायासतृदक्षुद्रिर्ग्लानिर्निष्पाणतेह च ।

वैवर्ष्यकम्पानुत्साहक्षामाङ्गवचनक्रियाः ॥ १० ॥

निधुवनकलाभ्यासादिश्रमतृदक्षुद्रमनादिभिर्निष्पाणतारूपा ग्लानिः
अस्या च वैवर्ष्यकम्पानुत्साहादयोऽनुभावाः ।

यथा माघे—

“लुलितनयनताराः क्षामवक्त्रेन्दुविन्धा

रजनय इव निद्राञ्छान्तनीलोत्पलाक्ष्यः ।

तिमिरमिव दधानाः शंसिनः केशपाशा-

नवनिपतिगृहेभ्यो यान्त्यमूर्ध्वारवध्वः”

शेषं निर्वेदवदृह्यम् ।

अथ शङ्का—

अनर्थप्रतिभा शङ्का परक्रौर्यात्स्वदुर्नयात् ।

कम्पशोपाभिबीक्षादिरत्र वर्णस्वरान्यता ॥ ११ ॥

रसान्तराणामिति षष्ठ्यर्थो निरूपितत्व तथा च निर्वेदे रसान्तरनिरूपिताङ्ग-
भाव एवरीत्या स्वयमुदाहार्य इत्यर्थः ।

“कस्त्वभो” इत्यत्र कस्यचिदपि रसस्याऽप्रकारानाद् निर्वेदस्यैव प्राधान्य
रसाऽनङ्गत्वं च विशेषम् ।

विभावेति—विभावानुभावरसानामङ्गभूतः अनङ्गभूतश्च निर्वेद इत्यनेरप्रवागे
भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

निधुवनम्=मुरलम् । निष्पाणता=भ्रान्तिरितियात् ।

शेषम्=रसाद्यङ्गत्वमनङ्गत्व च ।

तत्र परकौर्याद्यथा रत्नावल्याम्—

“ हिया सर्वस्यासौ हरति विदितारमीति वदनं
द्वयोर्दृष्ट्वालापं कलयति कथामात्मविषयाम् ।
सर्गापु रमेरामु प्रकटयति वैलक्ष्यमधिकं
प्रिया प्रायेणास्ते हृदयनिहितातङ्कविचुरा ॥ ”

रत्नदुर्नयाद्यथा वीरचरिते—

“ दूराद्वीयो धरणीधराभं यस्ताटकेयं नृणवश्रधूनोत् ।
हन्ता मुवाहोरपि ताडकारिः स राजपुत्रो हृदि वाधते माम् ॥ ”

अनया दिशान्यदनुसर्तव्यम् ।

अथ श्रमः—

श्रमः खेदोऽध्वरत्यादेः स्वेदोऽस्मिन्मर्दनादयः ।

अध्वतो यथोत्तररामचरिते—

“ अलसलुलितमुग्धान्यध्वसंजातखेदा-
वृद्धिस्थिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि ।
परिमृदितमृणालीदुर्बलान्यङ्गकानि
त्वमुरसि मम वृत्ता यत्र निद्रामवाप्ता ॥ ”

गतिश्रमो यथा माघे—

“ प्राप्य मन्मथररसादतिभूमिं दुर्बहस्तनभराः सुरतस्य ।
शश्रमुः श्रमजलार्द्रललाटश्लिष्टकेशमसितायतकेश्यः ॥ ”

इत्याद्युत्प्रेक्ष्यम् ।

अथ धृतिः—

संतोपो ज्ञानशक्त्यादेर्धृतिरव्यग्रभोगकृत् ॥ १२ ॥

ज्ञानाद्यथा भर्तृहरिशतके—

“ वयमिह परितुष्टा वत्कलैस्त्वं च लक्ष्म्या
सम इह परितोपो निर्विशोपो विशेषः ।
स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
मनसि च परितुष्टे कोऽर्धवान् को दरिद्रः ॥ ”

अन्यत्=रसाद्यङ्गत्वमनङ्गत्वं च अनुसर्तव्यम्=स्वयमुदाहार्यम् ।

अव्यग्रभोगकृत्=अव्यग्रत्वपूर्वकं भोगप्रयोजिकेतियावत् । धैर्याभावे हि व्यग्रता
भरति न धैर्यं सतीति भावः ।

शक्तितो यथा रत्नावल्याम्—

“ राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसचिवे न्यस्त समस्तो भर
सम्यक्पालनपालिताः प्रशमिताशेषोपसर्गा. प्रजा ।
प्रद्योतस्य सुता वसन्तसमयस्त्व चेति नाम्ना धृति
काम काममुपैत्वय मम पुनर्मन्ये महानुत्सव ॥ ”

इत्याद्यूहाम् ।

अथ जडता—

अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।

अनिमिपनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयस्तत्र ॥ १३ ॥

इष्टदर्शनाद्यथा—

“ एवमालि निगृहीतसाध्वस शकरो रहसि सेव्यतामिति ।

सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला नास्मरत्प्रमुग्धवर्तिनि प्रिये ॥ ”

अनिष्टश्रवणाद्यथोदात्तराधवे—“ राक्षस —

तावन्तस्ते महात्माना निहता' केन राक्षसा

येषा नायकर्ता यातास्त्रिशिर ररदूपणा. ॥

द्वितीय — गृहीतधनुषा रामहृतेकेन । प्रथम — किमेकास्मिन्नैव । द्वितीय

अष्टधा क प्रत्येति, पश्य तावतोऽस्मद्ब्रह्मण्य—

सद्यश्चिडन्नगिर श्वभ्रमज्जत्कङ्कुकुलाकुला ।

क्यन्था देवल जातास्तालोत्ताला रणाङ्गणे ॥

प्रथम — सखे यद्येव तदाहमेवविध. किं करवाणि ।” इति ।

अथ हर्ष —

प्रसत्तिरुत्सवादिभ्यो हर्षोऽश्रुस्वेदगद्गदाः ।

प्रियागमनपुत्रजननोत्सवादीनिभावैश्चैत प्रसादो हर्ष तत्र चाश्रुस्वेद-

गद्गदादयोऽनुभावा यथा—

“ आयाते दयिते मरुस्थलभुवामुत्प्रेक्ष्य दुर्लङ्घ्यता

गेहिन्या परितोषयाप्यकलिलामासम्य दृष्टिं मुते ।

दत्त्वा पीलुशमीकरीरकवलान्स्वेनाश्वलेनादरा-

दुन्मृष्ट करभस्थ केसरसटाभाराप्रलम्भं रज ॥ ”

“ किं करवाणि ” इत्यनेन जडता व्यच्यते—वर्तव्यताज्ञानविगमात् ।

प्रसत्ति-प्रसाद ।

निर्वेदवदितरदुःश्रेयम्

अथ दैन्यम्—

दौर्मत्याद्यैरनौजस्पं दैन्यं काष्ण्यामृजादिमत् ॥ १४ ॥

दारिद्र्यन्यकारादिविभावेरनौजस्कता चेतसो दैन्यं तत्र च कृष्णता-
मलिनप्रसनदशनादयोऽनुभावाः यथा—

“ वृद्धोऽन्धः पतिरेप मश्वकगत स्थूणावशेषं गृह
कालोऽभ्यर्णजलागमः बुशलिनी वस्सस्य वार्तापि नो ।
यन्नात्संचिततैलविन्दुघटिका भमेति पर्याकुला
दृष्ट्वा गर्भभरालसा मुतग्रधूं श्वभूश्चिरं रोदिति ॥ ”

शेष पूर्वमत् ।

अथौष्यम्—

दुष्टेऽपराधदौर्मुख्यकौपैश्चण्डत्वमुग्रता ।

तत्र स्वेदशिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥ १५ ॥

यथा वीरचरिते—“ जामदग्न्यः—

उत्कृत्योत्कृत्य गर्मानपि शकलयत क्षत्रसंतानरोषा-

दुहामस्यैकविंशत्यवधि विशसतः सर्वतो राजबंदयान् ।

पित्र्यं तद्रक्तपूर्णहृदसवनमहानन्दमन्दायमान-

क्रोधाग्नेः कुर्वतो मे न खलु न विदितः सर्भभूतैः स्वभावः ॥ ”

अथ चिन्ता—

ध्यानं चिन्तेहितानाग्नेः शून्यताश्वासतापकृत् ।

यथा—

“ पक्ष्माग्रप्रथिताश्रुविन्दुनिकरैर्मुक्ताफलस्पर्धिभिः

कुर्वन्त्या हरहासहारि हृदये हारावलीभूषणम् ।

बाले बालमृणालनालबलयालङ्कारकान्ते करे

विन्यस्थाननमायताक्षि सुकृती कोऽयं त्वया स्मर्यते ॥ ”

यथा वा—

“ अस्तमितविषयसङ्गा मुकुलितनयनोत्पला बहुश्रुसिता ।

इतरत्=पुत्रतन्मादिजन्यो हर्षो निर्वेदवद् उत्रेय =स्वयमुदाहार्य ।

शेषम्=रसाज्ञानज्ञादि, पूर्ववत्=स्वयमुदाहार्यमित्यर्थ ॥ १४ ॥

ध्यायति किमप्यलक्ष्यं बाला योगाभियुक्तेव ॥ ”

अथ त्रासः—

गर्जितादेर्भनःक्षोभस्त्रासोऽत्रोत्कम्पितादयः ॥ १६ ॥

यथा माधे—

“ त्रस्यन्ती चलशफरीविघटितोरू-
र्वामोरुरतिशयमाप विभ्रमस्य ।
क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो विनापि हेतो-
र्लीलाभिः किमु सति कारणे रमण्यः ॥ ”

अधासूया—

परोत्कर्षाक्षमाऽसूया गर्वदौर्जन्यमन्युजा ।
दोषोक्त्यवज्ञे भ्रुकुटिमन्युक्रोधेद्भितानि च ॥ १७ ॥

गर्वेण यथा वीरचरिते—

“ अर्थित्वे प्रकृटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभोः प्रत्युत
दृष्ट्वन्दाशरथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तथा कन्यका ।
उत्कर्षे च परस्य मानयशसोर्विस्त्रंसनं चात्मनः
स्वीरलनं च जगत्पतिर्दशमुखो हतः कथं मृष्यते ॥ ”

दौर्जन्याद्यथा—

“ यदि परगुणा न क्षम्यन्ते यतस्व गुणार्जने
नहि परयशो निन्दाव्याजैरलं परिमार्जितुम् ।
विरमसि न चेदिच्छाद्वेषप्रसक्तमनोरथो
दिनकरकरान् पाणिच्छत्रैर्नुदञ्चममेव्यसि ॥ ”

मन्युजा यथामरुशतके—

“पुरस्तन्व्या गोत्रस्रजलनचकितोऽहं नतमुखः ।
प्रवृत्तो वैलक्ष्यात्किमपि लिखितुं दैवहतकः ।
स्फुटो रेखान्यासः कथमपि स तादृक्परिणतो
गता येन व्यक्तं पुनरवयवैः सैव तरुणी ॥

योगाभियुक्तेव=योगिनीव ॥ १५ ॥

त्रास = भयदम् । मन् क्षोभः = मनसो भयप्रणता ।

दोषोक्त्यादयोऽनुभवा अणुवायां निशेयाः । अनेति शेषः ।

ततश्चाभिज्ञाय स्फुरदरुणगण्डस्थलरुचा
 मनस्विन्या रोपप्रणयरभसाद्गद्गदगिरा ।
 अहो चित्रं चित्रं स्फुटमिति निगद्याद्भुक्लुपं
 रुपा ब्रह्मास्त्रं मे शिरसि निहितो वामचरणः ॥”

अधामर्षः—

अधिक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता ।
 तत्र स्वेदशिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥ १८ ॥

यथा वीरचरिते—

“प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।
 न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रप्रहमहाव्रतम् ॥”

यथा वा वेर्णासंहारे—

“युष्मच्छ्लासनलङ्घनान्भसि मया ममेन नाम स्थितं
 प्राप्ता नाम विगर्हणा स्थितिमतां मध्येऽनुजानामपि ।
 क्रोधोल्लासितशोणितारुणगदस्योच्छिन्दतः कौरवा-
 नऽयैकं दिवसं ममासि न गुरुर्नाहं विधेयस्तव ॥”

अथ गर्वः—

गर्वोऽभिजनलावण्यवलैश्वर्यादिभिर्मदः ।
 कर्माण्यार्धपर्णावज्ञा सविलासाङ्गवीक्षणम् ॥ १९ ॥

यथा वीरचरिते—

“भुनिरयमथ वीरस्तादृशस्तत्प्रियं मे
 विरमतु परिकम्पः कातरे क्षत्रियासि ।
 तपाम्नि विततकीर्तेर्दोषकण्डूलदोष्णः
 परिचरणसमर्थो राघवः क्षत्रियोऽहम् ॥”

यथा वा तत्रैव—

“श्रावणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।
 जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥”

अभिनिविष्टता=अभिनिवेशः, असहनमिति यावत् ॥ १८ ॥

कर्माणीति—गर्वणाऽऽर्धर्णाऽवज्ञा सविलासं स्वाङ्गवीक्षणं च जायते ॥ १९ ॥

अथ स्मृतिः—

सदृशज्ञानचिन्ताद्यैः संस्कारात्स्मृतिरत्र च ।

ज्ञातत्वेनार्थभासिन्यां भ्रूसमुन्नयनादयः ॥ २० ॥

यथा—

“मैनाकः किमयं रुणद्धि गगने मन्मार्गमव्याहृतं

शक्तिस्तस्य युतः स वञ्चपतनाद्गीतो भेदेन्द्रादपि ।

तार्क्ष्यः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मा रावण-

माः ज्ञातं स जटायुरेव जरसा श्लिष्टो वयं वाञ्छति ॥”

यथा वा मालतीमाधवे—“माधव—मम हि प्राक्तनोपलम्भसंभारि-
नात्मजन्मन संस्कारस्यानवरतप्रयोधात् प्रतीयमानस्तादृशसदृशं प्रत्ययान्त-
रैरातिरस्मृतप्रवाहः प्रियतमास्मृतिप्रत्ययोत्पत्तिसतानस्तन्मयमिव परोति
वृत्तिसारुष्यतश्चैतन्यम्—

“लानेव प्रतिशिम्यितेव लिखितेनेपोत्कीर्णरूपेव च

प्रत्युमेव च वञ्चसारघटितेयान्तर्निखातेव च ।

सा नश्चेतसि कीलितेव विशिष्टैश्चेतोमुवः पथभि-

श्चिन्तासंततितन्तुजालनिविडस्यूतेव लप्ता प्रिया ॥”

सदृशेति—सदृशप्रदार्थज्ञानादिना पूर्वमुन्नयस्य संस्काररयोद्देशो भवति तेनो-
द्भेदेन च संस्कारेण स्मृतिर्पादो, सा च स्मृतिर्ज्ञातत्वेन रातिरयस्य भासिका
भवतीत्यर्थं

प्राक्तनेति—प्राक्तनेनोपलम्भेन—भासात्कारेण संभाषितम्—ज्ञातमाऽऽत्मज-म
स्योत्पत्तिर्यस्यैतादृशसंस्कारस्य निरन्तरप्रयोधात् प्रतीयमाना प्रजायमानो वा तद्विग-
ह्यौ.—स्वविद्वैः प्रययान्तरे.—ज्ञानान्तरेतिस्मृतप्रवाह—अनिवृत्त प्रियतमा-
विपश्यस्य स्मृतिप्रत्ययस्य—स्मृतिप्रत्ययज्ञानस्य सांज्ञान—परस्परता (समुदाय)
तन्मयमिव—प्रियतमामयमिव करोति चैतन्यम्—अत्मानं वृत्तिगारूप्यत इति. अ-
न्त कल्पस्य विपश्यस्य परिणामो वृत्ति वृत्तिगारूप्यं हि वृत्तिगारूप्यं वृत्ति
भासमानप्रदार्थेऽज्ञानोत्पत्त्यात् अत्यन्तं पञ्चविधेषु चैतन्ये च प्रसिद्धेय, गार्
प्रियास्मरणं ममात्मानं प्रियतममिव करोति पुनः प्रियेऽप्यप्यन्त्यादिति भावः ।
योगशास्त्रसंज्ञायां न केन्द्रमिदं वचनम् । उक्तं च “वृत्तिगारूप्यमि-
त्येव” इति ।

अथ मरणम्—

‘मरणं सुप्रसिद्धत्वादनर्थत्वाच्च नोच्यते ।

यथा—

“संप्राप्तेऽवधिवासरे क्षणमनु त्वद्रूर्मवातायनं
वारंवारमुपेत्य निष्क्रियतया निश्चित्य किंचिच्चिरम् ।
संप्रत्येव निवेद्य केलिकुररीं साखं सखीभ्यः शिशो-
र्माधव्या. सहकारकेण करुणः पाणिग्रहो निर्मित. ॥”

इत्यादिवच्छृङ्गाराश्रयालम्बनत्वेन मरणे व्यवसायमात्रमुपनिबन्धनी-
यम् । अन्यत्र कामचारो यथा वीरचरिते—“पश्यन्तु भवन्तस्ताडकाम्-
हृन्मर्मभेदिपतदुत्कटकङ्कपत्रसंवेगतक्ष्णकृतस्फुरदङ्गभङ्गा ।
नासाकुटीरकुहरद्वयतुल्यनिर्यदुद्गुद्गुदध्वनदसृक्प्रसरा मृतैव ॥”

अथ मद—

हर्षोत्किर्षो मदः पानात्स्खलदङ्गवचोगतिः ॥ २१ ॥

निद्रा हासोऽत्र रुदितं ज्येष्ठमध्याधमादिषु ।

यथा माघे—

“हावहारि हसितं वचनाना कौशलं दृशि विकारविशेषाः ।
चकिरे भृशमृजोरपि ब्रुवा कामिनेव तरुणेन मदेन ॥”

इत्यादि ।

अथ सुप्तम्—

सुप्तं निद्रोद्भवं तत्र श्वासोच्छ्वासक्रिया परम् ॥ २२ ॥

नोच्यते= न लक्ष्यते ।

शृङ्गाराश्रयालम्बनत्वेनेति—यमुद्दिश्य भाव प्रवर्तते स तस्य आलम्बनमित्यु-
च्यते प्रियमुद्दिश्य मरणे हि स प्रिय एव मरणस्यालम्बनं स्यादिति प्राप्तं तथा च
शृङ्गारस्य य आश्रय प्रियो वा प्रिया वा तादृशालम्बनत्वेन नाम तादृशशृङ्गारा-
श्रयमुद्दिश्य मरणे व्यवसायमात्र प्रदर्शनीयमुत्तपद्यदिशा न तु साक्षान्मरणमपी-
त्यर्थं । अन्यत्र—शृङ्गारादन्यत्र तु कामचार—स्वातन्त्र्यम्—साक्षान्मरणोपनिबन्धेपि
न दोष ।

निद्रेति—मदेनोन्मत्ते निद्रा. मध्ये हास. अधमे रुदितं जायते ।

सुप्तम्=सुपुप्ति, निद्राहि वक्ष्यमाणरीत्या मनस्समीलनं सुपुप्तिपूर्वावस्थेति सुपु-
सेनिद्रोद्भवत्वमुत्तमिति विभावनीयम् ॥ २२ ॥

यथा—

“लघुनि तृणकुटीरे क्षेत्रकोणे यवानां
नवकलमपलालस्रस्तरे सोपधाने ।
परिहरति सुपुमं हालिकद्वन्द्वमारात्
कुचकलशमहोष्मावद्धरेखस्तुपारः ॥”

अथ निद्रा—

मनःसंमीलनं निद्रा चिन्तालस्यकृमादिभिः ।
तत्र जृम्भाङ्गभङ्गाक्षिमीलनोत्स्रप्रतादयः ॥ २३ ॥

यथा—

“निद्रार्धमीलितदृशो मद्रमन्थराणि
नाप्यर्धवन्ति न च यानि निरर्थकानि ।
जघापि मे मृगदृशो मधुराणि तस्या-
स्तान्यक्षराणि हृदये किमपि ध्वनन्ति ॥”

यथा च माधे—

“प्रहरकमपतीय स्वं निदिद्रासतोच्चैः
प्रतिपद्मुपहृतः केनचिज्जागृहीति ।
मुहुरविशदवर्णा निद्रया शून्यशून्यां
दददपि गिरमन्तर्बुध्यते नो मनुष्यः ॥”

अथ विनोद्यः—

विनोद्यः परिणामादेस्तत्र जृम्भाक्षिमर्दने ।

यथा माधे—

“चिररतिपरिखेदप्राप्तनिद्रामुदरानां
चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।
अपरिचलितगात्राः कुर्वते न प्रियाणा-
मशिशिलभुजचक्राश्लेषभेदं तरुण्यः ॥”

परिणामादेरिति—परिणामोऽयस्थान्तरप्राप्तिस्तथा च निद्रासगमावस्थया वि-
नोद्यो जायते इत्यभिप्रायः । “परिणामादेः” इत्यत्र ‘परितापादेः’ इत्या-
दिरूपेण पाठः समाव्यक्ते ।

संरम्भोन्निद्रितानां क्षितिभृति गहनेऽन्योन्यमेवं प्रतीच्छन्
 ' वादः स्वप्राभिदष्टे त्वयि चकितदृशां विद्विषामाविरासीत् ॥”

इत्यादि ।

“तनुत्राणं तनुत्राणं शस्त्रं शस्त्रं रथो रथः ।

इति शुश्रुविरे विष्वगुद्गटाः सुभटोक्तयः ॥”

यथा वा—

“प्रारब्धां तरुपुत्रकेषु सहसा संत्यज्य सेकाक्रिया-

मेतास्तापसकन्यकाः किमिदमित्यालोकयन्त्याकुलाः ।

आरोहन्त्युदजद्रुमांश्च वटयो वाचंयमा अप्यमी

सद्यो मुक्तसमाधयो निजवृषीष्वेवोच्चपादं स्थिताः ॥”

वातावेगो यथा—“वाताहतं वसनमाकुलमुत्तरीयम्” इत्यादि ।

वर्षजो यथा—

“ देवे वर्षत्यशनपचनव्यापृता वह्निहेतो-

गेंहाद्रेहं फलकनिचितैः सेतुभिः पङ्कभीताः ।

नीघ्रप्रान्तानविरलजलान्पाणिभिस्ताडयित्वा

शूर्पच्छत्रस्थगितशिरसो योपितः संचरन्ति ॥ ”

उत्पातजो यथा—

“ पौलस्त्यपीनभुजसंपदुदस्यमान-

कैलाससंभ्रमविलोलदृशः प्रियायाः ।

श्रेयांसि वो दिशतु निद्रुतकोपचिह्न-

मालिङ्गनोत्पुलकमासितमिन्दुमौलेः ॥ ”

अहितकृतस्त्वनिष्टदर्शनश्रवणाभ्यां तद् यथोदात्तराधवे—“चित्रमायः

(ससंभ्रमम्) भगवन् कुलपते रामभद्र परित्रायतां परित्रायताम् ।

(इत्याकुलतां नाटयति) ” इत्यादि । पुनः “ चित्रमायः—

मृगरूपं परित्यज्य विनाय विकटं वपुः ।

नीयते रक्षसानेन लक्ष्मणो युधि संशयम् ॥

रामः—

पत्सस्यामयनारिधेः प्रतिभयं मन्ये कथं राक्षसान्

त्रस्तश्चैप मुनिर्विरौति मनसश्चास्त्येव मे संभ्रमः ।

माहासीर्जनकात्मजामिति मुहुः स्नेहाद्गुर्याचते

न श्यातुं न च गन्तुमाकुलमतेर्मूढस्य मे निश्चयः ॥”

इत्यन्तेनानिष्टप्राप्तिकृतसंभ्रमः ।

इष्टप्राप्तिकृतो यथात्रैव—“(प्रविश्य पद्मक्षेपेण संभ्रान्तो वानरः) वानरः—
महाराज एदं खु पवणपन्दणागमणेन पहरिस—” इत्यादि “देवेस्त
हिअभाणन्दजणं विअलिदं महुवणम् ।” इत्यन्तम् ।

यथा वा वीरचरिते—

“एल्लेहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्र
चुम्बामि मूर्धनि चिरस्य परिष्वजे त्वाम् ।
आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्रहामि
घन्देऽथवा चरणपुष्करकद्वयं ते ॥”

बह्विजो यथामरुशतके—

“क्षिप्रो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं
गृह्णन्केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण ।
आलिङ्गन्थोऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवाद्रांपराथः स दहतु दुरितं शांभवो वः शराम्निः ॥”
यथा वा रत्नावल्याम्—

“विरम विरम वहे मुञ्च धूमाकुलत्वं
प्रसरयसि किमुच्चैरर्चिषां चक्रवालम् ।
विरहहुतभुजाऽहं यो न दग्धः प्रियायाः
प्रलयदहनभासा तस्य किं त्वं करोषि ॥”

करिजो यथा रघुवंशे—

“स च्छिन्नन्धद्रुतयुग्मशूल्यं भद्राक्षपर्येततरथं क्षणेन ।
रामापरित्राणविहस्तयोर्धं सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥”

करिप्रहणं व्यालोपलक्षणार्थं तेन व्याघ्रशुकरवानरादिप्रभवा आवेगा
व्याख्याताः ।

अथ वितर्कः—

तर्को विचारः संदेहाद्भूशिरोहूलिनर्तकः ।

यथा—

“किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं
सद्यः स्त्रीलघुतां गता किमथवा मातैव मे मथ्यता ।

१ “महाराज एतत्कल्ल पवननन्दनागमनेन प्रहर्षे—” । २ “देवस्य हृदयान-
न्दजननं विदलितं मधुवनम्” इति च्छाया ।

अथ व्रीडा—

दुराचारादिभिर्व्रीडा धाष्टर्याभावस्तमुन्नयेत् ।
साचीकृताङ्गावरणवैवर्ण्याधोमुखादिभिः ॥ २४ ॥

यथाऽमरुशतके—

“पटालग्रे पत्यौ नमयति मुखं जातविनया
हठाश्लेषं वाञ्छत्यपहरति गात्राणि निमृतम् ।
न शक्नोत्याख्यातुं स्मितमुखसखीदत्तनयना
हिया ताम्यत्यन्तः प्रथमपरिहासे ननवधूः ॥”

अथापस्मारः—

आवेशो ग्रहदुःखाद्यैरपस्मारो यथाविधिः (धि) ।
भूपातकम्पमस्वेदलालाफेनोद्गमादयः ॥ २५ ॥

यथा माघे—

“आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलद्भुजाकारद्वहत्तरङ्गम् ।
पेनायमानं पतिमापगानामसावऽपस्मारिणमाशशङ्के ॥”

अथ मोहः—

मोहो विचिन्तता भीतिदुःखावेशानुचिन्तनैः ।
तत्राज्ञानभ्रमायातघूर्णनादर्शनादयः ॥ २६ ॥

यथा कुमारसंभवे—

“तीव्राभिपद्गप्रभवेन वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।
अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्वभूव ॥”

यथा चोत्तररामचरिते—

“विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा
प्रमोहो निद्रा वा किमु विपविसर्पः किमु मदः ।

दुष्यच्छेति—धाष्टर्याभावाद् दुराचारादिभिर्व्रीडा जायते न तु धाष्टर्यं सत्व-
पीत्यर्थः । “ तम् ” इत्यत्र ‘ ताम् ’ इति वक्तव्यम्—व्रीडापदस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्
न चैतदपि संभवति वृत्तमङ्गप्रसक्त्येत्यत्र ‘ धाष्टर्याभावाद्दुःखव ’ इति
वक्तव्यम् ॥ २४ ॥

यथाविधि—प्रारब्धानुसारेण ग्रहदुःखादिद्वय आवेनोऽपस्मारः ।

तत्र स्पर्शं स्पर्शं मम हि परिमूढेन्द्रियगणो
विहारः कोऽप्यन्तर्भेदयति च तापं च कुहते ॥”.

अथ मति —

भ्रान्तिच्छेदोपदेशाभ्यां शास्त्रादेस्तत्त्वधीर्मतिः ।

यथा किराते—

“सहस्रा विदर्धत न विद्यामविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ॥ ”

यथा च—

“न पण्डिताः साहसिका भवन्ति श्रुत्वापि ते संतुल्यन्ति तत्त्वम् ।
तत्त्वं समादाय समाचरन्ति स्वार्थं प्रवृत्तन्ति परस्य चार्थम् ॥ ”

अथालस्यम्—

आलस्यं श्रमगर्भादेर्जाड्यं जृम्भासितादिमत् ॥ २७ ॥

यथा ममैव—

‘ चलति कथंचित्पृष्टा यच्छति वचनं कथंचिदालीनाम् ।
आसितुमेव हि मनुते गुरुगर्भभरालमा सुतनुः ॥ ’

अथावेगः—

अवेगः संभ्रमोऽस्मिन्नभिसरजनिते शस्त्रनौगाभियोगो
वानात्पांसूपदिग्धस्त्वरितपदगतिर्पर्मणे पिण्डिताङ्गः ।

उत्पातात्स्वस्तताङ्गेप्यहितहितकृते शोकहर्षानुभावा

बद्धेर्धूपाकुलास्पः करिजमनु भयस्तम्भकम्पापसाराः ॥ २८ ॥

अभिसरो रामविद्रसादिः तद्धेतुगमेगो यथा ममैव—

“आगच्छामच्छ सञ्जं पुरु वस्तुगं संनिभेहि द्रुतं मे
रुद्रः षासौ वृषाणीमुपनय धनुषा किं किमद्भ्रमिष्टम् ।

अमितम्-रियति; आलस्येन निष्ठित्यर्थः ॥ २७ ॥

अवेग इति—अभिसरजनिते आवेगे शस्त्रानां नगनां गगनां चाभियोगः,
वानात्=यातवन्ते आवेगे धूलिभूगरितस्त्वरितपदगतिर्पर्मणे, कथंचित्त्वे अवेगे सं-
चित्तरीरः, उत्पातात्=उत्पातवन्ते अवेगेऽङ्गेषु सराता-निर्गमिता, अहितकृ-
त्वेने शोकः, हितकृत्वेने हर्षः, बद्धे-अभिहृतावेगे धूमेन-कुम्भुपाम्, करि-
जमनु=करिजन्ये आवेगे भारतम्भङ्गनामरणादिर्दं भरती-रन्वयः ॥ २८ ॥

१ “मायाभियोगो” इति पाठान्तरम् ।

मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमन्यायांनुजोऽमौ गुरु-
माता तातरलत्रमित्यनुचिनं मन्ये वियात्रा वृत्तम् ॥”

अथवा ।

“कः समुचिताभिपेरादार्यं प्रच्यावयेदुण्येषुम् ।
मन्ये ममैव पुण्यैः सेवावसरः वृत्तो विधिना ॥”

अथावहित्या—

लज्याद्यैर्विक्रियागुप्तावऽवहित्याऽङ्गविक्रिया ।

यथा कुमारसंभरे—

“एवंवादिनि देवर्षी पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
लीलानमलपत्राणि गणयामास पार्श्वी ॥”

अथ व्याधि.—

व्याधयः सन्निपाताद्यास्तेषामन्यत्र विस्तरः ॥ २९ ॥

दिङ्मात्रं तु यथा—

“अच्छिन्नं नयनाम्बु बन्धुषु कृतं चिन्ता गुरुभ्योऽर्पिता
दत्तं दैन्यमशेषतः परिजने तापः सखीष्वाहितः ।
अथ श्वः परनिर्वृतिं ध्रजति सा श्वासैः परं खिद्यते
विश्रब्धो भव विप्रयोगजनितं दुःखं विमर्कं तथा ॥”

अथोन्मादः—

अप्रेक्षाकारितोन्मादः सन्निपातग्रहादिभिः ।

अस्मिन्नवस्था रुदितगीतहासासितादयः ॥ ३० ॥

यथा—“आः क्षुद्रराक्षस तिष्ठ तिष्ठ क मे प्रियतमामादाय गच्छसि”

इत्युपक्रमे “कथम्—

नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः

सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न तस्य शरासनम् ।

अयमपि पटुर्धारासारी न घाणपरम्परा

कनकनिकपस्त्रिधा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी ॥ ” इत्यादि ।

लज्जाद्यैरिति—विधि पापा विचारस्त्य लज्जादियज्ञेन वा शुक्ति—गोपनं साऽव-
हित्या, तत्राङ्गविक्रियाऽनुभावः ।

अन्यत्र—वैद्यकशास्त्रे ॥ २९ ॥

अथ विपादः—

प्रारब्धकार्यासिद्ध्यादेर्विपादः सत्त्वसंक्षयः ।

निःश्वासोच्छ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादिकृत् ॥ ३१ ॥

यथा वीरचरिते—“ हा आर्ये ताडके किं हि नामैतन् अम्युनि म-
ज्जन्त्यलावूनि प्रावाणः पृवन्ते

नन्वेव राक्षसपतेः स्प्रलितः प्रतापः

प्राप्तोऽद्भुतः परिभवो हि मनुष्यपोतान् ।

दृष्टः स्थितेन च मया स्वजनप्रमाथो

दैन्यं जरा च निरुणद्धि कथं करोमि ॥ ”

अथौत्सुक्यम्—

कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं रम्येच्छरतिसंभ्रमैः ।

तत्रोच्छ्वासत्वीराश्वासहृत्तापस्वेदविभ्रमाः ॥ ३२ ॥

यथा कुमारसंभवे—

“ आत्मानमालोक्य च शोभमानमादर्शन्मिन्वे स्तिमितायताश्री ।

हरोपयाने त्वरिता बभूव स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेपः ॥ ”

यथा वा तत्रैव—

“ पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्रादनिनयदद्रिमुतासमागमोत्कः ।

कमपरमजसं न विप्रस्युर्विभुमपि तं यदमी सृष्टान्ति भावाः ॥ ”

अथ चापलम्—

मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापलं त्वनयस्थितिः ।

तत्र भर्त्सनपाकप्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥ ३३ ॥

यथा विरटनितम्बायाः—

“ अन्यासु सात्रदुपमर्दसहासु मृद्ग

लोलं विनोदय मनः मुमनोलतासु ।

यातामजातगजसं बलिजामाले

व्यर्थं कर्द्वर्षसि किं नयमल्लिकायाः ॥ ”

“अन्यासु” इत्यत्र अमरतन्त्रेण चरन्त्य ॥ ३३ ॥

यथा वा—

“ विनिकपणरणत्कठोरदंष्ट्राक्रकचविशङ्कटकन्दरोदराणि ।

अहमहमिकया पतन्तु कोपात् सममधुनैव किमत्र मन्मुररानि ॥

अथवा प्रस्तुतमेव तावत्सुविहितं करिष्ये । ” इति ।

अन्ये च चित्तवृत्तिविशेषा एतेषामेव विभावानुभावस्वरूपानुप्रवेशान्न पृथक्वाच्याः ।

अथ स्थायी—

विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ।

आत्मभावं नयत्पन्यान् स स्थायी लवणाकरः ॥ ३४ ॥

सजातीयविजातीयभावान्तरैरतिरस्कृतत्वेनोपनिबध्यमानो रत्यादिः स्थायी यथा वृहत्कथायां नरवाहनदत्तस्य मदनमञ्जुकायामनुरागः तत्तद्वान्तरानेकनायिकानुरागैरतिरस्कृतः स्थायी । यथा च मालतीमाधवे श्मशानाङ्के वीभत्सेन मालत्यनुरागस्यातिरस्कारः—“मम हि प्राक्तनोपलम्भसंभावितात्मजन्मनः संस्कारस्यानगरतप्रबोधत् प्रतीयमानस्तद्विसृष्टैः प्रत्ययान्तरैरतिरस्कृतप्रवाहः प्रियतमास्मृतिप्रत्ययोत्पत्तिसंतानस्तन्मयमिव करोत्यन्तर्बृत्तिसारूप्यतश्चैतन्यम्” इत्यादिनोपनिबद्धः । तदनेन प्रकारेण विरोधिनामविरोधिनां च समावेशो न विरोधी ।

तथाहि—विरोधः सहानवस्थानं वाच्यजावरुभावो वा, उभयरूपेणापि

अन्ये इति—एते हि व्यभिचारिणश्चित्तवृत्तिविशेषरूपा एव चित्तवृत्तिविशेषाश्च यद्यप्यन्येऽपि संभवन्ति तथाप्येतेषामेवोक्तानां तेषु विभावादिस्वरूपेषु प्रविशन्तीति न पृथग् वाच्या इत्यर्थः ।

“मम हि” इति वाक्य स्मृतिस्थाने व्याख्यातम् ।

तदनेनेति—उक्तमालतीमाधवादिनिर्दिष्टप्रकारेण अङ्गाङ्गिभावतयेति यावत् । विरोधिनामविरोधिनां भावानाम् ।

विरोधाभावमुपपादयति—तथा हीति । सहानवस्थानम्—एकत्र स्थित्युपयोग्यता । उभयरूपेण—सहानवस्थानवाच्यवाच्यभावानुभयरूपेणापि भावानां तादात्म्यम्—यिद्वद्वत्त्वं न संभवति—अस्य भावस्वैकरूपत्वेन—समुदितरूपेण एकत्रीभावेनाऽऽविर्भावात्, उक्तं च भावादीनां प्रमाणकरमन्यायेन मिश्रितरूपेण प्रतीतिविषयत्वं तदत्रानुमेषम् । यदि पार्यन्त्येन प्रतीतिः स्यात् तदा स्यादपि वि-

न तावत्तादात्म्यमऽस्यैकरूपत्वेनैवाविर्भावात् । स्थायिनां च भावादीनां -
यदि विरोधस्तत्रापि न तावत् सहानवस्थानम्—रत्याद्युपरक्ते चेतसि
स्रस्रसूत्रन्यायेनाविरोधिनां व्यभिचारिणां चोपनिबन्धः समस्तभावकत्व-
संवेदनसिद्धः यथैव स्वसंवेदनासिद्धस्तथैव काव्यव्यापारसंरम्भेषानुकार्ये-
प्यावेश्यमानः स्वचेतःसंभेदेन तथाविधानन्दसंवेदुन्मीलनहेतुः संपद्यते
तस्मान्न तावद्भावानां सहानवस्थानम् ।

वाच्यवाधकभावस्तु भावान्तरैर्भावान्तरातिरस्कारः स च न स्थायि-
नामविरुद्धव्यभिचारिभिः स्थायिनोऽविरुद्धत्वात् तेषामङ्गत्वात्—प्रधान-
विरुद्धस्य चाङ्गत्वायोगात्, आनन्तर्यविरोधित्वमप्यनेन प्रकारेणाऽपास्तं
भवति तथा च मालतीमाधवे शृङ्गारानन्तरं वीभत्सोपनिबन्धेऽपि न
किञ्चिद्वैरस्यम् तदेवमेव स्थिते विरुद्धरसैकावलम्बनत्वमेव विरोधे हेतुः,

रोधो न चैवमस्ति, न च मिश्रिताना परस्पर विरोधः सम्भवति विरोधे सति
मिश्रणसंभवादित्यर्थः ।

यदि स्थायिनां भावानाम्=व्यभिचारिणा च परस्परं विरोध उच्यते तदा
तयोरपि न तावत्सहानवस्थानलक्षणो विरोधः सम्भवतीत्युपपादयति—स्थायिना
चेति । रत्याद्युपरक्ते=रत्यादिभाविते । स्रस्रसूत्रन्यायेन=यथैकस्मिन्नेव सूत्रे माला-
सपत्न्यर्थं बहुविधानि पुष्पाणि निक्षिप्यन्ते तथैकस्मिन् चेतसि बहूनां भावानां
सहस्तिर्न विरुद्धेत्यर्थः । अनुकार्ये=श्रीरामादौ । स्वचेतःसंभेदेन=स्वचित्तस्य
तादात्म्यापत्त्या=उत्तेन तद्भावभावेनेन । अत्र हेतुत्वमुपनिबन्धस्योक्तस्य विशेषम् ।
उपसंहरति—तस्मादिति ।

वाच्यवाधकभावलक्षणविरोधं निराकुरुते—वाच्यवाधकभाव इति । स च
वाच्यवाधकभावः स्थायिनामऽविरुद्धव्यभिचारिभिरु सद् न सम्भवति—स्था-
यिनोऽविरुद्धत्वात् तेषाम् तेषाम्=अविरुद्धव्यभिचारिणां स्थाय्यऽविरुद्धत्वादि-
त्यर्थः । अविरुद्धत्वे “अङ्गत्वात्” इति हेतुः । अत्र “स च व्यभिचारिणां
स्थायिनामविरुद्धव्यभिचारिभिः, स्थायिनोऽविरुद्धाः” इत्येव पाठस्त्वपुक्त
एव । आनन्तर्यविरोधित्वमप्यनेन प्रकारेण किं वा स्रस्रसूत्रन्यायप्रकारेणापास्तं
भवतीत्याह—आनन्तर्येति । तथा च=अनन्तर्येण विरोधाभावात् । उपसंहरति—
तदेवमेवेति, एवमेव स्थिते नामोक्तसहानवस्थानादिलक्षणविरोधाभावे सिद्धे ।
विरुद्धरसैकावलम्बनत्वम्=विरुद्धयोः वीरादिभयानकादिरसयोरेकावलम्बनत्वम्=

सत्वऽविरुद्धरसान्तरव्यवधानेनोपनिबध्यमानो न विरोधी यथा—

“अण्णहुणाहुमहेल्लिअहुजुहुपरिमल्लसुसुअन्धु ।

सुहुकन्तह अगत्थणहअङ्ग ण फिट्ठइ गन्धु ॥”

इत्यत्र बीभत्सरसस्याङ्गभूतरसान्तरव्यवधानेन शृङ्गारसमावेशो न विरुद्धः । प्रकारान्तरेण वैकाश्रयविरोधः परिहर्तव्यः ।

ननु यत्रैकतात्पर्येणेतरेषां विरुद्धानामविरुद्धानां च न्यग्भूतत्वेनोपादानं तत्र भवत्वङ्गत्वेनाऽविरोधः यत्र तु समप्रधानत्वेनानेकस्य भावस्योपनिबन्धनं तत्र कथम् ? यथा—

“एकसो रुअइ पिआ अण्णत्तो समरतूरणिग्घोसो ।

पेम्मेण रणरसेन अ भडसस डोलाइअं हिअअम् ॥”

इत्यादौ रत्युत्साहयोः, यथा वा—

“मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमिदं वदन्तु ।

सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥”

इत्यादौ रतिशमयोः, यथा च—

“इयं सा लोलाक्षी त्रिभुवनललामैकवसतिः

स चाय दुष्टात्मा स्वसुरपकृतं येन मम तत् ।

एकव्यक्त्याभितस्वमेव विरोधे हेतुः—वीरादेर्भयाद्यसंभवादित्यर्थः । स. = एकावलम्बनत्वेन विरुद्धोऽपि रसोऽविरुद्धरसान्तरव्यवधानेनोपनिबध्यमानो विरोधी न भवति—तयोर्द्वयोः परस्परं विरुद्धयो रसयोर्मध्येऽविरुद्धस्य रसान्तरस्य निवेशात्, एकावलम्बनत्वेन विरुद्धयो रसयोरानन्तर्येणैव विरोधभावादित्यर्थः । एतादृशाऽविरोधमुदाहरति—“अण्णहु” इति । प्रकारान्तरेण = अङ्गाङ्गीभावकल्पनया वैकाश्रयविरोधः परिहर्तव्य इत्याह—प्रकारान्तरेणेति ।

शङ्कते—नन्विति । एकतात्पर्येण = एकस्य भावस्य रसस्य वा प्राधान्ये तात्पर्येण । न्यग्भूतत्वेन = अङ्गत्वेनेति यावत् । “कथम्” इत्यनन्तरम् “अविरोधः” इति शेषः । विरुद्धानां समप्रधानत्वेऽपि विरोधामावे जगति विरोधो दत्ताञ्जलिरेव स्यादिति तात्पर्यम् । समप्राधान्ये उदाहरणान्याह—यथेत्यादिना । “रत्युत्साहयोः” इत्यादेः “ममप्राधान्येनोपनिबन्धः” इत्यप्रिमवाक्येनान्वयः ।

१ नितान्तात्पुटत्वादस्य श्लोकस्य व्याख्या न लिख्यते ।

२ “एकतो रोदिति प्रियान्वयतः समरतुल्येनिर्घोषः ।

प्रेम्णा रणरथेन च भटस्य दोषापितं हृदयम् ॥” इति शृङ्गाया ।

इतस्तीव्रः कामो गुरुरयमितः क्रोधदहनः
कृतो वेपथ्वायं कथमिदमिति ध्राम्यति मनः ॥”

इत्यादौ तु रतिक्रोधयोः,

“अन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसरा, स्त्रीहस्तरत्नोत्पल-
व्यक्तोत्संभृतं पिनद्धशिरसा हृत्पुण्डरीकस्रज ।
एताः शोणितपङ्कजुडकुमजुपः संभूय कान्तैः पिब-
न्त्यस्थितैहसुरा कपालचपकैः प्रीताः पिशाचाङ्गताः ॥”

इत्यादावेकाश्रयत्वेन रतिजुगुप्सयोः,

“एकं ध्याननिमीलनान्मुकुलितं चक्षुर्द्वितीयं पुनः
पार्वत्या वदनाम्बुजस्तनतटे शृङ्गारभारालसम् ।
अन्यदूरविकृष्टचापमदनक्रोधानलोदीपितं
शंभोर्भिन्नगंसं समाभिसमये नेत्रत्रयं पातु व ॥”

इत्यादौ शमरतिक्रोधानाम्,

“एकेनाक्ष्या प्रविततरुपा वीक्षते व्योमसस्थं
भानोर्बिम्बं सजललुलितेनापरेणात्मकान्तम् ।
अहुरडेदे दयितविरहाशङ्किनी चक्रवाकी
द्वौ संकीर्णौ रचयति रसौ नर्तकीव प्रगल्भा ॥”

इत्यादौ च रतिशोकक्रोधानां समप्राधान्येनोपनिबन्धस्तत्पर्यं न
विरोधः ? ।

अत्रोच्यते—अत्राप्येक एव स्थायी तथा हि—“एकतो रुग्णं पिशा”
इत्यादौ स्थायिभूतोत्साहव्यभिचारिलक्षणावितर्कभावहेतुसंदेहवारणतया
करुणसङ्ग्रामतूर्ययोरुपादानं वीरमेव पुण्यातीति भटस्येत्यनेन पदेन प्रति-

एकाश्रयत्वेनेति—पूर्वम रत्युत्साहादीनामालम्बनभेदोऽस्ति “अन्त्रै कल्पि-
तमङ्गलप्रतिमरा ” इत्यत्र तु रतिजुगुप्सयोरालम्बन पिशाचाङ्गनैवेलेकालम्बनत्वम्,
तत्र रतिसमवाय पिशान्वय्यकौ जुगुप्सासमवायश्च भोतरीत्यन्वदेवत् ।

उत्तरमाह—अत्रोच्यते इत्यादिना । अत्र=उत्तोदाहरणेषु स्थायित्वमेकस्यैव
भावस्थास्ति न त्वनेकस्य येन समप्राधान्येन विरोध इत्यादित्यर्थः । विरोधाभाव
मुपपादयति—तथा होत्यादिना । स्थायीति—स्थायीभूतो य उत्साहो व्यभिचा-
रिलक्षणश्च यो वितर्कभावस्तस्य हेतुभूतो यः सदेहस्तत्वारणतयेत्यन्वयः, अत्र

पादितम् । न च द्वयोः समप्रधानयोरन्योन्यमुपकार्योपकारकभावरहित-
योरेकवाक्यभावो शुज्यते, किं चोपक्रान्ते सङ्घामे सुभटानां कार्यान्तर-
करणेन प्रस्तुतसङ्घामौदासीन्येन महदनौचित्यम् . अतो भर्तुः सङ्घामैकर-
सिकतया शौर्यमेव प्रकाशयन् प्रियतमाकरुणो वीरमेव पुष्पाति ।

एवम् “ मात्सर्यम् ” इत्यादावपि चिरप्रवृत्तरतिवासनाया हेयतयो-
पादानाच्छमैकपरत्वम् “ आर्याः समर्यादम् ” इत्यनेन प्रकाशितम् ।

एवम् “ इयं सा लोलाक्षी ” इत्यादावपि रावणस्य प्रतिपक्षनायकतया
निशाचरत्वेन मायाप्रधानतया च रौद्रव्यभिचारिविषादविभाववितर्क-
हेतुतया रतिक्रोधयोरुपादानं रौद्रपरमेव, “ अन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः ”
इत्यादौ हास्यरसैकपरत्वमेव, “ एकं ध्याननिमीलनात् ” इत्यादौ शंभो-
र्भावान्तरैरनाक्षिप्ततया शमस्थस्यापि योग्यन्तरशमाद्वैलक्षण्यप्रतिपादनेन
शमैकरपरतैव “ समाधिसमये ” इत्यनेन स्पृष्टीकृता । “ एकेनाक्ष्णा ”
इत्यादौ तु समस्तमपि वाक्यं भविष्यद्विप्रलम्भविषयमिति न कचिदने-
कतात्पर्यम् ।

यत्र तु श्लेषादिवाक्येष्वनेकतात्पर्यमपि तत्र वाक्यार्थभेदेन स्वतन्त्रतया
चार्थद्वयपरत्वेत्यऽदोषः यथा—

वरुणसंप्रामनूर्ययोरुपादानेनैव दोलायितपदव्यङ्ग्यसदेहो जायते इति वरुणसं-
ग्रामनूर्ययोरुपादानमुक्तसदेहस्य कारणम्, सदेहे सत्येव वितर्को जायते इति
सदेहो वितर्ककारणम्, स्पष्टमन्यत् । एकवाक्यभावः=एकवाक्यता=अज्ञा-
ज्ञीभाव इति यावत् । प्रियतमावरुणः=प्रियासमवेतः करुणः । वरुणपद च
वरुणादिप्रलम्भपरम् । भटस्य चित्तं दोलायितं न तु भटेन संप्रामगमनं प्रि-
याप्रीत्या प्रत्याख्यातमितिरीत्या प्रियतमावरुणः शौर्यं प्रकाशयति तेन च वीर-
रत्नं पुष्पातीतिभावः ।

रौद्रेति—रौद्रस्य व्यभिचारी विनादस्तस्य विभावः=आलम्बनविभावः मीता
तद्विषयकः कथं पदव्यङ्ग्यो यो वितर्कस्त्वदेतत्तया— यतो रतिक्रोधभयोः
परस्परविरुद्धयोः सत्यादेव किं कर्तव्यमिति वितर्को जायते, रावणस्य रौद्रप्र-
धानत्वेनात्र रौद्रस्यैव पुष्टि—रतेर्न्यग्भूतत्वादिति भावः । अनेकतात्पर्यम्=अने-
केषु तात्पर्यम्, येन विरोधः स्यादिति शेषः ।

अर्थद्वयेति—श्लेषस्थले एकस्मिन् पक्षे एकस्यैव भाषस्य रगत्य या प्राधान्यं
भवत्यन्वयस्मिन् पक्षे चारस्येति न तथापि विरोधमभवः—अनेकप्राधान्या-
नापादित्वस्यः । रातन्त्रयति—श्लेषस्थले प्राण्यमानार्थयोर्व्ययोगमेवोरमानादि-

“ श्लाघ्याशेषतनुं मुदर्शनकरः सर्वाङ्गलीलाजित-
त्रैलोक्या चरणारविन्दललितेनाक्रान्तलोको हरिः ।

बिभ्राणां मुखमिन्दुसुन्दररुचं चन्द्रात्मचक्षुर्दधत्

स्थाने यां स्वतनोरपश्यदधिकां सा रुक्मिणी वोऽवतान् ॥”

इत्यादौ । तदेवमुक्तप्रकारेण रत्याधुपनिबन्धे सर्वत्राविरोधः । यथा वा-
श्रूयमाणरत्यादिपदेष्वपि वाक्येषु तत्रैव तात्पर्यं तथापि दर्शयिष्यामः ।

ते च—

रत्युत्साहजुगुप्साः क्रोधो हासः स्मयो भयं शोकः ।

शममपि केचित्माहुः पुष्टिर्नाट्येषु नैतस्य ॥ ३५ ॥

इह शान्तरसं प्रति वादिनामनेकविधा विप्रतिपत्तयः, तत्र केचिदाहुः—
नास्त्येव शान्तो रसः—तस्याचार्येण विभावाद्यप्रतिपादनालक्षणाकर-
णान् । अन्ये तु वस्तुतस्तस्याभावं वर्णयन्ति—अनादिकालप्रवाहायातरा-
गद्वेषयोरुच्छेत्तुमशक्यत्वात् । अन्ये तु वीरवीभत्सादावन्तर्भावं वर्णयन्ति ।

भावो भवति तत्रोपमानपक्षस्याङ्गत्वेनोपमेयपक्षस्य प्राधान्येऽपि वाक्यार्थभेदस्तु
भवत्येवेत्येवस्मिन् वाक्यार्थे एकस्यैव प्राधान्यं प्राप्तम्, यत्र तूपमानोपमेयादि-
भावो न भवति किं तु स्वातन्त्र्येणैव वाक्यार्थयोर्भावं भवति तत्र तु किञ्च-
वाक्यस्य स्वातन्त्र्येणैव—अङ्गाङ्गिभावराहित्येनैवार्थद्वयपरत्वम् (बोधकत्वम्)
भवतीति प्रतिवाक्यार्थमेकस्यैव प्राधान्येनाऽनेकप्राधान्याभावात् विरोधसंभा-
वनेति भावः ।

यथा वेति—रत्यादीना व्यक्तानामेव भावत्वं भवति न तु शक्त्योपस्थि-
तानामिति रत्यादिपदसत्त्वे रत्यादिपदेन शक्त्योपस्थिताना रत्यादीना भावत्वा-
सभवात् कथं प्राधान्यं स्यादित्याशङ्कयामाह—श्रूयमाणेति, तादृशशब्दे रत्या-
देर्भावत्वासभवेऽपि तात्पर्यं तु तत्रैव—शक्त्योपस्थितरत्यादिष्वेव भवतीत्यर्थः ।
किं वा “ अश्रूयमाण ” इति पदच्छेदः, यत्र काव्यवाक्ये रत्यादिपदं न भवति
तत्रापि रत्यादिष्वेव तात्पर्यं भवति—विभावादिभी रत्यादीना तत्राच्छेपो भवतीति
सिद्धान्तादित्यर्थः ।

ते=स्थापिभावाः । एतस्य=शमस्य ।

“नास्त्येव शान्तो रस ” इत्यस्य सामान्यतः शान्ताऽत्यन्ताभावे न तात्पर्यं
किं तु नाट्ये शान्तस्याऽभाव इत्येव । वीरेति—संसारस्य कामक्रोधादिदोषाणां
वा विजेयत्वे शान्तरसस्य वीरेऽन्तर्भावः, मलिनत्वेन हेयत्वपक्षे च वीभत्सेऽन्त-

एवं वदन्तः शममपि नेच्छन्ति । यथा तथास्तु । सर्वथा नाटकादावभिन-
यात्मनि स्थायित्वमस्माभिः शमस्य निषिध्यते—तस्य समस्तव्यापारप्रवि-
लयरूपस्याभिनयायोगात् ।

यत्तु कैश्चिन्नागानन्दादौ शमस्य स्थायित्वमुपवर्णितम्, तत्तु मलय-
वत्यनुरागेणाऽऽप्रबन्धप्रवृत्तेम विद्याधरचक्रवर्तित्वप्राप्त्या विरुद्धम्—न ह्ये-
कानुकार्यविभावालम्बनौ विषयानुरागाऽपरागावुपलब्धौ, अतो दयार्वीरो-
त्साहस्यैव तत्र स्थायित्वं तत्रैव शृङ्गारस्याङ्गत्वेन चक्रवर्तित्वावाप्तेश्च
फलत्वेनाविरोधात्. ईप्सितमेव च सर्वत्र कर्तव्यमिति परोपकारप्रवृत्तस्य
विजिगीषोर्नान्तरीयकत्वेन फलं संपद्यत इत्यावेदितमेव प्राक् । अतोऽष्टा-
वेव स्थायिनः ।

ननु च

रसनाद्रसत्वमेतेषां मधुरादीनामिवोक्तमाचार्यैः ।

निर्वेदादिष्वपि तत्प्रकाममस्तीति तेषुपि रसाः ॥ ’

इत्यादिना रसान्तराणामयन्यैरभ्युपगतत्वान् स्थायिनोऽप्यन्ये कल्पिता
इत्यवधारणानुपपत्तिः ।

भावं इति भावः । शमम्=शान्तस्थापिनम् । “ यथा तथास्तु ” इत्यत्र ‘ उक्त-
विदुषां मतम् ’ ‘ न तत्रास्माकमभिनिवेशः ’ इति शेषः । स्वाभिप्रायमाह—सर्वथेति ।
तत्त्व=शमस्य । अभिनयायोगात्=अभिनयात्मनाऽन्येन संबन्धासंभवादिति ।
‘ अभिनयाऽयोग्यत्वात् ’ इति तु पाठो युक्तः स्यात् ।

यत्त्विति, यदि नागानन्दे जीमूतवाहनः शमप्रधानः स्यात्तदा तस्य मलयव-
स्यामनुरागो विद्याधरचक्रवर्तित्वस्वीकारश्च न स्यादित्यर्थः । नहीति—एकौ
योऽनुकार्यलक्षणविभावः=चेतनस्तदालम्बनौ=तदाश्रयौ विषयस्यानुरागापरागौ
न कश्चिदप्युपलब्धौ—एकत्र विषयस्यानुरागो वा वैराग्यं वा संभवति न तु द्वय-
मपि परस्परं विरोधात् । अपरागः=वैराग्यम् । तत्र=नागानन्दादौ । तत्रैव=दया-
वीरोत्साहे एव । नान्तरीयकत्वेन=तेन सहायस्यभावित्वेन । प्राक्=द्वितीयप्रका-
शारम्भे धीरोदात्तलक्षणव्याख्यायाम् ।

शङ्कने=नत्विति । एतेषाम्=निर्वेदादीनाम् । मधुरादीनाम्=शृङ्गारादीनाम् ।
तत्त्व=रमनकर्मत्वम् । अवधारणानुपपत्तिः=“ अष्टावेव स्थायिनः ” इति नि-
यमानुपपत्तिः ।

अत्रोच्यते—

निर्वेदादिरताद्रूप्यादस्थायी स्वदते कथम् ।

वैरस्यायैव तत्पोपस्तेनाष्टौ स्थायिनो मताः ॥ ३६ ॥

(अताद्रूप्यात्=) विरुद्धाविरुद्धाऽविच्छेदित्वस्य निर्वेदादीनामभावाद-
स्थायित्वम् अत एव ते चिन्तादिस्वस्वव्यभिचार्यन्तरिता अपि परिपोषं
नीयमाना वैरस्यमावहन्ति । न च निष्फलावसानत्वमेतेषामस्थायित्वनि-
बन्धनम्—हासादीनामप्यस्थायित्वप्रसङ्गात् पारम्पर्येण तु निर्वेदादीनाम-
पि फलवत्त्वात्, अतो निष्फलत्वमस्थायित्वे प्रयोजकं न भवति किं तु
विरुद्धैरविरुद्धैर्भावैरतिरस्कृतत्वम् । न च तन्निर्वेदादीनामिति न ते स्था-
यिनः, ततो रसत्वमपि न तेषामुच्यते अतोऽस्थायित्वादेवैतेषामऽरसता ।

कः पुनरेतेषां काव्येनापि संबन्धः ? न तावद्वाच्यवाचकभावः स्वशब्दै-
रनावेदितत्वात् नहि शृङ्गारादिरसेषु काव्येषु शृङ्गारादिशब्दा रत्यादि-
शब्दा वा श्रूयन्ते येन तेषां तत्परिपोषस्य वाभिधेयत्वं स्यात्, यत्रापि च श्रू-
यन्ते तत्रापि विभावादिद्वारकमेव रसत्वमेतेषां न स्वशब्दाभिधेयत्वमात्रेण ।

उत्तरमाह—अत्रोच्यते इत्यादिना । अताद्रूप्यात्=विरुद्धाविरुद्धाभ्यां भावा-
भ्यामविच्छेद्यत्वसाहित्यात् । अत एव=स्वाद्यत्वाभावादेव । ते=निर्वेदादयः
मध्यनिश्चितैश्चिन्तादिस्वस्वव्यभिचारिभिः शृङ्गारादिभ्योऽन्तरिताः=परिपोषिता अपि
(किमुतानन्तरिताः) परिपोषं नीयमाना वैरस्यमावहन्ति तेषामपुष्टानामेव कदा-
चित्प्राप्तानां चमत्कारित्वादित्यर्थः । निष्फलावसानत्वम्=अवसाने निष्फलत्वम् ।
एतेषाम्=निर्वेदादीनाम्, अस्थायित्वनिबन्धनम्=अस्थायित्वकारणम् । रसत्वम्=
रसत्वात्प्रत्याप्तिः । अत इति=स्थायिनामेव रसत्वं संभवति नाऽस्थायिनां निर्वे-
दादीनामित्यर्थः ।

भावादीनां केन प्रकारेण बोधो भवतीत्यभिप्रायेणामुच्यते—क इत्यादिना ।
एतेषाम्=भावादीनाम् । निर्वेदादेरस्थायित्वप्रकरणे समाप्तम् ।

वाच्येति—भावादीनां वाच्यत्वं वाच्यस्य (वाच्यपदपरत्वादिशब्दस्य) वाच-
कत्वम् । अनावेदितत्वादिति—रत्यादीनां रत्यादिपदैः प्रतिपादने रसादौस्वोक्त-
त्वादित्यर्थः । अभिधेयत्वम्=वाच्यत्वम् “ शृङ्गारादिरसेषु ” इति वाच्यविशेष-
णम् । तेषाम्=रत्यादीनाम् । तत्परिपोषस्त्व=रत्यादिपरिपोषस्त्व । यत्रापि=य-
त्रापि वाच्येषु श्रूयन्ते रत्यादिशब्दा इत्यर्थः । विभावादिद्वारकम्=विभावादि-
संयोगेन ।

नापि लक्ष्यलक्षकभावः—तन् सामान्याभिधायिनस्तु लक्षकस्य पदस्याप्रयोगात् । नापि लक्षितलक्षणया तत्रप्रतिपत्तिः यथा 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ तत्र हि स्वार्थे स्रोतोलक्षणे घोषस्यावस्थानासंभवात्स्वार्थे स्वलङ्घतिर्गङ्गाशब्दः स्वार्थाविनाभूतत्वोपलक्षितं तदमुपलक्षयति । अत्र तु नायकादिशब्दाः स्वार्थेऽस्वलङ्घतयः कथमिवार्थान्तरमुपलक्षयेयुः ? । को वा निमित्तप्रयोजनाभ्यां विना मुख्ये सत्युपचरितं प्रयुज्जीत ? । अत एव 'सिंहो माणवकः' इत्यादिवन् गुणवृत्त्यापि नेयं प्रतीतिः ।

यदि धान्यत्वेन रसप्रतिपत्तिः स्यात्तदा केवलवाच्यवाचकभावमात्रव्युत्पन्नचेतसामप्यरसिकानां रसास्वादो भवेत् । न च काल्पनिकत्वम्—अविगानेन सर्वसद्द्रव्यानां रसास्वादोद्भूतेः । अतः केचिदभिधालक्षणागौणी-

लक्ष्यलक्षकभाव निराचष्टे—नापीति तत्सामान्याभिधायिनः पदस्य=रसभावादिपदस्य, सामान्यवाचकपदस्य विशेषधर्मावच्छिन्ने लक्षणास्वीकाराद् रसादिशब्दानां शृङ्गारादौ विशेषे लक्षणा सम्भवतीति लक्षणस्येत्युक्तम् । नापीति—तत्र प्रतिपत्तिः रसादिप्रतीतिः । तत्र 'गङ्गाया घोष' इत्यत्र । स्वार्थे=प्रगाहे स्वलङ्घति=बाधितप्रवृत्तिः (प्रवाहबोधनाऽसमर्थ) गङ्गाशब्दः स्वार्थस्याविनाभूतत्वेन (व्याप्यत्वेन) उपलक्षितं तदमुपलक्षयति । अत्र=काल्ये । अस्वलङ्घतय =नबाधितप्रवृत्तयः । कथमिवेति—स्वार्थबोधनासम्भवेऽर्थान्तरबोधनमाप्तति न तु स्वार्थबोधनसम्भवेपीत्यर्थः । रत्यादिशब्दानां लाक्षणिकत्वेन प्रयोगापत्तिरपि नास्तीत्याह—को वेति, मुख्ये=मुख्ये प्रयोगे, सति=सम्भवति, उपचरितम्=लाक्षणिकपदम् । अत एव=निमित्तं विना लाक्षणिकपदप्रयोगस्याऽसम्भवादेव, गुणवृत्त्या=सादृश्यप्रयुक्तगौणीलक्षणया, नेय प्रतीतिः=न रसादिप्रतीतिः सम्भवति । 'सिंहो माणवकः' इत्यत्र तु क्रौर्यादिबोधन प्रयोजनमस्तीति तदर्थं क्रौर्यादिविशिष्टे लाक्षणिक सिंहपद प्रयुज्यते. नैव रत्यादिपदप्रयोगपक्षे सम्भवतीत्यर्थः । इदमत्र चिन्त्यम्—'गङ्गायां घोषः' इति न लक्षितलक्षणाया उदाहरणम्—लक्षणाद्वयस्थले तत्सम्भवाद् यथा द्विरेफपदे. तत्र रेफद्वये शक्ति भ्रमरपदे लक्षणा तदनन्तरं भ्रमरपदार्थे लक्षितलक्षणोति । किं वा यथा द्विरेफपद भ्रमरपद बोधयित्वा भृङ्गबोधयति तथा न गङ्गापद प्रवाहं बोधयित्वा तीर बोधयतीत्येतावन्मात्रसादृश्येन लक्षितलक्षणात्वमुपपादनीयम् ।

काल्पनिकत्वमिति—यदि रसादीनां काल्पनिकत्व स्यात्तदा तत्कल्पकमात्रस्यैवऽऽस्वादः स्यात् अविगानेन=एकमत्येन सर्वेषां रसास्वादो न स्याद् न चैवमस्तीति

भ्यो वाच्यान्तरपरिकल्पितशक्तिभ्यो व्यतिरिक्तं व्यञ्जकत्वलक्षणं शब्द-
व्यापारं रसालङ्कारवस्तुविषयमिच्छन्ति ।

तथा हि विभावानुभावव्यभिचारिमुखेन रसादिप्रतिपत्तिरुपजायमाना
कथमिव वाच्या स्यात् यथा कुमारसंभवे—

“ विवृण्वती शैलमुतापि भावमङ्गैः स्फुरद्वालकदम्बकल्पैः ।

साचीकृता चारतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥ ”

इत्यादावगुरागजन्यावस्थाविशेषानुभाववाट्टिरिजालक्षणाविभावोपरर्णनादे-
वाऽशाब्दापि शृङ्गारप्रतीतिरुदेति, रसान्तरेष्वप्ययमेव न्यायः, न केवलं
रसेष्वेव यावद्वस्तुमात्रेऽपि यथा—

“ भ्रम धम्मिअ वीसद्धो सो मुण्हो अज्ज मारिओ तेण ।

गोलोणइक्कच्छुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ॥ ”

इत्यादौ निषेधप्रतिपत्तिरशाब्दापि व्यञ्जकशक्तिमूलैव, तथालङ्कारेष्वपि—

“ लावप्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्

स्मरेऽधुना तव मुखे तरलायताक्षि ।

क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये

सुव्यक्तमेव जलराशिरयं पयोधिः ”

इत्यादिषु ‘ चन्द्रतुल्यं तन्वीवदनारविन्दम् ’ इत्याद्युपमाद्यलङ्कारप्रतिपत्ति-
व्यञ्जकत्वनिबन्धनीति । न चासावर्थापत्तिजन्या—अनुपपद्यमानार्था-
न षाल्पनिवृत्त्यमित्यर्थः, अनेन रसादीनाममत्वं परिहृतम् । व्यञ्जनावादिमतेन
समापत्ते—अत इत्यादिना ।

व्यञ्जकत्वलक्षणं शब्दव्यापारं प्रतिपादयति—तथा हीत्यादिना । अत्रधारि-
शेषलक्षणानुभाषयती या गिरिजा तल्लक्षणे य आलम्बनविभाजनदुस्वर्णनात्,
अशाब्दापि शृङ्गारदिशब्दप्रयोगाभावेऽपीत्यर्थः । नेति—न केवलं रसादिपरिपत्ति-
प्रतीतिर्व्यञ्जनाध्यासारेण भवति किं तु सति संभवे वस्तुमात्रपरिपत्तयः प्रतीतिर्व्य-
ञ्जनाध्यासारेण संभवतीत्यर्थः । उक्तमुदाहरति—भ्रमेति । निषेधप्रतिपत्ति—अपेक्ष-
गुणेषु सा भ्रमेति प्रतिपत्तिः, विनेतः काव्यप्रकाशादौ द्रष्टव्यः । अलङ्कारेषु अल-
ङ्कारपरिपत्तिः प्रतीतिर्व्यञ्जनस्य जायते इत्युदाहरति—एतन्नेति ।

व्यञ्जकत्वनिबन्धनी—व्यञ्जनमूला । अनुपपद्यमानेति—अनुपपद्यमानत्वार्थ-

१ “ भ्रम धम्मिअ किरम्पः य थाप मारिएत्तेन ।

नेहावरीयहीक्कच्छुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ” इति प्या० ।

पेशाभावात् । नापि वाक्यार्थत्वं व्यङ्ग्यस्य—तृतीयकक्षाविषयत्वात् । तथा हि—‘भ्रम धार्मिक’ इत्यादौ पदार्थविषयाभिधालक्षणप्रथमकक्षानि-
 श्रान्तक्रियाकारकसंसर्गात्मकविधिविषयवाक्यार्थकक्षान्त्वान्ततृतीयकक्षा-
 क्रान्तो निषेधात्मा व्यङ्ग्यलक्षणोऽर्थो व्यञ्जकदास्यधीनः स्फुटमेवावभा-
 सते अतो नासौ वाक्यार्थः ।

ननु च तृतीयकक्षाविषयत्वमश्रूयमाणपदार्थतात्पर्येषु ‘विषं भुङ्क्ष्व’
 इत्यादिवाक्येषु निषेधार्थविषयेषु प्रतीयत एव वाक्यार्थस्य । न चात्र
 व्यञ्जकत्ववादिनापि वाक्यार्थत्वं नेष्यते ? तात्पर्यादन्यत्वाद्भूतेः । तन्न-
 स्वार्थस्य द्वितीयकक्षायामविश्रान्तस्य तृतीयकक्षाभावात् सैव निषेध-

स्यानाऽपेक्षाभावा(प्रतीत्यभावा)दित्यन्वयः, कस्य चिदर्धस्यानुपपद्यमानत्वे
 ह्यर्थापत्तिः प्रसरति—यथा भोजन विना पीनत्वस्यानुपपत्त्या दिवा भोजनस्य च
 प्रतिषेधाद् रात्रिभोजनमर्थापत्त्या ‘पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते’ इत्यत्र न
 ल्यते, न चैव रसादिकं विना कस्य चिदनुपपद्यमानत्वमस्ति येनार्थापत्त्या
 रसादिप्रतीतिः स्यादित्यर्थः । वाक्यार्थत्वमित्यत्र रसादीनामिति शेषः, प्रथमकक्षा-
 यां पदार्थापस्थितिर्द्वितीयकक्षायाम् पदार्थसंसर्गात्मकवाक्यार्थस्य प्रतीतिस्तृतीयक-
 क्षायाम् व्यङ्ग्यप्रतीतिर्जायते तत्र व्यङ्ग्यार्थस्य द्वितीयकक्षाविषयत्वाभावात् वा
 क्यार्थत्वमित्यर्थः । व्यङ्ग्यस्य तृतीयकक्षाविषयत्वमुपपादयति—तथा हीति ।
 पदार्थविषयाऽभिधाल्यापारलक्षणा प्रथमकक्षा । द्वितीयकक्षाभूता या वाक्या-
 र्थकक्षा तदतिक्रान्ता या तृतीयकक्षा तादृशतृतीयकक्षान्त—तादृशतृतीयकक्षा-
 विषयः तृतीयकक्षानिविष्ट इति यावत् । असौ—व्यङ्ग्यः । स्पष्टमन्यत् ।

शाङ्कते—नन्विति । “ वाक्यार्थस्य ” इत्यत्र “ वाक्यार्थः, ” इतिपाठस्तत्र
 युक्त एव । अश्रूयमाणेषु निषेधादिपदार्थेषु तात्पर्यं येषां तेषु “ विषं भुङ्क्ष्व ”
 इत्यादिवाक्येष्वित्यन्वयः । अत्र—“ विषं भुङ्क्ष्व ” इत्यादौ व्यञ्जकत्ववादिनापि
 निषेधत्व वाक्यार्थत्व नेष्यते इति न किं त्विष्यते एवेत्यर्थः, अत्र हेतुमाह—ता
 त्पर्यादिति, तात्पर्यस्य ध्वनित्वम्—व्यङ्ग्यत्व नास्ति (न स्वीकृतम्) अत्र च
 निषेधे एव तात्पर्यमिति निषेधो वाक्यार्थ एव न व्यङ्ग्य इत्यर्थः । व्यङ्ग्यस्य
 तृतीयकक्षाविषयत्ववादी समाधत्ते—तत्रेति, “ विषं भुङ्क्ष्व ” इत्यत्र स्वार्थस्य=
 विषमक्षणस्य द्वितीयकक्षायामविश्रान्तस्य=अविश्रान्तत्वेन तृतीयकक्षाभावात्—तृ-
 तीयकक्षायाम् एव अभावात् द्वितीयकक्षायाम् वाक्यार्थस्य विश्रान्तौ सत्या तृतीया
 कक्षा भवति ‘ विषं भुङ्क्ष्व ’ इत्यत्र च द्वितीयकक्षायाम् वाक्यार्थस्याविश्रान्त-

कक्षा—तत्र द्वितीयकक्षाविधौ क्रियाकारकसंसर्गानुपपत्तेः प्रकरणात्पि-
तरि वक्तुरि पुत्रस्य विषभक्षणनियोगाभावात् ।

रसवद्वाक्येषु च विभावप्रतिपत्तिलक्षणद्वितीयकक्षायां रसानवगमात्
तदुक्तम्—

“ अप्रतिष्ठमविश्रान्तं स्वार्थं यत्परतामिदम् ।
वाक्यं विगाहते तत्र न्याय्या तत्परतास्य सा ॥
यत्र तु स्वार्थविश्रान्तं प्रतिष्ठां तावदागतम् ।
तत्परसर्पति तत्र स्यात्सर्वत्र ध्वनिना स्थितिः ॥ ”

इत्येवं सर्वत्र रसानां व्यङ्ग्यत्वमेव । वस्त्वलङ्कारयोस्तु कचिद्वाच्यत्वं
कचिद्व्यङ्ग्यत्वं तत्रापि यत्र व्यङ्ग्यस्य प्राधान्येन प्रतिप्रत्तिस्तत्रैव ध्वनिः
अन्यत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं, तदुक्तम्—

“ यत्रार्थः शब्दो वा यमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थो ।

व्यङ्गः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ॥

त्वेन तृतीयकक्षैव नास्ति यद्विषयत्व निषेधस्य स्यात्, सेव=वाक्यार्थाश्रयीभूता
द्वितीयकक्षैव निषेधकक्षास्ति—द्वितीयकक्षायामेव निषेधः=शानुग्रहभोजननिषेधः
प्रतीयते एवेति न स निषेधस्तृतीयकक्षामपेक्षते इत्यर्थः । उक्ते हेतुमाह—तत्रेति,
तत्र=‘ विप भुङ्क्ष्व ’ इत्यत्र द्वितीयकक्षाविधौ=द्वितीयकक्षाया क्रियाकारकसं-
सर्गस्य विपरुर्मकभक्षणरूपवाक्यार्थस्योपपत्तिरेव नास्ति यत एतद् वाक्यं पित्रा
पुत्रं प्रत्युक्तमिति प्रकरणाज्ज्ञातं न च पितुः पुत्रं प्रति विषभक्षणादेशः उपपद्यते
इति व्याक्यार्थानुपपत्त्या द्वितीयकक्षा शानुग्रहभोजननिषेधमेव स्वविषयीकरोतीति
द्वितीयकक्षायामेव तादृशनिषेधस्य प्रतीयमानत्वान्न तृतीयकक्षाविरयत्वमस्तीति
व्यङ्ग्यत्वैव तृतीयकक्षाविषयत्व भवतीत्यर्थः ।

रसनदिति—विभावादिविषयकवाक्यार्थबोधलक्षणा या द्वितीयकक्षा तस्यां
रसानवगमाद् रसादेव्यङ्ग्यत्वमित्यर्थः । अप्रतिष्ठमिति—इदं वाक्यं स्वार्थेऽप्रति-
ष्ठम्=अविश्रान्तम्=अनुपपत्ते सद् यत्र यत्परताम्=वाहशार्थपरतामवगाहते त-
त्रास्य=वाक्यस्य सेव तत्परता=तादृशार्थपरता न्याय्या तद्वाक्यं तादृशार्थपरमेव
भवतीत्यर्थः । यत्रेति—यत्र तु तद्वाक्यं स्वार्थे विश्रान्तम्=प्रतिष्ठां प्राप्ते सदपि प्रस-
र्पति=किं चिद्व्योषयितुं प्रवर्तते तत्र सर्वत्र ध्वनिर्भवति तद्वाक्यम्, विश्रान्तस्वा-
र्थनिषेध्या बोध्यान्तरस्य व्यङ्ग्यत्वादित्यर्थः । उपसर्जति—इत्येवमिति । अन्यत्र=
व्यङ्ग्यस्याऽप्रधानत्वे । यत्रार्थ इति—“ उपसर्जनीकृतस्वार्थो ” इति शब्दाप्ये-
विशेषणम्, शब्दाप्यौ स्वयमप्रधानीभूतौ यत्र कंचिदर्थ व्यङ्ग्यः=व्यङ्गनाव्यगारेण

प्रधानेऽन्यत्र वास्यार्थे यद्वाङ्गं तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मतिः ॥ ”

यथा—“ उपोढरगेण ” इत्यादि । तस्य च ध्वनेर्विवक्षितवाच्या-
ऽविवक्षितवाच्यत्वेन द्वैविध्यम्, अविवक्षितवाच्योऽप्यत्यन्ततिरस्कृतस्वार्थो-
ऽर्थान्तरसंभ्रमितवाच्यश्चेति द्विधा । विवक्षितवाच्यञ्च असंलक्ष्यक्रमः क्रम-
शोत्यश्चेति द्विविधः, तत्र रसादीनामसंलक्ष्यक्रमध्वनित्वं प्राधान्येन प्र-
तिपत्तौ सत्याम्, अङ्गत्वेन प्रतीतौ रसबदलङ्कार इति ।

अत्रोच्यते—

वाच्या प्रकरणादिभ्यो बुद्धिस्था वा यथा क्रिया ।

वाक्यार्थः कारकैर्युक्ता स्थायीभावस्तथेतरेः ॥ ३७ ॥

यथा लौकिकवाक्येषु श्रूयमाणत्रियेषु ‘ गामभ्याज ’ इत्यादिषु अश्रू-
यमाणक्रियेषु च—‘ द्वारं द्वारम् ’ इत्यादिषु स्वशब्दोपादानात्प्रक-
रणादिवशाद्बुद्धिसंनिवेशिनी क्रियैव कारकोपचिता वाक्यार्थस्तथा काव्ये-
ष्वपि कचिन् स्वशब्दोपादानात् “ प्रीत्यै नवोढा प्रिया ” इत्येवमादौ
कचिच्च प्रकरणादिवशात्त्रियताभिहितविभावाद्यविनाभावाद्वा साक्षात्प्रक-
चैतसि विपरिवर्तमानो रत्यादिः स्थायी स्वस्वविभावानुभावव्यभिचा-

प्रतिपादयतस्तत्र तत्काव्य ध्वनिरित्युच्यते इत्यर्थः, उच्य च—“ इदमुत्तममतिश-
यिनि ” इत्यादि । प्रधाने इति—अन्यत्र—ध्वनेरन्यत्र यत्र वाक्यार्थमेव प्रधानं
भवति रसादिकं चाऽप्रधानं भवति तस्मिन् काव्ये रसबदलङ्कारो भवतीत्य-
न्वयः, तत्र रसादीनामलङ्कारत्वेन गुणीभूत व्यङ्ग्यं भवतीत्यर्थः । रसबदाद्यलङ्का-
रमुदाहरति—उपोढेति—

“ उपोढरगेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुजम् ।

यथा समस्तं तिमिराशुक्लं तथा पुरोपि रागाद्बलितं न लक्षितम् ” इति ।

अत्र समासोक्तिपरिवृत्तवाक्यार्थस्यैव चमत्कारित्वेन प्राधान्याद् रसस्य चाङ्ग-
त्वाद् रसबदलङ्कारः । क्रमशोत्य = संलक्ष्यक्रमः । तत्रेति—रसादीनां प्राधान्यप्रतीतौ
सत्यामसंलक्ष्यक्रमध्वनित्वं काव्यस्येत्यन्वयः । रसादीनामङ्गत्वेन प्रतीतौ सत्या
रसबदाद्यलङ्कारः । एते च ध्वनिभेदाः काव्यप्रकाशादौ द्रष्टव्याः ॥ ३६ ॥

स्वमतेन समाधत्ते—वाच्येति । स्वशब्दोपादानात्—क्रियावाचनशब्दोपादा-
नात् । बुद्धिसंनिवेशिनी—बुद्धिस्था । स्वशब्दोपादानात्—विभावादिशोधकरत्यादि-
प्रियादिशब्दोपादानात् । नियतेति—नियतं यद्भिहितं विभावादि तदविनामात्वात् ।

रिभिस्तत्तच्छब्दोपनीतैः संस्कारपरम्परया । परं प्रौढिभानीयमानो
रत्यादिर्वाक्यार्थः ।

न चाऽपदार्थस्य वाक्यार्थत्वं नास्तीति वाच्यम्—कार्यपर्यवसायित्वा-
त्तात्पर्यशक्तेः, तथा हि—पौरुषेयमपौरुष्यं वाक्यं सर्वं कार्यपरम्—अत-
त्परत्वेऽनुपादेयत्वादुन्मत्तादिवाक्यवत्, काव्यशब्दानां चान्वयव्यतिरे-
काभ्यां निरतिशयसुरास्वादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्ति-
विषययोः प्रयोजनान्तरानुपलब्धेः स्वानन्दोद्भूतिरेव कार्यत्वेनावधार्यते,
तदुद्भूतिनिमित्तत्वं च विभावादिमंसृष्टस्य स्थायिन एवावगम्यते, अतो
वाक्यस्याभिधानशक्तिस्तेन तेन रसेनाऽऽहृद्यमाणा तत्तत्स्वार्थपेक्षिताऽवान्-
न्तरविभावादिप्रतिपादनद्वारा स्वपर्यवसायितामानीयते, तत्र विभावादयः
पदार्थस्थानीयास्तत्संसृष्टो रत्यादिर्वाक्यार्थः । तदेतत्काव्यवाक्यं यदीयं

संस्कारपरम्परया=पूर्वपूर्वप्रतीतविभावादिभिस्तपत्रैः संस्कारैः । प्रौढिम्=पुष्टिम् ।

ननु रत्यादिपदप्रयोगाभावे पदेनानुपरिपतत्वेनाऽपदार्थव्याख्यादेः वाक्या-
र्थत्वं कथं स्यादित्याशङ्क्याह—न चेति । परिहारमाह—कार्येति, तात्पर्यं हि प्रकृ-
तिनिवृत्त्यन्तरलक्षणवर्षरं भवति, तात्पर्यार्थं च वाक्यार्थं एतेन रत्यादेस्तात्पर्य-
वियक्तत्वेन व्याख्यार्थत्वं सिद्धमित्यर्थः । स्वभिप्रायमुपपादयति—तथा हीत्या-
दिना । अतत्परत्वे=कार्यपरत्वाभावे उन्मत्तादिवाक्यवदनुपादेयत्वं स्यादित्यर्थः ।
काव्यशब्दानामिति—काव्यशब्दानां यो प्रवृत्तिविरथो प्रतिपाद्यप्रतिपादकौ=स्थायि-
विभावादी तथोरित्यन्वयः, काव्ये स्थायी वा रसेवा प्रतिपाद्यो विभावादिश्च तदु-
प्रतिपादकः । स्वानन्दोद्भूतेः कार्यत्वेन तात्पर्यवियक्तत्वं तेन च वाक्यार्थत्वं
प्राप्तम्, स्वानन्दोद्भूतिरेव च रस इति सिद्धं रसस्य वाक्यार्थत्वम् । तदुद्भूतिनि-
मित्तत्वम्=स्वानन्दोद्भूतिनिमित्तत्वम् विभावादिमंसृष्टस्य=विभावादिमंसृष्टस्य
स्थायिन एव उक्तं च 'विभावातुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिर्गमि.' इति । भा
इति—यतः स्वानन्दोद्भूतेः (रसस्य) तात्पर्यवियक्तत्वं प्राप्तमात्रं यत्कल्पवि-
धानशक्तिः=प्रतिपादनशक्तिस्तेन तेन=तत्रत्येन रसेनाऽऽहृद्यमाणा=स्वानुपलब्धि-
कृता तत्तत्स्वार्थः=तत्प्रसस्तदपेक्षितविभावादिप्रतिपादनद्वारा स्वपर्यवसायिताम्
(तत्प्रसस्तदपेक्षितम्) आनीयते=आनी, काव्यवचनानां तत्प्रसस्तदपेक्षितान्ते
तात्पर्यं भवतीति यावत् । पदार्थवाक्यार्थयोर्विभागमाह—उच्येति । काव्यवचनानां
सौष्टव्यवाक्यार्थेण महत्त्वमाह—उदेति इति । "यदीयम्" इत्यत्र 'यत्' रत्यार्थः ।

ताविमौ पदार्थवाक्यार्थौ ।

न चैवं सति गीतादिवत्सुखजनकत्वेऽपि वाच्यवाचकभावानुपयोग-
विशिष्टविभावादिसामग्रीविदुषामेव तथाविधरत्यादिभावनावतामेव स्वान-
न्दोद्भूतेः, तदनेनातिप्रसङ्गोऽपि निरस्तः । ईदृशि च वाक्यार्थनिरूपणे परि-
क्लिप्ताभिधादिशक्तिवशेनैव समस्तवाक्यार्थावगतेः शस्त्यन्तरपरिकल्पनं
प्रयासः यथावोचाम काव्यनिर्णये—

‘ तात्पर्यानतिरेकाच्च व्यञ्जनीयस्य न ध्वनिः ।

किमुक्तं स्याद्भ्रुतार्थतात्पर्येऽन्योक्तिरूपिणि ॥ १ ॥

ताविमौ=भावादिरसौ ।

ननु यथा गीतादेः मुग्धादिना स्वजन्येन वाच्यवाचकभावो नास्ति तथा
काव्यवाक्यजन्यरसादिना काव्यवाक्यस्यापि वाच्यवाचकभावभावः प्राप्त इत्या-
शङ्क्याह—न चेति । परिहारमाह—विशिष्टेति, विशिष्टविभावादिसामग्रीविदुषाम्=
अल्पैरिविभावादिलक्षणज्ञानवतामेव तथाविधरत्यादिभावनावतामेव च स्वान-
न्दोद्भूतिममवादित्यन्वयः, विभावादिसामग्रीज्ञानं च वाच्यवाचकभावज्ञानाधी-
नमिति वाच्यवाचकभावोपयोगः समर्थितः । तदनेनेति—तथाविधरत्यादिभावना-
यतामेव स्वानन्दोद्भूतिर्जायते इति नियमेन अतिप्रसङ्ग =अरसिकाना रसात्यादोऽपि
निरस्तो वेदितव्य इत्यर्थः । ईदृशि=एवमप्ये वाक्यार्थनिरूपणे (निर्णये)
जाते नाम तात्पर्यार्थस्य वाक्यार्थत्वेन रमस्य काव्यवाक्यार्थत्वे प्राप्ते परिक्लिप्त-
ता=सकलप्रसिद्धा याऽभिधादिशक्तिरूढशेनैव समस्तस्य=सर्वविधस्य वाक्यार्थस्य
रसादेरप्यवगतिः संभवतीति काव्यवाक्यानां शक्त्यन्तरपरिकल्पनम्=व्यञ्जना-
व्यापारकल्पन व्यञ्जनाव्यादिनां प्रयास एवेत्यर्थः । उक्तेः स्वनिर्मितकाव्यनिर्णयस्य
वाक्यानि निर्दिशति—तात्पर्यानतिरेकादिनि ।

तात्पर्येति—व्यञ्जनीयस्य=व्यङ्ग्यस्य तात्पर्यानतिरेकाद् ध्वनिः=ध्वनिनाम
व्यञ्जनाव्यापारवत् काव्यं नास्तीत्यन्वयः । व्यङ्ग्यस्य तात्पर्येऽन्तर्भावात् तत्प्रती-
त्यर्थं व्यञ्जनावेशाऽभावात् व्यञ्जनाव्यापारवत्त्वेनाभिमत ध्वनिव्य काव्यस्य न
संभवतीत्यर्थः । “ व्यञ्जनीयस्य ” इत्यत्र “ व्यङ्ग्यत्वस्य ” इतिषाट्स्तु चिन्त्यः ।
ध्वनिरादी स्वमतेनोक्तमाह—किमुक्तमिति, “ मां विद्विशागोऽयम् ” इत्या-
द्यन्योक्तिरूपिणि अधुनार्थतात्पर्ये=अज्ञाततात्पर्याग्ने वाक्ये किमुक्तं स्यात्=अत्रेदं
तात्पर्यमिति कथं यन् शक्येन ? न शक्येने इत्यर्थः—यनस्तात्पर्यं हि यन्पुरिच्छा
शाश्वतोऽयं चेच्छा न समवति ज्ञेयत्वादिनि प्रतीयमानस्य निर्देहस्य कथं तात्पर्य-

विष भक्षय पूर्णो यश्चैव परमुतादिषु ।
 प्रसज्यते प्रधानत्वाद्भ्रान्तिव्युत्थेन कार्यते ॥ २ ॥
 ध्वनिश्चेत्स्वार्थविश्रान्त वास्यमर्थान्तराश्रयम् ।
 तत्परत्व त्वविश्रान्तौ, तन्न-विश्रान्त्यसभवात् ॥ ३ ॥
 एतावत्येव विश्रान्तिस्तात्पर्यस्येति किञ्चित्तम् ।
 यावत्कार्यप्रसारित्वात्तात्पर्यं न तुलाभूतम् ॥ ४ ॥
 भ्रम धार्मिक विश्रान्तमिति भ्रमिकृतास्पदम् ।
 निर्यावृत्ति कथं वाक्य निषेधमुपसर्पति ॥ ५ ॥

यार्थत्व स्यात् ? तथा च तात्पर्यादातेरिन एव व्यङ्ग्यार्थ इति तद्बोधनार्थं
 व्यञ्जनाव्यापारस्वापेक्षा प्राप्तेति मिद्वे ध्वनिरिति भावः ॥ १ ॥

किं च ' विष भक्षय मा चारय श्चे भुङ्खा, इत्यादी प्रतीपनानस्य प्राया
 न्याद् यद् ध्वनिर्व प्रसज्यते प्राप्तेति तत् केन कारयितुं शक्यते ? न केनापीत्यर्थं
 विषभक्षणादपि शत्रुघ्नभोजने निवृत्त्यमिति प्रतीयमानस्य तात्पर्यशक्त्या प्रती
 तेरसंभवाद् व्यञ्जनाव्यापार स्वीकर्तव्य इति भावः । वादभाकरप्रत्ययेषु द्रष्टव्य ।
 ' य पूर्व ' इति परमुद्दिश्योक्तम् ' विषं भक्षय ' इति मुत्तमुद्दिश्योक्तमित्युक्तम्
 ' परमुतादिषु ॥ इति ॥ २ ॥

ध्वनिवादी व्यङ्ग्यतात्पर्ययोर्भेदं प्रदर्शयति ध्वनिरिति-स्वार्थे विभ्रान्तं न
 द्वास्त्वं चेदर्थान्तराश्रयम्=अर्थान्तरबोधकं भवति तदा तद्वाक्यं ध्वनिरित्युच्यते ।
 स्वार्थेऽविभ्रान्तौ=अविभ्रान्तमेव यद्यर्थान्तरबोधकं भवति तदा तादृशार्थान्तरं
 तात्पर्यमित्युच्यते । व्यङ्ग्यमिति व्यङ्ग्यतात्पर्ययो परस्परं भेद इत्यर्थः । ध्वनि
 निरासयादी प्रायाचष्टे-सप्रेति, तात्पर्यासंबोधनं विना वाक्यस्य विभ्रान्तेरसंभवात्
 तथा च यद् यत् प्रतिपाद्यते तस्य तात्पर्यासंबोधनं भवति तन्निवृत्तिरिति व्यङ्ग्यतात्पर्यस्य
 तात्पर्यासंबोधनं ध्वनिर्नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रतिपाद्यस्य विश्रान्तिरपेक्षापूरणाद्यदि ।

वक्तुर्विचक्षिताप्राप्तेरविश्रान्तिर्न वा कथम् ॥ ६ ॥

पौरुषेयस्य वाक्यस्य विवक्षापरतन्त्रता ।

वक्तुभिप्रेततात्पर्यमतः काव्यस्य युज्यते ॥ ७ ॥ इति ।

अतो न रसादीनां काव्येन सह व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः । किं तर्हि ? भा-
व्यभावकसंबन्धः, काव्यं हि भावकं भाव्या रसादयः, ते हि स्वतो
भवन्त एव भावकेषु विशिष्टविभावादिमता काव्येन भाव्यन्ते ।

श्रोतुश्च विश्रब्धभ्रमणलक्षणशक्यार्थेनाप्याकाङ्क्षानिवृत्त्या तदतिरिक्तार्थविषय-
कत्रिज्ञासाया अनुत्थानात्, मम मते तु शक्यार्थमात्रबोधनेन वाक्यस्य वि-
श्रान्तौ जात्याया घर्षाविषयकुकुलटत्वज्ञानेन तदभिप्रायत्रिज्ञासाया ज्ञात्याया
वाक्य व्यञ्जनया भ्रमणनिषेधपर भवतीति सिद्ध व्यङ्ग्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

ध्वनिनिरासवादी प्रत्युत्तरमाह-प्रतिपाद्यस्येति, अपेक्षापूरणात्=भोगुराका-
ङ्क्षानिवृत्त्या यद्युक्तवाक्ये प्रतिपाद्यस्य विश्रान्तिरुच्यते तथा च विश्रान्त्या
भ्रमणनिषेधस्य व्यङ्ग्यत्वमुच्यते तदा वक्तुर्विचक्षितस्याऽप्राप्तेः=अत्रमात्=
अबोधनात् प्रतिपाद्यस्याऽविश्रान्तिरेव किं न स्याद् विनिगमनाविरहात् तथा
च प्रतिपाद्यस्याविश्रान्तौ सत्या तदतिरिक्तबुध्यमानार्थस्य तात्पर्यार्थत्वमेव
भवतीति त्वयापि स्वीकृतत्वादुक्तस्थले भ्रमणनिषेधस्य तात्पर्यशक्यैव लाभसं-
भवाद् व्यञ्जनाव्यापारो व्यङ्ग्यं च न स्वीकार्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

पौरुषेयस्येति-पौरुषेयस्य काव्यादिवाक्यस्य विवक्षापरतन्त्रता=विविक्ताधी
नत्वाद् वक्तुभिप्रेततात्पर्यम्=वक्तुभिप्रेततात्पर्यपरत्वमेव युक्तमिति त्वदभिमतव्य-
ङ्ग्यार्थस्य तात्पर्यत्वप्राप्त्या व्यङ्ग्यव्यञ्जनाव्यापारो न स्वीकार्यमित्यर्थः । न
च नाम्नि विवाद् इतिवाच्यम्, तात्पर्यार्थस्य सरलममतात्पर्यमात्रैवावबोधनात्,
व्यङ्ग्यप्रतीत्यर्थं च व्यञ्जनाव्यापारस्वीकारापत्तेः । तथा च रसादयो भाव्याः काव्यं
च भावकमिति तयोर्भाव्यभावकभाव एव संबन्धो न तु व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव
इत्यर्थः ॥ ७ ॥

उपसंहरति-अत इति । रसादीनां काव्येन सह कस्तादि संबन्ध इति त्रिज्ञा-
सने-किं तर्हि इति । उत्तरमाह-भावेति । ते रसादयः । भावकेषु=भावकहृदये
स्थातो भवन्त=स्वयं सन्त एव विशिष्टविभावादिमता=अन्यैकविभावादिप्रति-
पादकेन वाक्येन भाव्यन्ते=उद्भाष्यन्ते इति ।

न चान्यत्र शब्दान्तरेषु भाव्यभावकलक्षणसन्धानभावात् काव्यशब्दे-
ष्वपि तथा भाव्यमिति वाच्यम्—भावनान्रियावादिभिस्तथाङ्गीकृतत्वात् ।
किं च मा चान्यत्र तथास्तु अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिह तथागमात्
तदुक्तम्—

“ भावाभिनयसन्धानभावयन्ति रसानिमान् ।

यस्मात्तस्मादर्मा भावा विज्ञेया नाप्ययोत्तृभि ॥ ” इति ।

कथं पुनरगृहीतसंबन्धेभ्यः पदेभ्यः स्थाय्यादिप्रतिपत्तिरिति चेत् ?
लोके तथाविवचेष्टायुक्तर्खापुसादिषु रत्याद्यविनाभावदर्शनादिहापि तथो-
पनिबन्धे सति रत्याद्यविनाभूतचेष्टादिप्रतिपादकशब्दश्रवणादभिधेया-
ऽविनाभावेन लाक्षणिकी रत्यादिप्रतीति । यथा च काव्यार्थस्य रसभा-
वकत्व तथाप्रे वक्ष्याम ।

शङ्कते—न चेति । तथा=भाव्यभावकसंबन्धाभावेन भाव्यम्=भवितव्यमि-
त्यर्थ । परिहारमाह—भावेनेति भावनेन क्रियेतिवादिभिर्मीमांसकैर्भाव्यभावनकसंब-
न्धस्य स्वीकृतत्वात्, तत्र स्वर्गादीनां भाव्यत्व यागादिन्रियायाश्च भावकत्वमिति
प्रतिपादितत्वादित्यर्थ, तथा च काव्यपक्षेऽपि भाव्यभावकसंबन्धस्य नानुपपत्ति-
रिति भाव । उत्तमभ्युपगम्याह—न चेति, अन्यत्र=लोके, तथा=भाव्यभाव-
कसंबन्ध । इह काव्ये त्वऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथागमात्=भाव्यभावकसंबन्धो-
ऽसगम्यते एवेत्यर्थ । रसादिशेषकपदानुपादानस्थले प्रकारान्तरेण रसादिप्रतीति-
रसभवात् किं वा भावकचेतसि वर्तमानरत्यादिना काव्यस्य संबन्धान्तरासंभवा-
दिति भाव । भावेति—भावेनाऽभिनयेन च किं वा भावस्याभिनयेन संबन्धो-
येनां तादृशान् रसान् भवयन्तीति भावा । नाप्ययोत्तृभि=नाप्यप्रयोत्तृभि ।
प्रमाणमिदं न प्रत्यर्थसमवायि प्रतिभाति किं वा भावकत्वेन काव्यस्यापि भा-
वपदवाच्यत्वं मन्तव्यमिति ।

शङ्कते—कथमिति, अगृहीतसंबन्धेभ्यः=रत्यादावऽगृहीतगतिभ्यः पदेभ्यः
कथं रत्यादिप्रतीतिः स्यात् ? तत्र अगृहीतगतिशब्देन पदान् कर्तृप्रतीतिर्भावन्
गतिप्रहस्य कारणत्वादित्यर्थ । उत्तरमाह—लोके इति, तथाविधचेष्टा=तथादि-
प्रयुक्तानुभाव । रसापि=काव्येऽपि । अभिधेयविनाभावेन=तादृशचेष्टा (अनु-
भावा) चरनिभावेन रत्यादिषु सिना तादृशचेष्टादेरसभवादिति भाव । एष
निकीति—भूयमाणतादृशचेष्टादिप्रतिपादकशब्दानां कृतस्त्वादेरादाय सभवेन
रत्यादी लक्षणा । रसमन्त्र ॥ ३७ ॥

रसः स एव स्वाद्यत्वाद्रसिकस्यैव वर्तनात् ।

नानुकार्यस्य वृत्तत्वात्काव्यस्यातत्परत्वतः ॥ ३८ ॥

द्रष्टुः प्रतीतिर्त्रीडेर्प्यारागद्वेषप्रसङ्गतः ।

लौकिकस्य स्वरमणीसंयुक्तस्यैव दर्शनात् ॥ ३९ ॥

काव्यार्थोपप्लावितो रसिकवर्ती रत्यादिः स्थायीभावः स इति प्रतिनि-
र्दिश्यते, स च स्वाद्यतां निर्भरानन्दसंविदात्मतामापाद्यमानो रसो रसि-
कवर्तीति वर्तमानत्वात्, नानुकार्यरामादिवर्ती वृत्तत्वात्तस्य ।

अथ शब्दोपहितरूपत्वेनावर्तमानस्यापि वर्तमानवदवभासनमिष्यत
एव, तथापि तदवभासस्यास्मदादिभिरननुभूयमानत्वादसत्समतैवाऽऽस्वादं
प्रति, विभावत्वेन तु रामादेर्वर्तमानवदवभासनमिष्यत एव । किं च न
काव्यं रामादीनां रसोपजननाय कविभिः प्रवर्त्यते अपि तु सहृदया-
नानन्दयितुम् । स च समस्तभावकस्यसंबन्ध एव ।

यदि चानुकार्यस्य रामादेः शृङ्गारः स्यात्ततो नाटकादौ तद्दर्शने लौ-
किके इव नायके शृङ्गारिणि स्वकान्तासंयुक्ते दृश्यमाने शृङ्गारवानयमिति
प्रेक्षकाणां प्रतीतिमात्रं भवेन्न रसानां स्वादः, सत्पुरुषाणां च लज्जा, इतरेषां
त्वसूयानुरागापहारेच्छादयः प्रसज्येरन् । एवं च सति रसादीनां व्यङ्ग्यप-

रसिनस्यैवेति—रसिनस्यैव सामाजिकस्य रसास्वादो भवतीत्यर्थः । काव्यार्थो-
पप्लावितः=काव्यार्थेनोपप्लावितः । स इतिपदेनोक्तमूल्यपदे स्थायी प्रतिनिर्दिश्यते
इत्यर्थः । तस्य=अनुकार्यस्य श्रीरामादेः ।

अथेति—यद्यपीत्यर्थः । शब्दोपहितरूपत्वेन=शब्दत्वेन शब्दोपहितरूपत्वेनेति-
याक्त्वात् । तथा च “नानुकार्यस्य” इत्यादिकथमुक्तमिति भावः । उत्तरमाह—तथापीति ।
तदवभासस्य=अनुकार्यश्रीरामदिप्रतीतेरस्मदादिभिरननुभूयमानत्वादाऽऽस्वादं प्र-
त्यनुकार्यस्याऽसत्त्वमेवेत्यर्थः । “अनुभूयमानत्वात्” इतिपाठस्त्ययुक्त एव ।
सः=रसः ॥ ३८ ॥

द्रष्टुरित्यादिपद्यं व्याचष्टे—यदि चेत्यादिना, “न रसास्वादः” इत्यन्तेन “प्रती-
तिः” इति पदं व्याख्यातम्, अप्यूयति—‘अनेनेयं मुन्दरी कथमुपलब्धा’ इत्यस्युदा ।
साहचर्यविनायां रागः=अनुरागश्चात्र प्रसज्येत, तादृशमाविनाया अपहारेच्छादि
त्यादिति नानुकार्यस्य रसः किं तु सामाजिकस्यैवेत्यर्थः । उपसंहरति—एवं चेति ।

त्वमपास्तम् । अन्यतो लब्धसत्ताकं वस्त्वन्येनापि व्यज्यते प्रदीपेनेन घटादि न तु तदानीमिवाभिव्यञ्जकत्वाभिमतैरापाद्यस्वभावम् । भाव्यन्ते च विभावादिभिः प्रेक्षकेषु रसा इत्यावेदितमेव ।

ननु च सामाजिकाश्रयेषु रसेषु को विभावः कथं च सीतादीना देवीनां विभावत्वेनाऽविरोधः ? उच्यते—

धीरोदात्ताद्यवस्थानां रामादिः प्रतिपादकः ।

विभावयति रत्यादीन्स्वदन्ते रसिकस्य ते ॥ ४० ॥

नहि क्वचो योगिन इव ध्यानचक्षुषा ध्यात्वा प्रातिस्विकीं रामादीनामवस्थामितिहासनदुपनिब्रजन्ति, किं तर्हि ? सर्वलोकसाधारणा स्वोत्प्रेक्षावृत्तसन्निधिः धीरोदात्ताद्यवस्थाः कचिदाश्रयमात्रदायिनीः (वि)दधति ।

ता एव च परित्यक्तविशेषा रसहेतवः ।

तत्र सीतादिशब्दाः परित्यक्तजनकतनयादिविशेषाः स्त्रीमात्रवाचिनः किमिवानिष्टं कुर्युं । किमर्थं तर्ह्युपादीयन्त इति चेत् ? उच्यते—

रसादीनां ध्वङ्गत्वेऽनुपपत्तिमाह—अन्यत इति, अभिव्यञ्जनात्पूर्वमेव लब्धसत्ताकं वस्त्वऽन्येनाभिव्यज्यते यथा प्रदीपेन घट, रसश्च न पूर्वं लब्धमनाद्य इति कथमभिव्यञ्जकत्वेनाभिमतैरभिव्यज्येतेत्यर्थः । आपाद्यस्वभावात्=लभ्यमनाद्यम् । भाव्यन्ते—उद्भाष्यन्ते इत्यनेन विभावादिभ्यः पूर्वमभा रसस्य प्रत्याख्याता—विभावादिभ्योऽप्येतेनैव स्थायिन रसत्वापगतित्वाकारदिति नाभिव्यञ्जकत्वं संभवतीत्यर्थः ।

शङ्कने—नन्विति । अविरोध इति—साधारणीकृतानामेव विभावात् संभवति श्रीसीतादीनां च जगज्जननीनां कथं सत्त्वरसिकसाधारण्येन शृङ्गाराद्यालम्बनत्वं स्यादिति भावः । उत्तरमाह—धीरोदात्तेति धीरोदात्ताद्यवस्थानां प्रतिपादकं अभिनायकं भीरुमादी रत्यादीन् विभावयति ते—रत्याद्यो रसिकस्य स्वदन्ते—आस्वादगोचरा भवन्तीत्यर्थः । प्रातिस्विकीम्—भीरुमादिमाश्रयवद्भ्याम् । स्वोत्प्रेक्षावृत्तसन्निधिः = स्वोत्प्रेक्षावृत्तसन्निधिपरिधिर्वासां ता स्वोत्प्रेक्षावृत्तसन्निधिस्वसंभावित्वा इति यावत् । कचिदाश्रयमात्रदायिनी = कचिद् इत्यमनोपमवृत्तादाहुस्तथा । विदधति=उपनिब्रजन्ति कथम् ॥ ४० ॥

ता=सीत्याद्या । परित्यक्तविशेषा=साधारणीकृतानामन्येनो नदिद्यादिरूपेण परिधत्ता ।

क्रीडातां मृगमयैर्दृष्ट्वालानां द्विरदादिभिः ॥ ४१ ॥

स्वोत्साहः स्वदते तद्वच्छ्रोतृणामर्जुनादिभिः ।

एतदुक्तं भवति—नात्र लौकिकशृङ्गारादिवत्ख्यादिविभावादीनामुप-
योगः, किं तर्हि ? प्रतिपादितप्रकारेण लौकिकरसविलक्षणत्वं नाट्य-
रसानाम् । यदाह—“अष्टौ नाट्यरसाः स्मृताः” इति ।

काव्यार्थभावनस्वादो नर्तकस्य न वार्यते ॥ ४२ ॥

नर्तकोऽपि न लौकिकरसेन रसवान् भवति तदानीं भोग्यत्वेन स्वमहि-
लादेरग्रहणात् काव्यार्थभावनया त्वस्मदादिवत्काव्यरसास्वादोऽस्यापि न
वार्यते ।

कथं च काव्यात्स्वानन्दोद्भूतिः किमात्मा चासाविति व्युत्पाद्यते—

स्वादः काव्यार्थसंभेदादात्मानन्दसमुद्भवः ।

विकासविस्तरशोभविशेषैः स चतुर्विधः ॥ ४३ ॥

शृङ्गारवीरवीभत्सरौद्रेषु मनसः क्रमात् ।

हास्याद्भूतभयोत्कर्षकल्पानां त एव हि ॥ ४४ ॥

अतस्तज्ज्ञान्यता तेषामत एवावधारणम् ।

काव्यार्थेन=विभावादिसंस्तृष्ट्वाव्यात्मकेन भावकचेतसः संभेदे=अ-

वस्तुतस्तु मध्ये स्मृतिव्यापारोऽपि स्वीकार्यस्तथा च काव्यं श्रुत्वा नाट्यं च
! दृष्ट्वा तदातुक्त्वेन स्ववीरप्रियतमादिकं स्मृत्वा रसास्वादोऽनुभूयते इति
स्वीकार्यं न चेवं व्रीहादेरापत्तिः—प्रियतमादेर्बाह्योपस्थितेरभावादिति मे रोचते
इत्यलमत्र स्वमतसस्थापनप्रयासेन ।

श्रोतृणामर्जुनादिभिः सह स्वोत्साहः स्वदते यत इति हेतोरर्जुनादय उपादी-
यन्ते इत्येव प्रवृत्तेरान्वयः । लौकिकरसवैलक्षण्यादेव नायिकादीनां स्वीयत्वेनो-
पस्थितेरेषां न भवति काव्ये इत्यर्थः ।

यदि नर्तनस्यापि काव्यार्थभावनया=काव्यार्थैस्तानतया (रसिकत्वे सतीति-
यावत्) रसास्वादः संभवति (न तु रसिकत्वामात्रेऽपि) तदा तु सामाजिकानुरञ्ज-
नमेव फलम् ॥ ४२ ॥

स्वाद इति—काव्यार्थसंभेदाद् य आत्मानन्दसमुद्भवः स स्वादपदार्थः, स
च स्वादः शृङ्गारवीरवीभत्सरौद्रेषु क्रमाद् मनसो विकासविस्तरशोभविशेषैः
चतुर्विधो विद्येय इत्यन्वयः । काव्यार्थसंभेदार्थमाह—काव्यार्थेनेति, विभावादिसं-
स्तृष्टेन=विभावादिमसुक्तेन । संभेदपदार्थमाह—संभेद इति, अन्योन्यसंबन्धं हि

न्योन्यसवलने प्रत्यस्तमितस्वपरविभागे सति प्रथतरस्वानन्दोद्भूति
 स्वाद, तस्य च सामान्यात्मकत्वेऽपि प्रतिनियतविभावादिकारणजन्येन
 समेदेन चतुर्था चित्तभूमयो भवन्ति तद्यथा—शृङ्गारे विकास, वीरे
 विस्तर, बीभत्से क्षोभ, रौद्रे विश्लेष इति । तदन्येषा चतुर्णां हास्या-
 द्युतभयानककरुणाना स्वसामग्रालम्बपरिपोषाणा त एव चत्वारो विका-
 साद्याश्चेतस समेदा अत एव—

“शृङ्गाराद्धि भवेद्भास्यो रौद्राच्च करुणो रस ।

वीराच्चैवाद्भुतोत्पत्तिर्बीभत्साच्च भयानक ॥”

इति हेतुहेतुमद्भावे एव समेदापेक्षया दर्शितो न कार्यकारणभावाभिप्रा-
 येण तेषा कारणान्तरजन्यत्वात् ।

“शृङ्गारानुकृतिर्या तु स हास्य इति कीर्तित ।”

इत्यादिना विकासादिसमेदैकत्वस्यैव स्फुटीकरणान्, अवधारणमप्यत
 एव “अष्टौ” इति—समेदान्तराणामभावात् ।

अनुकार्यचित्तावस्थासहशावस्थावचम् । सवलनस्य समेदस्य वा विशेषणमाह प्र
 त्यस्तमितेति । प्रत्यस्तमित = नष्ट स्वपरविभागो यत्रैतादृशो सति । तस्य—आस्वा
 दस्य सामान्यात्मकत्वेऽपि—सकलरससाधारणत्वेऽपि, उक्तसमेदो हि तत्तद्रमसत्रधि
 त्वन प्रतिनियतैरेव विभावादिभिर्जायते यथा शृङ्गारे चन्द्रच दनादिभिरिति प्रति
 नियतविभावादिकारणजन्यसमेदवशात् विकासादिलक्षणानुविधा चित्तभूमय
 समभवन्तीत्यन्वय । हास्येत्यादिमूल व्याचष्टे—तदन्येषामिति, समेदा इति—उक्तस
 मेदेन चेतसो विकासादयो नायन्ते इति कार्यकारणयोरैक्योपचारादत्र विकासादे
 समेदत्वमुक्तं किंवा ‘समेदा’ इत्यत्र ‘भेदा’ इत्येव पाठः । अत एव चित्तभू
 मीनां विकासादिलक्षणानुविध्यादेव । चेतसो विकासाद्यवस्थानां शृङ्गाराद्यवृद्ध
 त्वाद् अवस्थान्तराणां चानुपलम्भात् शृङ्गारादिभ्य एव हास्यादीनाह—शृङ्गारा
 श्लोति । लोकेऽपि शृङ्गारेण हास्य, रौद्रेण करुण—रौद्रस्य करुणपर्यवसायित्वात्,
 वीरस्य चाद्भुतपर्यवसायित्वात्, बीभत्सस्य च भयपर्यवसायित्वात् शृङ्गारादीत्युक्तं
 वेदितव्यम् । इति हेतुहेतुमद्भावे इति—‘शृङ्गाराद्धि भवेद्भास्य’ “अतस्तजन्यता
 तेषाम्” इत्येव प्रदर्शितो हेतुहेतुमद्भावे समेदापेक्षयैव दर्शितो न तु कार्यका
 रणभावापेक्षया तेषां हास्यादीनां स्वकीयविभावादिलक्षणकारणान्तरजन्यत्वात्
 शृङ्गाराद्यजन्यत्वात्चेत्यन्वय । परानुकरणेन हास्य जायते इत्युक्तम्—“शृङ्गारा
 नुकृति” इति । स्फुटीकरणादिति—शृङ्गारे यदि विशद्वृत्तेर्विकासो भवति तदा

ननु च युक्त-शृङ्गारवीग्हास्यादिषु प्रमोदात्मकेषु वाक्यार्थसंभेदा-
दानन्दोद्भव इति, करणादौ तु दुःखात्मके कथमिवासौ प्रादुष्यात् ?
तथाहि—तत्र करणात्मनः काव्यध्वनणाद्वाविर्भावोऽश्रुपातादयश्च रसि-
कानामपि प्रादुर्भवन्ति न चैतदानन्दात्मकत्वे सति युज्यते । सत्यमेतत्,
किं तु तादृश एवासावानन्द-मुखदुःखात्मको यथा प्रहरणादिषु सभोगा-
वस्थाया कृतमित्ते र्वाणाम्, अन्यश्च लौकिकात्करुणात्काव्यकरुण, तथा-
ह्यनोत्तरोत्तर रसिकाना प्रवृत्तय । यदि च लौकिककरुणद्वात्मक-
त्वमेवेह स्यात्तदा न कश्चिदत्र प्रवर्तेत तत् करुणैकरसाना रामायणा-
दिमहाप्रगन्धानामुच्छेद् एव भवेत् । अश्रुपातादयश्चेतिवृत्तवर्णनाऽऽरुण-
नेन विनिपातितेषु लौकिकवैकृत्यदर्शनादिवत् प्रेक्षकाणां प्रादुर्भवन्तो न
विस्थान्ते तस्माद्दृशान्तरवत्करुणस्याप्यनन्दप्रवृत्तमेव ।

शान्तरसस्य चाऽनभिनेयत्वाद् यद्यपि नाश्वेऽनुप्रवेशो नास्ति तथापि
सूक्ष्मातीताविवस्तूना सर्वेषामपि शब्दप्रतिपाद्यताया विद्यमानत्वात् काव्य-
विषयत्व न निवार्यते अतस्तदुच्यते—

शमप्रकर्षोऽनिर्वाच्यो मुदितादेस्तदारमता ॥ ४५ ॥

शान्तो हि यदि तावन्—

शृङ्गारानुकरणेपि चित्तवृत्तेर्विकास एव प्राप्त शृङ्गारानुकरणे च हास्य इति
हास्येऽपि चित्तवृत्तेर्विकास एव प्राप्त इत्यर्थः । किं वा विकाससाम्येनैव हास्यस्य
शृङ्गारानुवृत्तित्वमुक्तमित्यभिप्रायः । अष्टाविति—प्रत्येकस्य विरामादिसंभेदस्य
रसद्वयेन सन्धादष्टौ रसाः—संभेदानां चतुस्सख्याकत्वादित्यर्थः ।

सद्वृत्ते—नित्यति । असौ—अनन्दः । प्रादुष्यात्—प्रादुर्भवेत् । पूर्वपक्षी स्वा-
भिप्रायमुपपादयति—तथा हाति । एतत्—अश्रुपातादि । उच्यते—सिद्धान्ती—स-
त्यमित्यादिना । तथा हि—आनन्दात्मकत्वादेव । विनिपातितेषु—दुःखप्रतिषेधेषु ।
यैत्र्यं शोकादेव, यथा लोके दुःखित्तु रसकानादश्रुपातादयो भवन्ति यथा
न लोकेऽपि दुःखित्तु दर्शनार्थं प्रवृत्तिस्तथा करुणकाव्येषुपि विभाव्यम् ॥ ४४ ॥

“ शममपि केचिन् प्राहुः ” इत्युक्तं सिद्धान्तोक्तन्यायेन संप्रति परामृशति
शम इति, अनिर्वाच्यं यस्मिन्सक्यं शमप्रवर्षं एव शान्तरसं, मुदितादिम्यश्च

“न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।

रसस्तु शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमप्रधानः ॥ ”

इत्येवंलक्षणस्तदा तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादु-
र्भावान्, तस्य च स्वरूपेणानिर्वचनीयतां श्रुतिरपि—“स एष नेति नेति”
इत्यन्यापोहरूपेणाह । न च तथाभूतस्य शान्तरसस्य सहृदयाः स्वादयितारः
सन्ति, अथापि तदुपायभूतो मुदितामैत्रीरूपोपेक्षादिलक्षणस्तस्य च
विकासविस्तारक्षोभविश्लेषरूपतैवेति तदुक्त्यैव शान्तरसास्वादो निरूपितः ।

इदानीं विभावादिविषयाशान्तरकाव्यव्यापारप्रदर्शनपूर्वकः प्रकरणे-
नापसंहारः प्रतिपाद्यते—

पदार्थैरिन्दुनिर्वेदरोमाञ्चादिस्वरूपकैः ।

काव्याद्विभावसंचार्यनुभावप्रख्यतां गतैः ॥ ४६ ॥

भावितः स्वदते स्थायी रसः स परिकीर्तितः ।

अतिशयोक्तिरूपकाव्यव्यापाराहितविशेषैश्चन्द्राद्यैरुदीपनविभादैः प्रम-
दाप्रमृतिभिरालम्बनविभावैर्निर्वेदादिभिर्न्यभिचारिभावे रोमाञ्चाशुभू-

तदात्मता=तस्य शान्तरसस्यात्मलाभो जायते इत्यर्थः । अपोह=अतद्व्यावृत्ति
स्तत्र तद्विचलनतद् व्यावृत्तिश्च भेदपदार्थ इति तद्भिन्नेभ्यो भिन्नत्वमपोहः, तद्-
भिन्नेभ्यो भिन्न च तदेव भवति तथा चात्र शान्तातिरिक्तसकलरसेभ्यः शान्तस्य
विलक्षणत्वमुपपादित भवतीत्यर्थः । किं वा अन्यापोहरूपेण=अन्यनिषेधरूपेणाहेत्य-
र्थः । सहृदयपदेन चात्र वैपयिकाः सहृदया ग्राह्याः । सन्ति=सभवन्ति । श्लौकिकरसा-
स्वादपरत्वादितिशेषः । शान्तरसास्वाद निरूपयति—अथापीति । यद्यप्यनिर्वचनी-
यस्य निरूपणं न संभवति तथापीत्यर्थः । तदुपायभूतः=शान्तोपायभूतः । मुदितेति
“मैत्रीरूपमुदितोपेक्षाया मुखदुःखतपुण्यापुष्यविषयाणा भावनातश्चिन्तप्रमाद-
नम् ” इतियोगसूत्रम् । तस्य=मुदितादेः । तदुक्त्यैव=उक्तविकासानुक्त्यैव । हेतु-
भूतमुदितादेश्चिन्तविकासारूपत्वेन तत्सम्बन्धशान्तस्यापि चित्तविकासारूपत्व
प्राप्तमित्यर्थः । मुदितादौ विकासोपेक्षासख्यमन्वयः, मैत्र्यां विस्तार औदार्यमेव,
करुणायां क्षोभो दुःखित्वम्, उपेक्षायामुपेक्षणीयविषयापेक्षया मित्रेणश्चित्तस्य स्पष्ट
एवेत्यनुसंधेयम् । स्पष्टमन्वत् ॥ ४५ ॥

इदानीमिति—विभावादिविषयो योऽशान्तरः काव्यव्यापारो विभायादिप्रति-
पादन तत्प्रदर्शनपूर्वक इत्यर्थः । इन्द्रादयो विभावा निर्वेदादयो व्यभिचारिणो
रोमाञ्चादयश्चानुभावा एते वाक्यार्थाभूतस्य रसस्य पदार्थस्थानीया रसस्यैतन्मन-

गोपुच्छप्रमुखाः क्रमेण यतयस्तिस्त्रोऽपि संपादिता-
स्तत्त्वौघानुगताश्च वाद्यविधयः सम्यक् त्रयो दर्शिताः ॥”

कालविभावो यथा कुमारसंभवे—

“असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः स्कन्धात्प्रमृत्येव सपद्वानि ।
पादेन चापैक्षत मुन्दरीणां संपर्कमाशिञ्जितनूपुरेण ॥”

इत्युपक्रमे—

“मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रिया स्वामनुवर्तमानः ।
शृङ्गेण संस्पर्शनिमीलिताक्षी मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ॥”

वेपविभावो यथा तत्रैव—

“अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागमाकृष्टहेमगुतिकर्णिकारम् ।
मुक्ताकलापीकृतसिन्दुवारं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ति ॥”

उपभोगविभावो यथा—

“चञ्चुर्लम्पवीवर्णं कनलितस्ताम्वृद्धरागोऽधरे
विश्रान्ता कवरी क्षपोलफलके लुप्रेव गात्रश्रुतिः ।
जाने संप्रति मानिनि प्रणयिना कैरप्युपायक्रमै-
र्भ्रमो मानमहातरस्तरणि ते चेतःस्थलीवर्धित ॥”

“व्यञ्जनधातोः पुष्प कल-तल-नि-मोदितमथोद्घृष्टम् ।
रेफाऽनुबन्धसञ्ज्ञेऽनुस्वनित विन्दुरयमृष्टम् ॥
इतिदशविधः प्रयोज्यो वीणायां व्यञ्जको धातुः ।
इत्येते धातव प्रोक्ताश्चत्वारो लक्षणाश्रिताः ॥” इति ।

ल्य- पूर्व व्याख्यातः । द्रुतमध्यविलम्बितैः परिच्छिन्न इत्यर्थे । यत्न इति-उक्तं च संगीतरत्नाकरपद्यमे—

“ल्यप्रवृत्तिनियमो मतिरित्यभिधीयते ।
समा श्रोतोगता चान्या गोपुच्छा त्रिविधेति सा ॥” इति ।

वाद्यविधय-—वादनप्रकारास्त्रयस्तदुक्तं संगीतरत्नाकरपद्ये—

“तस्य भवेदनुगतगोपधेति निरूपितम्
गन्तानुगं विप्रवारं पार्श्वं तद्वत्तम कल्पते ॥” इति ।

एतदमन्यत् ॥ ४८ ॥

प्रमोदात्मा रतिर्यथा मालतीमाधवे—

“जगति जयितस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः
प्रकृतिमधुराः सन्त्येवान्ये मनो मदयन्ति ये ।
मम तु यदियं याता लोके विलोचनचन्द्रिका
नयनविपर्यं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ॥”

सुवतिविभावो यथा मालविकाग्निमित्रे—

“दीर्घार्क्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं याहू नतावंसयोः
संक्षिप्तं निमिडोन्नतस्तनसुर, पार्श्वे प्रमृष्टे इव ।
मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावडरालाङ्गुली
छन्दो रतयितुर्पथैः मनसः स्पष्टं तथास्था धपुः ॥”

यूनोर्विभावो यथा मालतीमाधवे—

“भूयो भूय, सविधनगरीगध्यया पर्यटन्तं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा मननप्लभीतुङ्गवातायनस्था ।
साक्षात्सामं नवमिव रतिमालती माधव यद्
गालोत्स्रग्मटा लुलितललितैरङ्गकैस्तान्पतीति ॥”

अन्योन्यानुगमो यथा तत्रैव—

“यान्त्या सुदुर्बलिनकन्वरमानने त-
दाट्टत्तवृन्तगतपत्रनिभं वहन्त्या ।
दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्षमलाक्ष्या
गाढं निग्राव इव मे हृदये यदाहः ॥”

मधुगङ्गविचेष्टित यथा तत्रैव—

“स्तिमितरिससितानामुष्टसद्भ्रूलताना
मसृणमुतुलिताना प्रान्तविस्तारभाजाम् ॥
प्रतिनयननिपाते किञ्चिदाकुञ्चिताना
विवि प्रमहमभूवं पात्रमालोक्तानाम् ॥

यूनोर्विभाव इति मन्ये विदुषासुरहासाय, युगलविभाव इत्यर्थं “भूयो
भूय ” इत्यनोभवांसेव मालतीमाधवशोरपनिबन्धादिति ।

अन्योन्यानुगम इति—“यान्त्या ” इत्यत्र माधवेन स्वमनवेनानुगमस्तु
सुखेनैरोत्, “ बलितान्धरमाननम् ” इत्यनेनोत्ततिर्वदन्तिरीक्षणैव मालतीत-
मन्येनोप्यनुराग उपनिबद्ध इत्यन्येन्यनुरागः ।

क्षेपकटाक्षाद्यैरनुभावैरवान्तरव्यापारतया पदार्थीभूतैर्नाम्यार्थः स्यार्था-
भावो विभारितः=भावरूपतामानर्गतः स्वदत्ते स रस इति प्राक्प्रकरणे
तात्पर्यम् ।

विशेषलक्षणान्युच्यन्ते, तत्राचार्येण स्थायिनां रत्यादीनां शृङ्गारा-
दीनां च पृथग्लक्षणानि विभावादिप्रतिपादनेनोदितानि, अत्र तु—

लक्षणैर्मयं विभावैक्यादभेदाद्रसभावयोः ॥ ४७ ॥

क्रियत इति वाम्यशेषः ।

तत्र तावच्छृङ्गारः—

रम्यदेशकलाकालवेषभोगादिसेवनैः ।

प्रमोदात्मा रतिः सैव यूनोरन्योन्यरक्तयोः ।

प्रहृष्यमाणा शृङ्गारो मधुराङ्गविचेष्टितैः ॥ ४८ ॥

इत्यमुपनिन्द्यमानं काव्यं शृङ्गारास्वादाय प्रभवतीति कव्युपदेश-
परमेतत् ।

द्विरूपत्वादित्यन्वयः । काव्ये च तेषां चन्द्रादीना यथासंख्यं विभावादिसशा
भवतीत्याह—काव्यादिति । भावितः=पुष्टि प्रापितः । सः=स एव रस इत्युच्यते ।
आहितविशेषैः=प्राप्तविशेषैः चमत्कारिता प्राप्तेरिति यावत् । अवान्तरव्यापारतया=
अवान्तरव्यापारविषयतया, अवान्तरशब्दव्यापारविषयस्य पदार्थत्वस्वीकारात् प्रधान-
शब्दव्यापारविषयस्य च वाक्यार्थत्वस्वीकारादिति भावः । भावरूपताम्=विपुला-
स्वादयोग्यताम् । स रसः=स एव रस इत्युच्यते प्राक्प्रकरणे=उत्तरसप्रकरणे-
नान्वय इत्यर्थः । कटाक्षलक्षण चोक्तं संगीतरत्नाकरसप्तमे—

“यद्गतागतविश्रान्तिवैचित्र्येण विवर्तनम् ।

तारकायाः कलाभिशास्तं कटाक्ष प्रचक्षते” इति ।

लक्षणैक्यमिति—रसतत्स्थायिनोः समानमेव लक्षण शेषम्—विभावैक्येनाऽभे-
दादित्यर्थः अत्र विभावादीनामेव भेदकत्वात्, विभावादिपरिपुष्टा रतिरेव
शृङ्गार इत्युच्यते एवं सर्वत्र ॥ ४७ ॥

रम्येति—यूनोरन्योन्यरक्तयोः प्रमोदात्मा या रतिः सैव मधुराङ्गविचेष्टितैः
प्रहृष्यमाणा=पुष्टा सती शृङ्गार इत्युच्यते इत्यन्वयः ॥

इत्यम्=एव प्रकारेण । तादृशः प्रनारश्च गुरोरेवावगन्तव्य इत्यर्थः ।

तत्र देशविभावो यथोत्तररामचरिते—

“स्मरसि सुतनु तस्मिन्पर्वते लक्ष्मणेन
प्रतिविहितसपर्यासुस्थयोस्तान्यहानि ।
स्मरसि सरसतीरां तत्र गोदावरीं वा
स्मरसि च तद्रूपान्तेऽनावयोर्वर्तनानि ॥”

कलाविभावो यथा—

“हस्तैरन्तर्निहितवचनैः सूचितः सम्यगर्थः
पादन्यासैर्लयमुपगतस्तन्मयत्वं रसेषु ।
शाखायोनिर्द्दुरभिनयः पङ्क्तिरूपेऽनुवृत्तौ-
भावे भावे नुदति विषयान् रागन्धः स एव ॥”

यथा च—

“व्यक्तिर्व्यञ्जनधातुना दशविधेनाप्यत्र लक्ष्यामुना
विस्पष्टो द्रुतमध्यलम्बितपरिच्छिन्नस्त्रिधायं लयः ।

हस्तैरिति—अन्तर्निहितवचनैः=आकारविशेषविशिष्टत्वेनार्थविशेषव्यञ्जकैः । पा-
दन्यासैः=तृत्यान्तर्गतपादविन्यासैर्लयमुपगतः=प्राप्त, रसेषु तन्मयत्वम्=रसम-
यत्वं चोपगतः । लय इति—उक्तं च संगीतरत्नाकरसप्तमाम्भे—

“नियानन्तरविभ्रान्तिर्लयः स त्रिविधो मतः ।
द्रुतो मध्यो विलम्बश्च द्रुतः शीघ्रतमो मतः ।
दिशुण्दिशुणौ शेषौ तस्मान्मध्यविलम्बितौ ॥ ” इति ।

शास्त्रेति—उक्तं च संगीतरत्नाकरसप्तमाम्भे—

“विहाय श्रीनिभिनयानाऽऽङ्गिकोपामिधीयते ।
तस्य शाखाङ्कुरो वृत्तं प्रधानं त्रितयं मतम् ।
तत्र शास्त्रेति विख्याता विचित्रा करवर्तना ॥ ” इति ।

शाखा योनिः—उत्पत्तिस्थानं यत् स शाखायोनिर्भिनयः । पङ्क्तिरूपेण=
पङ्क्तिरिति, उक्तं च भरतेन—

“आङ्गिको वाचिच्छब्देव आहार्यः सन्निवृत्तया ।
शेषान्वभिनयो विप्राश्चतुर्धा वरिषद्विधः ।
विषिषत्त्वाङ्गिको शेषः शरीरे सुखतन्वया ।
तथा शेषाङ्गवधेय शास्त्रहोशाङ्गसंयुतः ॥ ” इति

अनुवृत्तेरिति इत्यादिद्वयानयोर्भेदेन संभवेति । रसतन्वयम् ॥ १ ॥

परिचितेति—परिचितं=प्रचलितम् । रङ्गनपङ्क्तौ—उक्तं च भरतेनैतौ-
प्रिशाङ्गये—

ये सत्त्वजाः स्थायिन एव चाष्टौ
त्रिंशन्नयो ये व्यभिचारिणश्च ।

एकोनपञ्चाशदमी हि भावा
युक्त्या निवद्धाः परिपोपयन्ति । (स्थायिनम्)

आलस्यमौड्यं मरणं जुगुप्सा
तस्याश्रयाद्वैतविरुद्धमिष्टम् ॥ ४९ ॥

त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणश्चाष्टौ स्थायिन अष्टौ सात्त्विकाश्चेत्येतेन-
पञ्चाशत् । युक्त्या=अङ्गत्वेनोपनिग्रह्यमानाः शृङ्गारं संपादयन्ति ।
आलस्यौघ्यजुगुप्सामरणादीन्येकालम्बनविभावाश्रयत्वेन साक्षादङ्गत्वेन
चोपनिग्रह्यमानानि विरुध्यन्ते । प्रकारान्तरेण चाऽविरोधः प्राक्प्रति-
पादित एव ।

विभागस्तु (शृङ्गारस्य)—

अयोगो विप्रयोगश्च संभोगश्चेति स त्रिधा ।

अयोगविप्रयोगविशेषत्वाद्धिप्रलम्भस्यैतत्सामान्याभिधायित्वेन विप्र-
लम्भशब्द उपचरितवृत्तिर्मा भूदिति न प्रयुक्तः, तथा हि—दत्त्वा संके-
तमऽप्राप्तेऽव्यतिरिक्ते साध्येन नायिकान्तरानुसरणाच्च विप्रलम्भशब्दस्य
मुख्यप्रयोगो वद्वन्नार्थत्वात् ।

आलस्येति—यत्रालस्य तत्रौघ्यमयुक्तमित्यर्थः । एकालम्बनविभावाश्रयत्वेन=
एकव्यक्तिगतत्वेन । प्रकारान्तरेण=भावान्तरव्यवधानेनेति स्मर्तव्यम् ॥ ४९ ॥

ननु विप्रयोगविप्रलम्भपदयो पर्यायत्वाद् विप्रयोगपदस्थाने विप्रलम्भ
पद किं न प्रयुक्तमित्याशङ्क्याह—अयोगेति । अयोगविप्रयोगो विप्रलम्भस्यै-
वाऽयान्तरविशेषादितिहेतो एतत्सामान्याभिधायित्वेन=अयोगविप्रयोगसामान्य-
वाचकत्वेन । विप्रयोगपदस्थले विप्रलम्भपदे प्रयुक्ते तद्धिप्रलम्भपद विप्रयोगे
लाक्षणिकमेव स्यात्—विप्रलम्भपदस्य सामान्यतोऽयोगविप्रयोगोभयपरत्वाद्
चाऽयोगस्य पृथगुक्तत्वात् सामान्यवाचकशब्दानां विशेषे लक्षणास्वीकारादित्य-
र्थः । साध्येन=भाष्येन । दत्त्वा संकेतमप्राप्त्यादिस्थले विप्रलम्भशब्दस्य मुख्यतया
प्रयोगो भवति विप्रलम्भशब्दस्य वद्वन्नार्थत्वादित्यर्थः ।

तत्राऽयोगोऽनुरागेऽपि नवयोरेकचित्तयोः ॥ ५० ॥
 पारतन्त्र्येण दैवाद्वा विप्रकर्षादसंगमः ।

योगोऽन्योन्यस्वीकारस्तद्भावस्त्वऽयोगः—पारतन्त्र्येण विप्रकर्षाद्द्वैव-
 पित्राद्यायत्तत्त्वात्सागरिकामालत्योर्वत्सराजमाधवाभ्यामिव दैवाद्गौरीशिव-
 योरिवाऽसमागमोऽयोगः ।

दशावस्थः स तत्रादावभिलापोऽथ चिन्तनम् ॥ ५१ ॥
 स्मृतिर्गुणकथोद्देशप्रलापोन्मादसंज्वराः ।
 जडता मरणं(१०)चेति दुरवस्थं यथोत्तरम् ॥ ५२ ॥
 अभिलापः स्पृहा तत्र कान्ते सर्वाङ्गमुन्दरे ।
 दृष्टे श्रुते वा तत्रापि विस्मयानन्दसाध्वसाः ॥ ५३ ॥
 साक्षात्प्रतिकृतिस्वप्नच्छायामायासु दर्शनम् ।
 श्रुतिर्व्याजात्सखीगीतमागधादिगुणस्तुतेः ॥ ५४ ॥

अभिलापो यथा शाकुन्तले—

“असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलापि भे मनः ।
 सनां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥”

विस्मयो यथा—

“स्तनावालोऽय तन्वङ्गथाः शिरः कम्पयते युवा ।
 तयोरन्तरनिर्ममां दृष्टिमुत्पाटयन्निव ॥”

अन्योन्यस्वीकारः=परस्परसमागमः ॥ ५० ॥

स=अयोगः । तत्र=अयोगे ।

उक्तं च “दृग्मनस्सङ्गसकल्पा जागरः कृशताऽरतिः ।

ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ॥ ” इति ॥ ५२ ॥

अभिलाप इति—तत्र=उत्पेषु मध्ये, कान्ते सर्वाङ्गमुन्दरे दृष्टे वा श्रुते वा या
 स्पृहा स एवाभिलापः, तत्र=अभिलापे विस्मयादयो भवन्तीत्यन्वयः । उक्तं
 च—“ दृष्टे श्रुतेऽभिलापाच्च किं नौत्सुक्य प्रजायते ” इति । दर्शनप्राप्तिप्रकार-
 नाह—साक्षादिति । प्रतिकृति =चित्रपटः ।

अवगणप्रकारानाह—श्रुतिरिति । व्याजान्=द्वारा ॥ ५४ ॥

आनन्दो यथा त्रिद्विशालभञ्जिकायाम्—

“सुधावद्धप्रासैरुपवनचकोरैः कवललिता

किरञ्ज्योत्स्नामच्छां लवल्लिफलपाकप्रणयिनीम् ।

उपप्राकारायं प्रहिणु नयने तर्क्य मना-

गताकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः ॥”

साध्वसं यथा कुमारसंभवे—

“तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-

निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्धहन्ती ।

मार्गाचलत्र्यतिरुराडुलितैव सिन्धुः

शैलभिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥”

यथा वा—

“व्याहृता प्रतिवचो न संदधे गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका ।

सेयते स्म शयनं पराङ्मुखी सा तथापि रतये पिताकिनः ॥”

सानुभावविभावास्तु चिन्ताद्याः पूर्वदर्शिताः ।

शुभ्रकीर्तनं तु स्पष्टत्वात् व्याख्यातम् ।

दशावस्थत्वमाचार्यैः प्रापोष्टया निदर्शितम् ॥ ५५ ॥

महाकविप्रबन्धेषु दृश्यते तदनन्तता ।

दिङ्मात्रं तु—

दृष्टे ध्रुतेऽभिलाषान् किं नौत्सुक्यं प्रजायते ॥ ५६ ॥

अप्राप्तौ किं न निर्वेदो ग्लानिः किं नातिचिन्तनात् ।

शेषं प्रच्छन्नकामितादि कामसूत्रादवगन्तव्यम् ।

अथ त्रिप्रयोगः—

त्रिप्रयोगस्तु विश्लेषो रूढविस्मययोर्द्विधा—॥ ५७ ॥

मानमवासभेदेन. मानोऽपि प्रणयेर्व्ययोः ।

पूर्वम्=अभिचारिप्रकरणे ।

न व्याख्यातम्=मूलकारेण न लिखितमित्यर्थे ।

प्रापोष्टया=शपोपादेन । तदनन्तता=शमारस्थानन्तता ॥ ५६ ॥

रूढविस्मययोः=रूढः=उद्यतो विस्मयः=प्रणयो ययोस्तपोर्नापिसानावकयोर्दि-
त्यर्थः “ त्रिप्रयः प्रणयेऽपि न ” इत्यमरः ॥ ५७ ॥

प्राप्तयोरप्राप्तिर्विप्रयोगस्तस्य द्वौ भेदौ—मानः प्रवासश्च, मानविप्र-
योगोऽपि द्विविधः—प्रणयमान ईर्ष्यामानश्चेति ।

तत्र प्रणयमानः स्यात्कोपावसितयोर्द्वयोः ॥ ५८ ॥

प्रेमपूर्वको वदीकारः प्रणयः तद्भङ्गो मानः प्रणयमानः स च द्वयो-
र्नायकयोर्भवेति तत्र नायकस्य यथोत्तररामचरिते—

“अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदक्षेक्षणः

सा हंसैः कृतकौतुका चिगमभृद्रोदावरीसैकते ।

आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य वद्वस्तया

कातर्यादरविन्दबुद्बुलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥”

नायिकाया यथा श्रीवाक्पतिराजदेवस्य—

“प्रणयकुपिता दृष्ट्वा देवां ससंभ्रमविरिमित-

स्त्रिभुवनगुरुर्भोत्या सद्यः प्रणामपणेऽभवत् ।

नमितशिरसो गद्गालोके तथा चरणाहता-

वन्नतु भवतरुयक्षस्यैतद्विलक्ष्मवस्थितम् ॥”

उभयोः प्रणयमानो यथा—

“दण्डकुविभाण दोहवि अलिअपसुत्ताण माणइन्ताणम् ।

णिच्चलणिरुद्धणीसासदिण्णअण्णाण को महो ॥”

स्त्रीणापीर्ष्याकृतो मानः कोपोऽन्यासङ्गिनि प्रिये ।

श्रुते वानुमिते दृष्टे, श्रुतिस्तत्र सखीमुखात् ॥ ५९ ॥

उत्स्वप्नापितभोगाङ्गुगोत्रस्त्रलनकल्पितः ।

त्रिधानुमानिको, दृष्टः साक्षादिन्द्रियगोचरः ॥ ६० ॥

ईर्ष्यामानः पुनः स्त्रीणामेव नायिकान्तरसङ्गिनि स्वकान्ते उपलब्धे
सत्यऽन्यासङ्गः श्रुतो वानुमितो दृष्टो वा (यदि) स्यात्, तत्र श्रवणं
सखीवचनात्तस्या विश्वास्यत्वान् यथा समैव—

नायकयोः=नायिकानायकयोस्त्वर्थः । नायकस्थ=नायकसमवेतः । नायि-
काया =नायिकासमवेतः । उभयोः=नायिकानायकोभयसमवेतः ॥ ५८ ॥

१ “कोपावसित” इति पाटान्तरम् ।

२ “प्रणयकुपितयोर्द्वयोरप्यलोकप्रसुप्तयोर्मानवतोः ।

निधलनिरुद्धनिश्वासदतकर्णयोः को महः ॥” इति श्लोका ।

‘मुधु त्वं नवनीतकल्पहृदया केनापि दुर्मन्त्रिणा
मिथ्यैव प्रियकारिणा मधुमुलेनास्मासु चण्डीकृता ।
किं त्वेतद्विमृश क्षणं प्रणयितामेणाक्षि कस्ते हितः
किं धार्त्रातनया वयं किमु सखी किं वा किमस्मत्सुहृन् ॥”

उत्स्वप्रायितो यथा रुद्रस्त—

“निर्मन्त्रेण मयाम्भसि स्मरभरादाली समालङ्किता
केनालीकामिदं तवाद्य कथितं राधे मुधा तान्वसि ।
दत्युत्स्वप्रपरम्परामु शयने श्रुत्वा वचः शार्ङ्गिणः
सव्याजं शिथिलीकृतः कमलया कण्ठग्रहः पातु वः ॥”

भोगाद्धानुमितो यथा—

“नवनरापदम्भङ्गं गोपयस्यंशुकेन
स्थगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।
प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्घशंसी विसर्पन्
नवपरिमलगन्धः केन शन्यो वरीतुम् ॥”

गोत्रस्त्रलनकल्पितो यथा—

“केलीगोत्रकखलणे विदुष्य केभवं अआणन्ती ।
दुष्ट उअसु परिहासं जाया सचं विअ परुणा ॥”

दृष्टो यथा श्रीमुखस्य—

“प्रणयवृषिता दृष्ट्वा देवीं ससंभ्रमविस्मित-
स्त्रिमुदनगुरुर्भित्या सद्यः प्रणामपरोऽभवन् ।
नमितशिरसो गङ्गालीके तया चरणाहता-
वनतु भवतरुयक्षस्यैतद्विलक्ष्मरस्थितम् ॥”

एवाम्—

यथोत्तरं गुरुः पद्भिरुपायैस्तमुपाचरेत् ।
मास्त्रा मेदेन दानेन नत्युपेक्षास्तान्तरैः ॥ ६१ ॥

एवाम्—धुतातुमिदृष्टान्पसङ्गमपुष्पानामुत्तानां मानाना मध्ये उत्तरोत्तरं मानो
गुरुः—त्रेजेन निमार्षो भवतीत्यर्थः । तम्—मानम् । उपाचरेत्—निवारयेत् ॥ ६१ ॥

१ “केलीगोत्रकखलने विदुष्यतिः केतवमजातन्ती ।

दुष्ट परं परिहासं जाया सन्यमिव प्ररदिता ॥” इति वृत्तया ।

तत्र प्रियवचः साम, भेदस्तत्सख्युपार्जनम् ।
दानं व्याजेन भूपादेः, पादयोः पतनं नतिः ॥ ६२ ॥
सामादौ तु परिक्षीणे स्याद्दुपेक्षावधीरणम् ।
रभसत्रासहर्षादेः कोपभ्रंषो रसान्तरम् ॥ ६३ ॥
कोपचेष्टाश्च नारीणां प्रागेव प्रतिपादिताः ।

तत्र प्रियवचः साम यथा समैव—

‘स्मितग्योत्स्नाभिस्ते धवलयाति विश्वं मुरगशशी
दृशस्ते पीयूषद्रवमिव विमुञ्चन्ति परितः ।
वपुस्ते लावण्यं किरति मधुरं दिशु तदिदं
कुतस्ते पारुष्यं सुतनु हृदयेनाद्य गुणितम् ॥’

यथा वा—

‘इन्दीवरेण नयनं सुखमम्बुजेन
कुन्देन दन्तमभ्रं नवपल्लवेन ।
अङ्गानि चम्पकदलैः स विधाय वेधाः
कान्ते कथं रचितवानुपलेन चेतः॥’

नायिकासखासमावर्जनं भेदो यथा समैव—

‘कृतेऽप्याज्ञाभङ्गे कथमिव मया ते प्रणतयो
धृताः स्मिन्वा हस्ते विसृजसि रुषं मुञ्चु बहुशः ।
प्रकोपः कोऽप्यन्यः पुनरयमसीमाद्य गुणितो
वृथा यत्र स्निग्धाः प्रियसहचरीणामपि गिरः ॥’

दानं व्याजेन भूपादेर्यथा माये—

‘मुहुरपहसितामिवालिनादै-
र्वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम् ।
अधिरजनि गतेन घास्त्रि तस्याः
शठ कलिरेव महास्त्वयाद्य दत्तः ॥’

पादयोः पतनं नतिर्यथा—

‘णेङ्कोटिविलगं चिहुरं दइअस्स पाअपडिअस्स ।
हिअअं माणपउत्थं उम्मोअं चि चिअ कहेइ ॥’

१ ‘अपुरकोटिविलगं चिहुरं दइअस्स पाअपडिअस्स ।
हइअ मानपदोत्थमुत्तमित्येव कथयति ॥’ इति प्लया ।

उपेक्षा तदवधारणं यथा—

“किं गतेन नहि युक्तमुपैतुं नेश्वरे परुषता सखि साध्वी ।
आनयैनमनुनीय वय वा विप्रियाणि जनयन्ननुनेयः ॥”

रभसप्रासहर्षादे रसान्तरात्कोपभ्रंशो यथा ममैव—

‘अभिव्यक्तार्थैः सखलविफलोपायविभव-
श्चिरं ध्यात्वा सद्यः कृतकृतसंरम्भान्निपुणम् ।
इतः पृष्ठे पृष्ठे किमिदमिति संग्रास्य सहसा
कृताश्लेषा धूर्तः स्मितमधुरमालिङ्गति वधूम् ॥”

अथ प्रासविप्रयोगः—

कार्यतः संभ्रमान्डापात्मवासो भिन्नदेशता ॥ ६४ ॥

द्वयोस्तत्राश्रुनिःश्वासकार्यलम्बात्कादिता ।

स च भावी भवन् भूतस्त्रिधाद्यो बुद्धिपूर्वकः ॥ ६५ ॥

आद्य कार्यत्र समुद्रगमनसेवादिकार्यवशाप्रवृत्तौ बुद्धिपूर्वकत्वाद्भू-
तभिव्यक्तमानतया त्रिविधः ।

तत्र यास्यत्प्रासो यथा—

“होन्तपहिअस्स जाआ आउच्छण्णीअधारणरहस्सम् ।

पुच्छन्ती भमइ परं घरेसु पिअविरहसहिरीआ ॥”

गच्छत्प्रासो यथामरशतके—

“ग्रहविरतौ मध्ये वाहस्ततोऽपि परेऽथवा

दिनकृति गते वास्तं नाथ त्वमद्य समेष्यसि ।

इति दिनशतप्राप्यं देशं प्रियस्य यियासतो

हरति गमनं बालालापैः सवाप्पगलज्जलैः ॥”

यथा वा तत्रैव—

“देशैरन्तरिता शतैश्च सरितामुर्वीभृता काननै-

यैवेनापि न याति लोचनपथं कान्तोति जानन्नपि ।

उर्ध्वावधरणार्थरुद्धवमुधः कृत्वाश्रुपूणं दृशां

तामाशा पथिकस्तथापि किमपि ध्यात्वा चिरं तिष्ठति ॥’

यास्यत्प्रास—भविष्यत्कालिकगमनवर्तमानका-
लिकगमनकर्तृप्रासः । गच्छत्प्रास—वर्तमानका-
लिकगमनकर्तृप्रासः ।

१ “भविष्यत्पथिकस्य जाया आवु हणजीवधारणरहस्यम् ।

पुच्छन्ती भ्रमति गृहाद्गृहेषु प्रिवविरहसहीया ॥” इति श्लोकाः ।

गतप्रवासो यथा मेघदूते—

“उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणां
मद्रोत्राङ्गं विरचितपदं गेयमुद्रातुकामा ।

तन्त्रीमार्द्रा नयनसलिलैः सारयित्वा कथंचिद्
भूयो भूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ती ॥”

आगच्छदागतयोस्तु प्रवासाभावादेध्यत्प्रवासस्य च गतप्रवासाऽविशे-
पात्रैविध्यमेव युक्तम् ।

द्वितीयः सहसोत्पन्नो दिव्यमानुषविष्टवात् ।

उत्पातनिर्घातवातादिजन्यविष्टवात् परचक्रादिजन्यविष्टवाद्वा बुद्धि-
पूर्वकत्वादेकरूप एव संभ्रमजः प्रवासः यथोर्वशीपुरुरवसोर्विक्रमोर्वेश्यां
यथा च कपालकुण्डलापहृतायां मालत्यां मालतीमाधवयोः ।

स्वरूपान्यत्वकरणाच्छापजः सन्निधावपि ॥ ६६ ॥

यथा कादम्बर्या वैशंपायनस्येति ।

मृते त्वेकत्र यत्रान्यः प्रलपेच्छोक एव सः ।

व्याश्रयत्वान्न शृङ्गारः, प्रत्यापन्ने तु नेतरः ॥ ६७ ॥

यथेन्दुमतीमरणादभ्रस्य करुण एव रघुवंशे, कादम्बर्या तु प्रथमं
करुण आकाशसरस्वतीवचनादूर्ध्वं प्रवासशृङ्गार एवेति ।

गतप्रवास,=गतस्य प्रवासः ।

एध्यत्प्रवासस्य=आगमिष्यत्प्रवासस्य । त्रैविध्यमित्यत्र प्रवासस्येति शेषः ॥ ६५ ॥

द्वितीयः=संभ्रमजः ॥ ६६ ॥

स्वरूपान्यत्वकरणात्=स्वरूपान्यथाभावापत्त्या ।

व्याश्रयत्वात्=आलम्बनलक्षणस्याश्रयस्याभावात् आलम्बनस्य मरणेन विन-
ष्टत्वात् शृङ्गारस्य चालम्बनं विनानुपपत्तेः, शोककरुणयोस्तु विनष्टत्वैवाल्म्ब-
नत्वस्वीकारादिति भावः ।

प्रत्यापन्ने=सयोगाशावामुत्पन्नाया तु इतरः=करुणो न भवति किं तु विप्र-
लम्भशृङ्गार एवेत्यर्थः ॥ ६७ ॥

तत्र नायिकां प्रति नियमः—

प्रणयायोगयोरुक्ता, प्रवासे प्रोपितमिया ।

कलहान्तरितेर्ष्यायां विप्रलब्धा च खण्डिता ॥ ६८ ॥

अथ संभोगः—

अनुकूलौ निषेवेते यत्रान्योन्यं विलासिना ।

दर्शनस्पर्शनादीनि स संभोगो मुदान्वितः ॥ ६९ ॥

यथोत्तररामचरिते—

“किमपि किमपि मन्दं मन्दमासत्तियोगा-

दविरलितरूपोलं जल्पतोरक्रमेण ।

सपुलरूपरिरम्भव्यापृतैकैकदोष्यो-

रविदितगतयामा रान्निरेव व्यरंमीन् ॥”

अथवा । “प्रिये किमेतन्—

विनिश्चेतुं दाम्यो न सुरमिति वा दुःखमिति वा

प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।

तव स्पर्शे स्पर्शं मम हि परिमूढेन्द्रियगणो

विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥”

यथा च ममैव—

‘लावण्यामृतवर्षिणि प्रतिदिशं कृष्णागरुश्यामले

वर्षाणामिव ते पयोधरभरे तन्वाङ्घ्रि दूरोन्नते ।

नासावंशमनोक्षकैतकतनुभ्रूपन्नगर्भोद्धस-

त्युष्मश्रीस्तिलकः सहैलमलकैर्धूर्द्धैरिवापीयते ॥’

चेष्टास्तत्र प्रवर्तन्ते लीलाद्या दश योपिताम् ।

दाक्षिण्यमार्दवमेष्णामनुरूपाः प्रियं प्रति ॥ ७० ॥

तत्र=उक्तमानादौ विप्रलम्भे वा । प्रणयायोगयोः=प्रणये सत्यऽयोगे उक्ता भवतीत्यर्थः । विप्रलब्धाया अपि नायकेऽन्यासकत्वादिमत्या ईर्ष्यां समवती-
तीर्ष्याया विप्रलब्धा खण्डिता कलहान्तरिता चोक्ता । वासकसजाभिसारि-
योस्तु प्रियसान्निध्याभावेऽपि सद्यः संगमाशया वियोगदुःखं न भवतीति न ते
विप्रयोगनायिके । स्वाधीनभर्तृना तु न वियुनेति अष्टानामपि व्यवस्थोक्ता
विशेषा ॥ ६८ ॥

ताश्च सोदाहृतयो नायकप्रकाशे दर्शिताः ।

रमयेचाद्भुतकान्तः कलाक्रीडादिभिश्च ताम् ।

न ग्राम्यमाचरेत्किञ्चिन्नर्मभ्रंशकरं न च ॥ ७१ ॥

ग्राम्यः संभोगो रङ्गे निषिद्धोऽपि काव्येऽपि न कर्तव्य इति पुनर्नि-
षिच्यते यथा रत्नावल्याम्—

“दृष्टस्त्ववैष दयिते स्मरपूजाव्यावृतेन हस्तेन ।

जडिन्नापरमृदुतरकिसलय इव लक्ष्यतेऽशोकः ॥” इत्यादि ।

नायकनायिकाकैशिकीवृत्तिनाटकनाटिकालक्षणाद्युक्तं कविपरम्पराव-
गतं स्वयनौचित्यसंभाषणानुगुण्येनोप्येक्षितं चानुसंधानः सुकविः दृष्ट्वास्-
मुपनिवर्णीयात् ।

अथ वीरः—

वीरः प्रतापविनयाध्यवसायसत्त्व-

मोहाविपादनयविस्मयविक्रमाद्यैः ।

उत्साहभूः स च दयारणदानयोगा-

त्रेयां किलात्र मतिगर्वधृतिप्रहर्षाः ॥ ७२ ॥

प्रतापविनयादिभिर्विभावितः करुणायुद्धदानाद्यैरनुभावितो गर्वधृति-
हर्षानर्पेऽतिमतिवितर्कप्रभृतिभिर्भावित उत्साहः स्थायी स्वदत्ते=भावक-
मनोविस्तारानन्दाय प्रभवतीत्येष वीरः, तत्र दयावीरो यथा नागानन्दे
जीमूतवाहनस्य, युद्धवीरो वीरचरिते रामस्य, दानवीरः परशुरामवल्लि-
भृतीनाम्—“ त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीतिर्व्याजदानावधिः ” इति ।

“ रत्नप्रन्थिबिमुक्तसंधि विकसद्भक्षःस्फुरत्कौस्तुभं

निर्यन्नाभिसरोजकुड्मलकुटीगम्भीरसामञ्चनि ।

पात्रावाप्तिसमुत्सुकेन बलिना सानन्दमालोकितं

पाथाद्भः क्रमवर्धमानमहिमाश्चर्यं सुरारेर्वधुः ॥ ”

नर्मभ्रंशकरम्—कोषादिकं च न नृङ्गारे उपनिवर्णीयात् ।

“दृष्टस्त्ववैषः” इति न ग्राम्यसंभोगोदाहरणम् ।

वीररङ्गं निरूपयति—वीर इत्यादिना । अस्य प्रतापादय उद्योगविभावाः ।

वक्ष्येति—दयावीरे करुणा, युद्धवीरे रणा, दानवीरे दानमनुभाव इत्येव-

न्वयः ।

यथा च ममैव—

‘ लक्ष्मीपयोधरोत्सङ्गुंलुमारुणितो हरेः ।
वल्लिरप स येनारय भिक्षापात्रीकृतः करः ॥ ’

विनयादिषु पूर्वमुदाहृतमनुसंधेयम् । प्रतापगुणाऽऽर्जनादिनापि
वीराणां भावाभैर्धं प्रायोवादः । प्रस्वेदरक्तवदननयनादिक्रोधानुभावर-
हितो युद्धवीरोऽन्यथा गैत्रः ।

अथ वीभत्सः—

वीभत्सः कृमिपृतिगन्धिवपुप्रायैर्जुगुप्सैकभू-
रुद्वेगी रुधिरान्नकीकसवसामांसादिभिः क्षोभणः ।

वैराग्याज्जघनस्तनादिषु घृणाशुद्धोऽनुभावैर्वृतो
नासावक्रविकृणनादिभिरिहावेगार्तिशङ्कादयः ॥ ७३ ॥

अत्यन्ताहृद्यैः कृमिपृतिगन्धिप्रायविभावैरुद्धूतो जुगुप्सास्थायिभान्-
परिपोषणलक्षण उद्वेगी वीभत्सः यथा मालनीमाधवे—

विनयादयो नायनप्रकरणे उदाहृता इत्याह—विनयादिष्विति । प्रतापेति—
तथा च प्रतापवीरो गुणवीरश्चेत्यपि वीरभेदाः संभवन्ति यथा पूर्वमालिकविद्वांसः ।
अन्यथा=प्रस्वेदादिसत्त्वे ॥ ७२ ॥

वीभत्समाह—वीभत्स इति, तत्र वीभत्सो त्रिविधः—कृमिपृतिगन्धिनिभावैरु-
द्भावित उद्वेगी=मनोमालिन्यवृणादिकारी यथा—“ उत्सृ यो कृत्स्व ” इत्यत्र ।
रुधिरान्नकीकसादिविभावैरुद्भावितश्च क्षोभणः=भयमिश्रग्लानिकरः त्रिधा भय-
करो यथा—“ आन्नप्रोत ” इत्यत्र । जघनस्तनादिषु वैराग्याद् या घृणा स शुद्धो
वीभत्सो यथा—“ लाला यत्रासव वेत्ति ” इत्यत्रेतिविवेकः । नासावक्रविकृणना-
दिभिरनुभावैर्वृतः, आवेगादयश्चान् व्यवभिचारिणो भवन्तीत्यन्वयः । विकृणनम्=
विकृतविमुत्पीनरणम् ।

१ संस्कृतविद्याया यथा श्रीरत्नाचार्यस्वामिनः श्रीकाशीनाथशास्त्रिणः श्रीराजारामशास्त्रिणः
परमप्रसिद्ध श्रीबालशास्त्रिण म. म. सी. आर्ट. ई. श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणः । श्रीशिवकुमारशास्त्रिण
श्रीसीतारामशास्त्रिण । श्रीब्रह्मेश्वरशास्त्रिण श्रीदामोदरशास्त्रिण श्रीसुखलालशास्त्रिण श्रीकाका-
रामशास्त्रिण । संगतत्रिद्याया श्रीअमृतसेननायकः श्रीरघीमसेननायकः श्रीसुखसेननायकः ।
श्रीहृदयवत्सानीनायकः समादतभलाखानायकः, हदुखा इत्युक्त्वा प्रभृतयश्च । वैजूनायक-
स्नानसेननायक इति तु जगत्प्रसिद्धमित्यल विस्तरेण ।

“ उत्कृत्योत्कृत्य कृत्ति प्रथममथ पृथुच्छोपभूयांसि मांसा-
न्यंसस्त्रिपृष्ठापिण्डाद्यवयवसुलभान्युपपूर्तीनि जग्ध्वा ।
आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमन्व्यप्रमत्ति ॥ ”

रुधिरान्त्रवसार्ककसमांसादिविभावः क्षोभणो वीभत्सो यथा वीर-
चरिते—

“ आन्त्रप्रोतवृहत्कपालनलकक्रूरकणत्कङ्कण-
प्रायप्रेङ्खितभूरिभुपणरवैराघोपयन्त्यस्वरम् ।
पीतोच्छर्दितरक्तकर्मधनप्राग्भारधोरोद्धस-
व्यालोलस्तनभारभैरववपुर्वन्धोद्धतं धावति ॥ ”

रम्पेष्वपिरमणीयजघनस्तनादिषु वैरान्यादधूषणा शुद्धो वीभत्सो यथा—

“ लालां वकासवं वेत्ति मांसपिण्डौ पयोधरौ ।
मांसास्थिकूर्तं जघनं जनः कामप्रहातुरः ॥ ”

न चायं शान्त एव विरक्तः—यतो वीभत्समानो विरज्यते ।

अथ रौद्रः—

क्रोधो मत्सरवैरिवैकृतमयैः पोपोऽस्य रौद्रोऽनुजः
क्षोभः स्वाधरदंशकम्पभृकुटिस्वेदास्यरागैर्युतः ।
शस्त्रोल्लासविकत्थनांसपरणीयातप्रतिज्ञाग्रहै-

रत्रामर्षमदी स्पृतिश्चपलतासूयौड्यवेगादयः ॥ ७४ ॥

मात्सर्यविभावो रौद्रो यथा वीरचरिते—

“ त्वं ब्रह्मवर्षसधरो यदि वर्तमानो
यद्वा स्वजातिसमयेन धनुर्धरः स्याः ।

“ लालाम् ” इत्यन निबद्धो विरक्तः शान्त एवेति न पक्षस्य येन शान्तस्य

विषयव्यपहारः स्वात् किं तु—वीभत्समानो विरज्यते वैराग्यानन्तरं च शान्तो भव-
तीति वैराग्यादमे शान्तिरिति विषयभेदः । अत्र ‘ विरक्तश्च शान्तश्च ’
इति शेषः ॥ ७३ ॥

रौद्रं निरूपयति—क्रोध इति । वैरिवैकृतम्—वैरिवैकृतापकारस्त्रन्मयेः तत्रप्रधाने-
र्विभावैरस्य=क्रोधस्य य. पोपः स एव रौद्रः रौद्रानुजश्च क्षोभः । अस्य स्वाध-
रदंशादयोऽनुभावाः, अमर्षादयो व्यभिचारिणः ।

उप्रेण भोस्तव तपस्तपसा दहामि

पक्षान्तरस्य सदृशं परशुः करोति ॥ ”

चैरिवैकृतादिर्यथा वेणीसंहारे—

“ लाक्षागृहानलविपान्नसभाप्रवेशैः

प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।

आकृष्टपाण्डवधूपरिधानकेशाः

स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्रः ? ॥ ”

इत्येवमादिविभावैः प्रस्वेदरक्तवदननयनाघनुभावैरमर्षादिव्यभिचारिभिः क्रोधपरिपोषो रौद्रः परशुरामभीमसेनदुर्योधनादिव्यवहारेषु वीरचरितवेणीसंहारादेरनुगन्तव्यः ।

अथ हास्यः—

विकृताकृतिवाग्भैरात्मनोऽथ परस्य वा ।

हासः स्यात्परिपोषोऽस्य हास्यस्त्रिप्रकृतिः स्मृतः ॥ ७५ ॥

आत्मस्यान् विकृतवेषभाषादीन् परस्थान् वा विभावान्ऽवलम्बमानो हासस्तत्परिपोषात्मा हास्यो रसो व्यधिष्ठानो भवति स चोत्तममध्यमाश्रम-प्रकृतिभेदात्पद्भिः ।

आत्मस्थो यथा रावणः—

“जातं मे परुषेण भस्मरजसा तक्षन्दनोद्भूतं

हारो वक्षसि यज्ञसूत्रमुचितं छिष्टा जटाः कुन्तलाः ।

रुद्राक्षैः सकलैः सरत्नवलयं चित्रांशुकं वल्कलं

सीतालोचनहारि कल्पितमहो रम्यं वपुः कामिनः ॥”

परस्थो यथा—

“भिक्षो मांसनिषेवणं प्रकुरूपे ? किं तेन मद्यं विना

किं ते मद्यमपि प्रियम् ? प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह ।

वेश्या द्रव्यरुचिः कुतस्तव घनम् ? द्यूतेन चौर्येण वा

चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतः ? नष्टस्य कान्या गतिः ॥”

इत्येवमादिभिः=लाक्षागृहप्रवेशनादिभिः ॥ ७४ ॥

हास्यं निरूपयति—विकृतेति । त्रिप्रकृतिरिति—उत्तममध्यमाऽधमभावेन त्रिधा प्रकृतिः=आश्रयो यस्य स त्रिप्रकृतिः ।

आत्मस्थपरस्थभेदेन द्वयधिष्ठानः । सः=द्विविधोऽपि ॥ ७५ ॥

स्मितमिह विकासिनयनम्, किञ्चिलक्ष्यद्विजं तु हसितं स्यात् ।

मधुरस्वरं विहसितम्, सशिरःकम्पमिदमुपहसितम् ॥ ७६ ॥

अपहसितं सास्त्राक्षम्, विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम् ।

द्वे द्वे हसिते चैषां ज्येष्ठे मध्येऽधमे क्रमशः ॥ ७७ ॥

उत्तमस्य स्वपरस्थविकारदर्शनात् स्मितहसिते, मध्यमस्य विहसितोपहसिते, अग्रमस्याऽपहसितातिहसिते, उदाहृतयः स्वयमुत्प्रेक्षयाः । व्यभिचारिणश्चास्य—

निद्रालस्यश्रमग्लानिमूर्छार्थ सहचारिणः (व्यभिचारिणः) ।

अथाहुतः—

अतिलोकैः पदार्यैः स्याद्विस्मयात्पा रसोऽद्भुतः ॥ ७८ ॥

कर्मास्य साधुवादाश्रुवेषथुस्वेदगद्गदाः ।

हर्षावेगधृतिप्राया भवन्ति व्यभिचारिणः ॥ ७९ ॥

लोकसीमातिवृत्तपदार्थवर्णनादिविभावितः साधुवादाद्यनुभावपरिपुष्टो विस्मयः स्थायिभावो हर्षावेगादिभावितो रसोऽद्भुतः यथा—

“दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डाऽवभङ्गोद्धत-

एङ्कारष्वनिरार्यथालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।

द्राक्पर्याप्तकपालसंपुटमिलद्द्रह्वाण्डभाण्डोदर-

भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमसौ नाद्यापि विश्राम्यति ॥”

इत्यादि ।

अथ भयानकः—

विकृतस्वरसच्चादेर्भयभावो भयानकः ।

सर्वाङ्गवेषथुस्वेदशोषवैचैर्यलक्षणः ।

दैन्यसंभ्रमसंभोहनासादिस्तत्सहोदरः ॥ ८० ॥

रौद्रशब्दध्रुवणाद्रौद्रसत्त्वदर्शनाद्य भयस्थायिभावप्रभवो भयानको रसः तत्र सर्वाङ्गवेषथुप्रभृतयोऽनुभावाः दैन्यादयस्तु व्यभिचारिणः, भयानको यथा—

अतिलोकैः=अलौकिकैः, एतदेवोक्तम्—“लोकसीमातिवृत्त ” इति ।

१ “वैकर्ष्य ” इत्यपि पाठः ।

“शस्त्रमेतत्समुत्सृज्य कुर्वन्नीभूय शनैः शनैः ।

यथातथागतेनैव यदि शक्नोति गम्यताम् ॥”

यथा च रत्नावल्यां प्रागुदाहृतम्—“नष्टं वर्षवरैः” इत्यादि ।

यथा च—

“स्वगेहात्पन्थानं तत्र उपचितं काननमथो

गिरिं तस्मात्सान्द्रद्रुमगहनमस्मादपि गुहाम् ।

तदन्वङ्गान्यङ्गैरभिनिविशमानो न गणय-

त्यरातिः काल्ये तव विजययात्राचकितथीः ॥”

अथ करुणः—

इष्टनाशादनिष्टौशौ शोकात्मा करुणोऽनु तम् ।

निःश्वासोच्छ्वासरुदितस्तम्भप्रलपितादयः ॥ ८१ ॥

स्वापापस्मारदैर्न्याधिमरणालस्यसंभ्रमाः ।

विपादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥ ८२ ॥

इष्टस्य बन्धुप्रभृतेर्विनाशादऽनिष्टस्य तु बन्धनादेः प्राप्या शोक-
प्रकर्षजः करुणः, तमन्विति तदनुभावनिःश्वासादिकथनम्, व्यभिचारि-
णश्च स्वापापस्मारादयः । इष्टनाशात्करुणो यथा कुमारसंभवे—

“अयि जीवितनाथ जीवसीत्यभिधायोत्थितया तया पुरः ।

ददृशे पुरुषाकृति क्षितौ हरकोपानलभस्म केवलम् ॥”

इत्यादि रतिप्रलापः । अनिष्टावाप्तेः सागरिकाया बन्धनाद्यथा रत्नावल्याम् ।

प्रीतिभक्त्यादयो भावा मृगयाक्षादयो रसाः ।

हर्षोत्साहादिषु स्पष्टमन्तर्भावान्न कीर्तिताः ॥ ८३ ॥

स्पष्टम् ।

करुणं निरूपयति—इष्टनाशादिति । अनु तम्—तदनन्तरं निःश्वासादयः करु-
णानुभावाः—तदनन्तरं जायमानानामेवानुभावापदार्यत्वादित्यर्थः । शोक आत्मा
स्थायी यस्येति शोकात्मा । इष्टनाशादयश्च विभावाः, स्वाशदयो व्यभि-
चारिणः ॥ ८२ ॥

सागरिकाबन्धनं तु करुणोदाहरणं न हृदयगमम् ।

१ “आप्तेः” इति पाठान्तरम् ।

पद्त्रिंशद्भूषणादीनि सामादीन्येकविंशतिः ।

लक्ष्यसंध्यन्तराख्यानि सालङ्कारेषु तेषु च ॥ ८४ ॥

“ विभूषणं चाक्षरसंहतिश्च शोभाभिमानौ गुणकीर्तनं च ” इत्येव-
मादीनि पद्त्रिंशत् (विभूषणादीनि) काव्यलक्षणाणि “ साम भेदः
प्रदानं च ” इत्येवमादीनि संध्यन्तराण्येकविंशतिरूपमादिष्वलङ्कारेषु
ह्योत्साहादिषु चान्तर्भावान्न पृथगुक्तानि ।

॥ इति श्रीविष्णुसूतोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोके रसविचारो
नाम चतुर्थः प्रकाशः समाप्तः ॥

भूषणादीनीति-तदुक्तं भरतेन षोडशे-

“विभूषणं चाक्षरसंहतिश्च शोभाभिमानौ गुणकीर्तनं च ।
प्रोत्साहनोदाहरणे निरुक्तं गुणादुदाहोतिशयश्च हेतु ॥
सारूप्यमिध्याप्यवसायसिद्धिपदोच्चयात्रन्दमनोरथाश्च ।
आख्यानयाञ्जाप्रतिषेधपृच्छादृष्टान्निर्भासनसशयाश्च ॥
आशी, प्रिय वै वषट् क्षमा च प्राप्तिश्च पश्चात्तपन तथैव ।
अथानुवृत्तिर्भूषणपत्तिपुत्ती कार्यानुनीती परिदेवन च ॥
पद्त्रिंशदेतानि तु लक्षणाणि प्रोक्तानि वै भूषणसममतानि ।
काव्येषु भावार्थमतानि तज्ज्ञैः सम्यक् प्रयोज्यानि यथारसं तु ॥” इति ।

सामादीनीति-तदुक्तं भरतेनैकोनविंशाध्याये-

“संध्यन्तराणि वक्ष्यामि त्वर्थोपशेषकाणि च ।
साम भेदस्तथा गण्डः प्रदानं वध एव च ॥
प्रत्युत्पन्नमतित्वं च गोत्रस्त्रलितमेव च ।
साहसं च भयं चैव ह्रीर्माया क्रोध एव च ॥
ओज संवरणं भ्रान्तिस्तथा हेत्ववधारणम् ।
दूतो लेखस्तथा स्वप्नश्चिन्तनं मद् इति स्मृतम् ॥
संध्यन्तराणि सधीना निरोपारूचेकविंशतिः ॥” इति ।

तत्र विभूषणादीनामुपमादिषु सामादीनां हर्षादिष्वन्तर्भाव इत्यर्थः । मूले “रस्य
मन्तर्भावान्न कीर्तितः” इतिपूर्वोक्तमनुवर्तनीयम् । तेषु=हर्षादिषु ॥ ८४ ॥

रम्यं जुगुप्सितमुदारमयापि नीच-
मुग्रं प्रसादि गहनं विकृतं च वस्तु ।

यद्वाप्यवस्तु कविभावकभाव्यमानं

तन्नास्ति यन्न रसभावमुपैति लोके ॥ ८५ ॥

विष्णोः सुतेनापि धनञ्जयेन विद्वन्मनोरागगिवन्धहेतुः ।

आविष्कृतं मुञ्जमर्द्दशगोष्ठीवैदग्ध्यभाजा दशरूपमेतत् ॥ ८६ ॥

॥ इति श्रीविद्वद्वरधनञ्जयप्रणीतं दशरूपकं

समाप्तम् ॥

रम्यमिति-लोके तत् किमपि नास्ति यद् भावकेन कविना भाव्यमान रस-
मानम्-रसत्वम्-रसरर्षकं न स्यादित्यर्थः ॥ ८५ ॥

॥ इति चतुर्थः प्रकाशः ॥

इति पञ्चमदीपपण्डितसुदर्शनाचार्यशास्त्रिप्रणीता
सायलोकदशरूपकस्य प्रभाष्या व्याख्या
समाप्ता

श्लोकः ।	कविनाम ग्रन्थनाम वा ।	पृष्ठम् ।
आगच्छागच्छ सज्जम् ...	धनिकस्य ...	१३७
आताम्रतामपनयामि ...	रत्नावल्याम् ...	३०
आत्मानमालोक्य च ...	कुमारसंभवे ...	१४१
आदृष्टिप्रसरात्प्रियस्य ...	अमरुशतके ...	७७
आनन्दाय च निस्मयाय ...	वीरचरिते ...	९३
आन्त्रप्रोतवृहत्पाल ...	वीरचरिते ...	१८१
आयस्ता कल्ह पुरे ...	अमरुशतके ...	७१
आयाते दयिते ...	अमरुशतके ...	१२९
आलापान्ध्रविलास ...	... ..	६८
आशस्त्रप्रहणादमुण्डपरशोः	वेणीसंहारे ...	२०
आश्लिष्टभूमि रमितारमुचे	माधे ...	१३६
आसादितप्रगटनिर्मल ..	.. ..	... ९९-१०१
आहूतस्याभिषेकाय ..	.. ..	... ५५-६४
इन्दीवरेण नयनम् ...	धनिकस्य ...	१७५
इय गेहे लक्ष्मीरियममृत ..	उत्तरचरिते ...	१०५
इय मा लोलाधी त्रिभु... ..	... ..	१४४
उचित प्रणयो वर विहन्तु	मालविकाग्निमित्रे ...	६०
उच्छ्वसन्मण्डलप्रान्त ...	धनिकस्य ...	६७
उज्ज्वलमाननमुल्लसत् ..	धनिकस्य ...	१२३
उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिम् ...	मालतीमाधवे ...	१८१
उत्कृत्योत्कृत्य गर्भान् ..	वीरचरिते ...	१३०
उत्तालताडकोत्पातदर्शने	वीरचरिते ...	६३
उत्तिष्ठ दूति यामो यामो	... ..	७७
उत्पत्तिर्नमदमित ...	वीरचरिते ...	५२
उत्सङ्गे वा मलिनवसने	भेषदूते ...	१७७
उद्दामोत्तलिकाम् ..	रत्नावल्याम् ...	८
उन्मीलद्बदनेन्दुदीप्ति ..	.. ..	८२
उपोदरागेण विलोलतारकम्... ..	... ..	१५४
उरसिनिहितस्तारो हारः	अमरुशतके ...	७७
एकत्रासनसंस्थिति ...	अमरुशतके ...	७१

श्लोकः ।	कविनाम ग्रन्थनाम वा ।	पृष्ठम् ।
कोपालकोमललोलबाहु ...	अमरुशतके ...	७१
घोऽपिसिंहासनस्थाधः ...	छलिनरामे ...	१०२
कोपो यत्र भ्रुकुटिरचना ...	अमरुशतके ...	७१
क्रौधान्धैर्यस्य मोक्षात् ...	वेणीसंहारे ...	४५
क्वचित्ताम्रवृत्तः ...	अमरुशतके ...	७०
क्षितो हस्तावलयः ...	अमरुशतके ...	१३९
खर्षग्रन्थिविमुक्तमधि ...	... ..	१७९
गमनमलस शल्या दृष्टि. ...	मालतीमाधवे ...	९१
चक्षुर्दममपीकणम् ...	... ..	१६८
चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदा ...	वेणीसंहारे ...	१५-४१
चलति कथचिन्मृष्टा ...	धनिकस्य ...	१३७
चाणक्यनाम्ना तेनाथ ...	वृहत्कथायाम् ...	५१
चित्रवर्तिन्यपि नृपे ...	पद्मगुप्तस्य ...	८६
चिररतिपरिषेदप्राप्तनिद्रा ...	माधे ...	१३५
चूर्णिताशेषसौरव्यः ...	वेणीसंहारे ...	३९
जगति जयिनस्ते ते ...	मालतीमाधवे ...	१६९
ज किं पि वेच्छमाण ...	धनिकस्य ...	८१
जन्मेन्दोरमल्ले कुले ...	वेणीसंहारे ...	३५
जात मे पद्येण भस्म ...	... ..	१८२
जीयन्ते जयिनोऽपि ...	उदात्तराधवे ...	९४
ज्ञातिप्रीतिर्मनसि न कृता ...	वेणीसंहारे ...	३५
ज्वलन्तु गगने रात्रौ रात्रौ ..	मालतीमाधवे ...	८४
णेउरकोडिविलग्न ...	गाथासप्तशत्याम् ...	१७५
त वीक्ष्य वेपथुमती ...	कुमारसंभवे ...	१७२
त चित्र वअण ते च्चेअ .	धनिकस्य ...	८१
तत उदयगिरेरिवैः एव ..	मालतीमाधवे ...	५५
ततश्चाभिज्ञाय ..	अमरुशतके ...	१३२
तथा व्रीडाविधेयापि ...	धनिकस्य ...	८३
तदधितयमवादीर्यन्मम ...	माधे ...	९०
तनुत्राण तनुत्राणम् ...	... ..	१३८

श्लोकः ।

कविनाम ग्रन्थनाम वा ।

पृष्ठम् ।

देव्या मद्बचनाद्	...	रत्नावल्याम्	...	...	३९
देवे वर्षत्यशानपवन	...	...	...	...	१३८
देशैरन्तरिता शतैश्च	...	अमरुशतके	...	...	१७६
दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखर	...	...	...	...	१८३
द्रक्ष्यन्ति न चिरात्सुतम्	...	वेणीसंहारे	...	...	३८-१०५
द्वीपादन्यस्मादपि ...	...	रत्नावल्याम्	...	...	९-१२ ९९
धृतायुधो यावदहम्	...	वेणीसंहारे	...	...	२९
न खलु वयममुष्य ...	...	माघे...	...	...	६९
न च मेऽवगच्छति यथा	...	माघे...	...	...	७८
न जाने समुद्रायाते	...	अमरुशतके	...	...	७०
नन्वेव राक्षसपते, स्त्रलित	...	वीरचरिते	...	...	१४१
न पण्डिताः साहसिकाः	...	...	...	...	१३७
न मध्ये सस्कारम्	...	...	...	...	६७
ननलधरः सन्नद्धोऽयम्	...	विक्रमोर्वश्याम्	...	...	१४०
ननरूपदभङ्गम्	...	माघे...	...	...	७६-१७४
नष्ट वर्षवैर्मेनुयगणना	...	रत्नावल्याम्	...	...	९५
नान्दीपदानि रतिनाट्य	...	...	...	...	८६
नि श्वासा वदन दहन्ति	...	अमरुशतके	...	...	७७
निजपाणिपल्लवतटस्त्रलनात्	...	माघे...	...	...	७६
निद्रार्धमीलितदृशा	...	विल्हणस्य	...	...	१३५
निर्ममेन मयाग्मसि	...	रद्रस्य	...	...	१७४
निर्वाणवैरिदहना.	...	वेणीसंहारे	...	...	१०१
नूर्न तेनाद्य वीरेण...	...	वेणीसंहारे	...	...	३७
न्यकारोह्यमेव मे यदरय.	...	...	...	...	१२६
पक्षमाप्रप्रथिताश्रुविन्दु	...	...	...	...	१३०
पद्मानां मन्यसेऽस्माकम्	...	वेणीसंहारे	...	...	३३
पटालमे पत्यौ नमयति	...	अमरुशतके	...	...	१३६
रणअकुविभाण दोह्वि	...	गाधासप्तशत्याम्	...	...	१७३
पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन	...	कुमारसंभवे	...	...	९०
परिच्युतस्तल्लुचकुम्भमध्यात्,	...	रत्नावल्याम्	...	...	२२

श्लोकः ।	वचिनाम् अन्यनाम् वा ।	पृष्ठम् ।
परिपदियमृषीणाम् ...	वीरचरिते ...	२४
पञ्चपतिरपि त्रान्द्यहानि ...	कुमारसंभवे ...	१४१
पादाङ्गुष्ठेन भूमिम् ...	अमरुशतके ...	८७
पित्रोर्विधातुं शुभ्रयाम् ...	नागानन्दे ...	५६
पुण्या ब्राह्मण जातिः ...	वीरचरिते ...	५९-९४
पुरस्तन्व्या गोनस्तरलन ...	अमरुशतके ...	१३१
पूर्यन्ता मलिलेन ...	वेणीसंहारे ...	३८
पौलल्परीनमुजस्रनुदु ...	... ..	१३८
प्रणयकुपितां दृष्ट्वा देवीम् ...	{ श्रीवाग्पतिराजदेवस्य ...	१७३
	{ श्रीमुखस्य ...	१७४
प्रणयविगदां दृष्टिं वञ्च ...	रत्नावल्याम् ...	२६
प्रथमजनिते बाला मन्यौ ...	... ..	६७
प्रयत्नपरिवोधितः ...	वेणीसंहारे ...	२९
प्रसीदत्यालोके त्रिमपि ...	धनिकस्य ...	६०
प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति ...	रत्नावल्याम् ...	२३
प्रहरन्मपनीय ...	माघे ...	१३५
प्रहरविरतौ मध्येराहः ...	अमरुशतके ...	१७६
प्राप्ताः श्रियः सरलकाम ...	भर्तृहरिशतके ...	१२६
प्राप्ता क्षममपि दैवात् ...	रत्नावल्याम् ...	२२
प्राप्य मन्मथरसादति ...	माघे ...	१२८
प्रायश्चित्त चरिष्यामि ...	वीरचरिते ...	५३-६५-१३२
प्रारब्धां तरुपुत्रेषु ...	... ..	१३८
प्रारम्भे न पृच्छ ...	भर्तृहरिशतके ...	५४
प्रारम्भेऽस्मिन्स्थाभिन्ः ...	रत्नावल्याम् ...	६-१३
बाले नाथ विमुञ्च ...	अमरुशतके ...	६९
बाहोर्बलं न विदितम् ...	हतुमन्नाटके ...	५३
ब्राह्मणातिक्रमत्यागः ...	वीरचरिते ...	५९-१३२
भूत नूतनवृष्माण्ड ...	... ..	६५
भम धम्मिअ वीसद्धः ...	गाथासप्तशत्याम् ...	१५१

श्लोकः ।	वर्तिनाम ग्रन्थनाम वा ।	पृष्ठम् ।
भिक्षो मांसनिषेधणम् ...	...	१८२
मुक्ता हि मया गिरयः ...	...	१०७
भूमौ क्षिप्त्वा शरीरम् ...	वेणीसंहारे ...	४२
भूयः परिभवद्भ्रान्ति ...	वेणीसंहारे ...	१६
भूयो भूयः सविधनगरी ...	मालतीमाधवे ...	१६९
भ्रूमङ्गे सहस्रोद्गता ...	रत्नावल्याम् ...	८४
मदरातपरिपृत गोध्रम् ...	मृच्छरुटिकायाम् ...	३६-५५
मञ्जस पट्टणा एसा ...	रत्नावल्याम् ...	३७
मत्ताना कुमुमरमेन ...	विक्रमोर्वश्याम् ...	१०४
मभ्नामि कौरवस्रात समरे ...	वेणीसंहारे ...	१४
मधु द्विरेफः कुमुनैकपात्रे ...	कुमारसंभवे ...	१६८
मध्याह्नं गमय त्यज श्रमजलम् ...	...	९०
मन्यायस्तार्णवाग्भः ...	वेणीसंहारे ...	१३
मनोनातिरनाधीना ...	विक्रमोर्वश्याम् ...	१०२
महु एदि किं शिवाख्यञ्ज ...	...	८०
मा गर्वमुद्गद् कपोल तले ...	...	७५
मातः कं हृदये निधाय ...	...	८६
मात्सर्यंमुत्सार्य विचार्य ...	भर्तृहरिशतके ...	१४४
मुनिरयमथ चीरस्ताष्टवाः ...	वीरचरिते ...	१३२
मुहञ्ज सामलि होर्द ...	...	१२५
मुहुष्यहसितामिधालिनादैः ...	माघे ...	१७५
मृगलुपं परित्यज्य ...	उदात्तराघवे ...	१३८
मृगशिञ्जुशस्तस्याः ...	...	७९
मेदरुडेदकृशोदरं लघु ...	शाकुन्तले ...	१०८
मैत्राकः किमय कणश्चि ...	हतुमघ्नादके ...	१३३
यन्सत्यव्रतमङ्गभीरुमनसा ...	वेणीसंहारे ...	१७
यदि परगुणा न क्षम्यन्ते ...	महेन्द्रस्य ...	१३१
यद्ब्रह्मवादिभिर्मुपासित . .	वीरचरिते ...	५२
यद्यत्प्रयोगविषये ...	मालविकाग्निमित्रे ...	५४
यदिस्मपस्तिमितम् ...	मालतीमाधवे ...	१६

श्लोकः ।

कविनाम ग्रन्थनाम वा ।

पृष्ठम् ।

यातु यातु किमनेन	...	...	...	...	६९
यातो विक्रमचातुरात्म	...	रत्नावल्याम्	...	...	४५
यातोऽस्मि पन्नयने	...	रत्नावल्याम्	...	...	८
यान्त्या मुहुर्वलितकन्धर	...	मालतीमाधवे	...	...	१५-१६९
युष्मच्छासनलङ्घनाम्भसि.	...	वेणीसंहारे	...	...	१३२
ये चत्वारो दिनकर	...	महानाटकात्	...	...	५३
येनावृत्य मुखानि	...	छलितरामे	...	...	३४
ये बाहवो न युधि	...	...	...	...	१२६
योगानन्दयशः शोभे	...	बृहत्कथायाम्	...	...	५१
रथो नाहं न भूतम्.	...	वेणीसंहारे	...	...	४०
रण्डा चण्डा दिक्खिदा	...	कर्पूरमञ्जर्याम्	...	...	१०२
रतिक्रीडाद्युते कथमपि	...	धनिकस्य	...	...	८५
राशो विपद्बन्धुवियोगदुःखम्	...	...	...	...	१२६
राज्यं निर्जितराजु	...	रत्नावल्याम्	...	...	५४-१२९
राम राम नयनाभिराम	...	वीरचरिते	...	...	५२
रामो मूर्ध्नि निधाय	...	उदात्तराषट्के	...	...	९९
रुद्रीययोधरोत्सङ्ग	...	धनिकस्य	...	...	१८०
रुमुनि तूगकुटीरे	...	कमलायुधस्य	...	...	१३५
रुजापन्नपत्रसाहचर्यार्द्र	...	...	...	...	६६
साशास्त्रज्ञानलक्षिणाक्ष	...	वेणीसंहारे	...	...	१०१-१८२
साशालक्ष्म ललाटपटम्	...	अमरज्ञानके	...	...	६१
साला यशामवं धेति	...	...	...	...	१८१
सायन्वक्रान्तिरसिपुत्रित	...	...	...	...	१५१
सायन्वमन्मघाङ्गिम	...	धनिकस्य	...	...	६५
सायन्वामृतपरिधि...	...	धनिकस्य	...	...	१०८
सर्निह प्रतिबिम्बिते	...	मालतीमाधवे	...	...	१३३
सुल्लिखननरायः	...	माघे...	...	...	१२०
सम्पत्ताभवनपरिधेः	...	उदात्तराषट्के	...	...	१३८
सन्निह परिपुष्टा	...	भर्तृहरिज्ञानके	...	...	१०८
सन्निह वसन्तदुःखमुपशान्तम्	...	...	...	...	११८

श्लोकः ।

कविनाम ग्रन्थनाम वा ।

पृष्ठम् ।

विनिर्गणगणत्कठोरदष्टा ...	...	...	...	१४२
विनिश्चेतु शक्यः ...	उत्तरगामचरिते ...	...	...	१३६-१७८
विरम विरम बहे ...	रत्नावल्याम् ...	...	...	१३९
विरोधो निश्चान्तः प्रसरति ...	उत्तरचरिते ...	...	...	३५
विवृष्यती शैलमुतापि ...	कुमारसंभवे ...	...	...	१५१
विसृज मुन्दरि ...	मालविकाग्निमित्रे ...	...	...	९१
विस्तारी स्ननभार एष ...	...	...	...	६७
वृद्धास्ते न विचाराणीय ...	उत्तरचरिते ...	...	...	३४
वृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्जु ...	भोजप्रबंधे ...	...	...	१३०
वेवद् भेधदवदनी... ...	...	...	...	१२५
व्यक्तिर्व्यञ्जनधातुना ...	नागानन्दे ...	...	...	१६७
व्याहता प्रतिबन्धो न ...	कुमारसंभवे ...	...	...	६७-१७२
शटाऽन्यस्याः शब्दीमणि ...	अमरुदातके ...	...	...	६१
शस्त्रप्रयोगाखुरलीकलहे ...	वीरचरिते ...	...	...	९२
शस्त्रमेतत्समुत्सृज्य... ...	...	...	...	१८४
शास्त्रेषु निष्ठा सहजश्च ...	मालतीमाधवे ...	...	...	७९
शिरामुपैः स्यन्दत एव ...	नागानन्दे ...	...	...	५५-६५
शीताशुर्मुखमुत्पले ...	रत्नावल्याम् ...	...	...	२८
शाकं स्त्रीवन्नयनसलिलैः ...	वेणीसंहारे ...	...	...	३८
श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः ...	रत्नावल्याम् ...	...	...	२३
श्रीहर्षो निपुणः कवि ...	रत्नावल्याम् ...	...	...	१००
श्रुताप्सरोगीतिरपि ...	कुमारसंभवे ...	...	...	८०
श्रुत्वायात बहिः कान्तम् ...	धनिकस्य ...	...	...	८५
श्राप्याशेषतनुं सुदर्शन करः ...	...	...	...	१४७
सकलरिपुजयाशा ...	वेणीसंहारे ...	...	...	३९-१०५
सखि न विजितो वीणा ...	...	...	...	७६
सख जाणइ दह सरि ...	गाथासप्तशत्याम्... ..	...	...	७९
सच्छिद्रबन्धद्रुतयुग्मशून्यम् ...	रघुवंशे ...	...	...	१३९
सततमनिवृत्तमानसम् ...	...	...	...	६०८
सद्यरिठन्नशिरः ...	उदात्तराघवे ...	...	...	१२९

श्लोकः ।

रविनाम भन्धनाम वा ।

दृश्य ।

सन्तः मधरितोदय व्यमनिनः	...	...	...	१०८
गभ्रुमङ्ग करविमलया	...	धनिकस्य	...	८७
ममारुद्रा प्रीतिः	...	श्लावल्याम्	...	२८
संश्रान्तोऽरधिसामरे	...	...	...	१३४
मरमित्रमनुविडम्	...	शापुन्तले	...	८३
मध्याज विष्णुपालकान्	...	धनिकस्य	...	८७
मध्याजैः शरथैः प्रियेण	...	श्लावल्याम्	...	३५
मद्भृन्पगणं मवान्ध्याम्	...	येर्णाम्हाये	...	३९
मद्मा विदधीत न विद्याम्	...	विशते	...	१३७
मालोष्ट विभ गृहे	...	गाथासत्रशान्याम्	...	९९
मुधाबद्धमाभैश्वरान चक्षुरैः	...	द्विदशलभक्षिपायाम	...	१७२
मुधु एवं नरनीतस्य हृदया.	...	धनिकस्य	...	१७८
रतनवदभिममुधुद्वम	...	...	...	७०
रतनाशालोकर तन्वद्वयाः	...	...	...	१७१
शिवितविद्विमानान्	...	मातृतीमाधये	...	१९९
श्रया विद्विषि पुनः श्वरमुत्र	...	...	...	८२
शृङ्गरेय शरिरे	...	श्लावल्याम्	...	१७९
शृं पदभ्रमद्वयविभित	...	वीर्यशक्ति	...	१०-८८
समादराधुनिमित्तं गृहम्	...	धनिकस्य	...	८६
समनरातीर्णोऽपि	...	भमशानके	...	८८
समसि मुञ्चु तस्मिन्	...	पुण्यशानके	...	१९७
सिमन्तं श्रुतिगणे	...	धनिकस्य	...	१७५
सरोद्वयं पानी ११	...	...	...	१८८
सवमुनिविभ ११	...	शकुन्तले	...	५७
सरोद्वयं श्रुतिगणे	...	...	...	८९
संम ११-११ ११ ११-११	...	विशमोऽप्यम्	...	१७७
संम ११-११ ११-११	...	शकुन्तले	...	८९
संम ११-११ ११-११	...	शकुन्तले	...	८९
संम ११-११ ११-११	...	...	...	८९

श्लोकः ।	परिनाम	ग्रन्थनाम वा ।	पृष्ठम् ।
हस्तैरन्तर्निहितरचने. ...	...	...	१६७
शायहारि हसितं वचनानाम्... ..	माघे	...	१३४
हृन्मर्मभेदिपतदुत्पट्टक	धीरचरिते	...	१३४
हेरम्बदन्तमुमलोहिकित्तैरु	धीरचरिते	...	९३
होन्तपद्मिअस्स जाआ	गाथासप्तशत्याम्...	...	१७६
हिया सर्वस्यासौ हरणि	रत्नान्त्याम्	...	१२८

॥ श्रीः ॥

अथ

टीकाकारकृता

शिखाष्टपदी

भक्तवियमविलोचनवेशम्,
चन्द्रकिरणसमशुभ्रमुदर्शनशैलनितम्बनियेशम् ॥ १ ॥
निटिलविलोचनलोचनतः कृतभस्मशरीररतीशम् ।
हिमनिधिसानुसमाधिसमाश्रितचक्रधरं धरणीशम् ॥ १ ॥
यामत्रतीपतिपूर्वकलापरिकलितविशालललाटम् ।
हैमवतीपरिरम्भपवित्रितचित्रितवत्सरपाटम् ॥ २ ॥
व्यालबलयनमनीयकरम्बिनभूपितहस्तसरोजम् ।
शैलमुतावदनेन्दुविलोचनचञ्चलहृदयमनोजम् ॥ ३ ॥
त्रिष्णुपदीपरिभोगपरिपृष्टतुङ्गकपर्द्वयतल्पम् ।
गाननलाचतुकेन ननीकृतताण्डवरल्पमनल्पम् ॥ ४ ॥
भक्तजननमरणादिमहास्रजमोचनशैलवेषम् ।
त्रिमुपनमण्डलमण्डनपण्डितमन्दितपात्रविशेषम् ॥ ५ ॥
त्रिष्णुमतीयनृतीयविचक्षणबह्मभवादिनिदानम् ।
चाटुकथाचातुर्यनिवृत्तितगिरिजामानसमानम् ॥ ६ ॥
संहतसागरमथनविनिरस्तृतदारुणदारदण्डेषम् ।
मन्मथविशियनुजङ्गविगाहतिमंहतिसमवितण्डेषम् ॥ ७ ॥
गीतमिदं हरहर्षरं किल मुग्ययु पुग्गिपुदासम् ।
अष्टपदीनिपुणाय पिनाकी वितरतु निमपदकासम् ॥ ८ ॥

न. म. सी. आई ई श्रीगङ्गाभरणाश्रिणामन्तेवर्गी

पञ्चनदीय

मुदर्शनाचार्यगारी,

काशी.

पञ्चनदीपपण्डितसुदर्शनाचार्यशास्त्रिनिर्मितमुद्रित-
पुस्तकानां सूची—

- १ शास्त्रदीपिकाप्रकाशः
  - २ व्युत्पत्तिवादादर्शः
  - ३ शक्तिवादादर्शः
  - ४ विशिष्टाद्वैताधिकरणमाला
  - ५ सावलोकदशरूपकप्रभा (पद्या)
  - ६ अद्वैतचन्द्रिका
  - ७ संस्कृतभाषा
  - ८ श्रीरङ्गदेशिकशतकम्
  - ९ श्रीसृष्टियतीन्द्रवन्दना
  - १० अनर्थनलचरित्र (नाटक)
  - ११ भगवद्गीताभाषाभाष्य
  - १२ श्रीआत्मारचरितामृत
  - १३ अष्टादशरहस्यभाषा
  - १४ लीचर्या
  - १५ नीतिरत्नमाला
  - १६ श्रीवैष्णवत्रयनिर्णय
  - १७ भगवद्गीतासतसई
  - १८ नागरीदर्पण (हिंदीभाषाव्याकरण)
  - १९ भाषाशब्दसंग्रह (हिंदीशेष)
- शंखचक्रतिलकवन्ध चित्रपट

पुस्तकरूपानिस्थानम्—

विद्यात्रिलोकसमेत,

चौरांगभासंस्कृतसौरिज

वनारससिटी-